

קשת

רבעון
לספרות עיון
ובקורת
נא
אביב תשל"א
1971

קשת

ק ש ת

העורך:

אהרן אמיר

חברי המערכת:

אברהם ב. יהושע

יהושע קנז

בן-עמי שרפשטיין

קשת מופיע אחת לרבע-שנה בהוצאת עמ"הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל-אביב, טל. 53040. דמי חתימה לשנה: 18 ל"י; בחוץ-לארץ: 7.00\$. חוברת בודדת: 6.00 ל"י; בחוץ-לארץ: 2.00\$. מחיר המודעות: 350 ל"י לעמוד שלם; 200 ל"י לחצי עמוד; 120 ל"י לרבע עמוד. כתבייד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבייד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עמ"הספר בע"מ.

©

שנה שלש-עשרה, חוברת ג, אביב 1971
נסדר ונדפס בדפוס חדקל בע"מ, תל-אביב
העטיפה: דפוס "סגנון" בע"מ, תל-אביב

התוכן :

סוֹטוֹן־פוּ : על היאנצה, בצפות אל ההרים (שיר)	4
דוד מלאדינוב : הגן הפנימי	5
איתן איתן : עוד מתוך "ארץ אמור" (שיר)	9
אהוד בן־עזר : י.ח. ברנר ו"השאלה הערבית"	11
עידו בסוק : מעבר־מסע (שירים)	27
נחמיה ירדן : לודוויג ויטגנשטיין המאוחר (ניתוח פסיכולוגי)	28
עמוס לוין : סוס־העץ (שיר)	45
הלל ברזל : תורת השירה לש"י עגנון	46
ויליאם שקספיר : מתוך טרואילוס וקרסידה (תרגום : אברהם הוס)	61
יוסף אגסי : על מטרת החינוך הגבוה	64
זאב צחור : שלושה שירים על אחותי ברניקי	74
נגיב מחפוז : המשימה (מערכון)	76
ששון סומך : "המשימה" ושברה	94
יעקב הרמגל : שלח לחמד על פני המים (שיר)	96
ארז ביטון : פגישה (שירים)	100
שמואל אביצור : תזוזות כלכליות ומעברים לחיי־ עבודה בישוב הישן	102
ברכה זק : שלושה שירים	124
נורית ברצקי : אתה מכיר אותה (שיר)	125
דן אבני : מדגסקר — דוגמה למודרניזציה ילידית של חברה מסורתית במאה הי"ט	126
אביבה גור : על מקום־מגורי (שירים)	143
גבריאל שפר : סיר ארתור ווקופ וה"נוטבלים" הערבים והיהודים	144
בקרות קצרות	161
המשתתפים בחוברת	188

משירת סין

סון־טון־פו:

על היאנצה, בצפות אל ההרים

מן הספינה בצפתי אל הרים-סוסים קלים:
מאה עדרים דוהרים חולפים ביעף.
גבנוני־פסגה לנגדנו משנים צורה לפתע,
רכסים מאחרינו נתרים אצים לגו.
אשא עיני: נתיב צר נעבט פנים ואחור,
איש צועד בו, גבה במרחק.
מן הספון אגופף בידי, מנסה לקרוא,
אך המפרש נושאני דרומה בעוף ממריא.

(תרגום: אהרן אמיר)

דוד כולאדינוב: הגן הפנינוי

חייב כל אדם לטפח את גנו שלו.
וולטר

הבית בו אני גר נבנה בידי סבי. היה הדבר לפני חמשים-וחמש שנה. מספרים לי שגאָה היה בימים ההם מפני שכל חזיתות הבתים היו מקושטות עלים, פרחים מוזרים דמויי-פעמון ויונקות רבות-מספור בתבליט שטוח. עכשיו כבר נעלמו רוב הדברים האלה, כמובן. מזמן שמכר אבי את הקומה התחתונה אנו גרים רק למעלה. אחרי המלחמה, בעת המחסור הגדול בדיוור, הוחרם רובה של הקומה העליונה, ואז היה לי רק חדר אחד עם מטבח קטן ומרפסת. בחלק זה של העיר היו כל הבתים בעלי שתי קומות עם גן מאחור. אשתקד הרסו את רוב הבתים ועכשיו מחליפים אותם בגושי בטון. אין זה איכפת לי שאני מוקף טורים של בטון שמזטות ברזל מבצבצים מראשם. הדבר היחיד שלא הייתי מרשה להם להסיג את גבולו הוא השטח שאני תופס כשאני פושט את זרועותי וכשאני מסתובב בזרועות פשוטות. ועוד הרגיו אותי שתמיד היו עגורנים מעתיקים את משאותיהם מעל ביתי. כמה פעמים מחיתי לפני המפקח על מגרשי-בנייה, אך לא הועלתני מאומה. הגיעו בנפשכם, עלול היה מטען של מלט נוזל להישפך על ראשי בצאתי או בבואי. אר-אז באמת הייתי נוצק בתוך התכנית לפיתוח שטחי-דיוור. שובבים היו אילו עשו כן, אבל אין בידך לעשות הרבה אם מישהו במרומי העגורן מחליט להפיל את המשא עליך. הוא לוחץ על הכפתור ולפתע עיסה סמיכה של מלט נשפכת לתוך גרונך עד שאתה נחנק. אם תעמוד לך עקשנותך להמשיך בהתנגדות, הרי ימלאו גם את כרסך בטון.

הרעש שהקימו מגרסות-החצץ לא השפיע עלי כי הללו פועלות היו בבוקר כשהייתי אני בעבודה. עבדתי בחלק אחר של העיר בקונצרן שהיה בונה משרדים. המומחיות שלי היתה בטון מזוין. כשבאתי הביתה רציתי בקצת מרחב ושקט, אבל הפועלים על הבנין מסתכלים היו להנאתם מה אני אוכל או מה טיבו של חדר. הדבר הפריע לי, כמובן, אלא שזכרתי כי יש לי כמה פרגודים ישנים מקושטים שושנים אדומות וגדולות, שאותו הנחתי מאחרי הארון לפני זמן רב. תקעתי אותם על המרפסת. כולם התפעלו מן השושנים כי הן היו באמת יפות; בימינו אינך יכול לקנות דבר שכזה. עכשיו הייתי מוגן.

אני אוהב בני-אדם, אבל באמת קשה היה מאד להזמין מישהו לדירתי. דומה היה כאילו אפילו לי עצמי אין המקום מספיק. לעתים קרובות היו רגלי נחבטות זו בזו או שהיו ידי שורטות זו את זו. אז היו מבקשות סליחה וממשיכות בדרךנ כאילו לא אירע דבר. אילו הגדלתי את מספר האברים בדירה ההיא הרי היה בכך משום חוסר-זהירות, לכל הפחות.

גם בעלי־חיים חביבים עלי, אבל בימינו החזקתם עולה ביוקר רב. בכל יום עליך לקנות אוכל בשבילם ומחירי הוא איך הם מסתכלים בך כשאתה אוכל. כל סוג של בעל־חיים יש לו ריח מיוחד לו, שכעבור זמן־מה הוא מתחיל להיספג בבית. גם הציפורים הן בלתי־נעימות מפני שתמיד עליך להחליף את הנייר שעל קרקעית הכלוב, שאותו הם מטנפים כולו.

האפשרות האחרת היחידה היא להתעסק בצמחים. נעים לו לאדם שיטפח את גנו שלו אבל כאן היה הדבר בגדר הנמנע, כי השטח שהיה גן לשעבר כוסה שברים ממגרש הפנייה. ובכן החלטתי ליצור גן קטן בתוך חדרי. אפשר לעשות גן כזה ממש לא ביוקר, אפילו בשטח הזעיר ביותר, וכך יכול אדם לבלות את זמנו הפנוי בבידור נאצל.

התחלתי לגזור מן העתונים כל מה שיכולתי למצוא על גננות, ואת הגזירים הדבקתי בפנסק שקניתי במיוחד לצורך זה. כאשר נדמה היה לי שידוע אני על כך די הצורך, הבאתי כמה עציצים וקצת זרעים. לא קניתי צמחים מגודלים, רק כמה נבטים, כי רציתי לעקוב אחר צמיחתם. הנתיי כי כאשר התחילו לצמוח מיד. אבל ידעתי שלא אסתפק רק בכך שאשקה אותם בכל יום. הם רק יצמחו, יפתחו זרעים או נצרים תת־קרקעיים, וימותו, ואחר־כך יתחיל הענין כולו מראשיתו. תחת זאת רציתי להעמידם במצבים בלתי־טבעיים, כי רק בדרך זו יוכל ענייני בהם להישמר.

חדלתי מלהשקות אחדים מהם. ימים אחדים היו נשארים בכי טוב, אחר־כך היו מתחילים להיחלש, העלים היו שומטים ומתחילים להתעקם. כשראיתי שהם מתים כמעט, הייתי שופך עליהם קצת מים והם היו שבים לחיים. לפעמים הייתי מכסה אותם, ובאין אור־שמש היו דהים עד־מהרה ונעשים שקופים, כל גיד ועורק נראים לעין בבירור. אחר־כך הייתי מחליט שאכן הגיעה השעה להשיב להם קצת את אורם. במיוחד מעניינים היו הנצרים היוצאים מן הזרעים. כשהחלו לנבוט הייתי שם איזה מכשול בדרך, במטרה להצמיחם בפיוון הרצוי לי. כאשר הסתלסלו סביב אבן אחת הייתי אני שם אבן אחרת בדרכם והם שוב היו מתעקמים בשאיפה לשיווי־משקל. אותו נצר שהודחל לפני בעננה יוכל ברבות הימים להיות לאלון או איזה עץ גדול אחר שיאריך ימים הרבה יותר ממני, ואחד מענפיו, שתשרהו רוח, אולי יפול וימחץ אותי! תרמילי־הזרעים שלו מצטמקים היו ככל שצמח הנצר ועתודות המזון שלהם כלו. הייתי משגיח על הדבר הזה כי לא רציתי שיתיבשו. שלושה ימים היו נחוצים לנצר כדי לעקוף אבן שרק חמש שניות היו נחוצות לי כדי לשים אותם שם. מחמת המאמץ הזה להשתחל בין האבנים נבצר ממנו להצמיח שרשים חזקים, ולכן משכתי מעט למעלה והנחתי על האבן והחיליתי להשקות את הגבעול התחתון החשוף. מיד החלו שרשיו להיאבק על־מנת לחזור אל מתחת לאדמה. עתה שסולקו כל המכשולים דומה היה כי צמיחתו המפותלת והארוכה שלא־כדרך־הטבע מורה וחסרת־טעם. משפילתה התולעת הזאת העקומה את כל כוחותיה החזרתי אותה לאדמה והאכלתיה כדי להשיבה לחיים.

מעניין הוא לחתוך בקנה. לשד מתחיל לנטוף והוא נאגר לנטפים של דם ירוק,

דביק מעט כמו שלנו. מעולם לא פצעתי את הצמח בצורה שתאפשר לו להירפא. תחת זאת עשיתי חריץ בתבנית V, כמו בציץ-גומי, וכך שטמו מעט מעט העלים התפוחים והקשויים. אז יכול הייתי להחליט אם לסתום את הפצע או לעזוב את הצמח עד שיהיה לגל קטן וכמוש. לפעמים הייתי נועץ מסמרים בגופותיהם, והללו פצעום. כעבור זמן-מה היו משלימים עם המסמר וצומחים סביבו. אם הייתי מוציא את המסמר, שוב היה הפצע נפתח. תמיד יכולתי להרחיב את החור, אבל היה עלי להיזהר שלא להרחיק לכת יותר מדי.

כמה מן הצמחים ליבלבו. בבקרים של יום-א' הייתי פנוי, וכשהקיצו הפרחים בעלי-כותרת תפוחי-חלומות הייתי תולש בשום-לב את העלי או את האבקנים. אחרי-כן לא היו יכולים לעשות עוד זרעים. בתוך שבוע-ימים היו עלי-הכותרת נושרים וראשו של הצמח היה מנסה לשווא להיסגר לכלל כיס-זרעים. המשחק בפקעי הפרחים היה משעשע עוד יותר. די היה לגרדם או ללחצם מעט ומחצית עלי-הכותרת לא היו מופיעים או שהיו צומחים בצורות שונות של גיוון. כל הדברים האלה מצריכים סבלנות והמתנה. צמחים אינם יכולים לצרוח, אינם יכולים לברוח, לרעוד, לרטון או לגשוך. כל תנועה משלהם נמדדת בימים, אבל דבר זה בא ללמדך רק כמה הם מתאמצים לעשות מה שאתה יורש מהם. הרי לך, למשל, מדשאות, אף שתמיד אנשים מכסחים אותן שלא תצמחנה פרע, לעולם אין הן מחליטות להדול, ולשבות משלאוב לחות מן האדמה ולקמול. יכול אתה לגזום שיה בכל יום כדי לתת לו את הצורה הרצויה והוא יוסיף לינוק, לינוק חיים מן האדמה.

לא טרחת לזכור את שמותיהם. אילו למדתי את שמותיהם אפשר הייתי מחבב אחד מהם ואז הייתי מתחיל לאהוב את הצמח שלו הם שייכים, ובוהו היו משחקינו מסתיימים. אילו התחלתי לתת להם מזון ומים ככל הדרוש להם, יודע אני שהיו מתים. זכור לי שפעם אחת נתנו לי אנשים שעברו מדירתם במתנה עץ יפאני קטן שלדבריהם היה בן שלש-מאות שנה. אפילו היה בן מאה שנה בלבד, הרי קשה להעלות בדמיון את המאמץ שהושקע בגידולו. העמדתי אותו במקום-כבוד, והתחלתי להשקותו בתמיסה דלילה של חומצה. לאט-לאט נשמדו השרשים. העץ שנעצר בגידולו לבש גוף של ירוק בהיר יותר ויותר, אחר-כך צהוב, עד שלבסוף מת. הייתי מרוצה כי פחדתי מן ההלם הרגשי שאולי ייגרם לי אילו אירע משהו לחפץ כה יקר.

לאחר מעשה זה בבוזאי קניתי נסיוב ומחטים. מילאתי את המזרק נוזלים שונים שאותם הזרקתי בצמחים. בכל בוקר לאחר קימה הייתי מציץ בגן הפנימי שלי לראות מה שינויים חלו בו. מילאתי את המזרק חומצה ואחר הייתי נועץ את המחט בקקטוס. אינכם יכולים לצייר לעצמכם את התענוג שבדקירת הקקטוס; החומצה פושטת ועוברת ומאכלת את עורקי גופו הפשרני. מבחוץ עדיין נראה כאילו שלום לו, אבל בתוכו אניה-ותאניה. לאחר שעה-שעתיים הקקטוס משחיר ומתחיל לדלוף.

גם צמחים אחרים היו נחלים-והולכים לפי שלא יכלו להקיא מה שנתתי להם. מזר שמעולם אין הם נלאים, אין הדבר נמאס עליהם חרף צמיחתם שאינה פוסקת. דומה שיותר מדי שקדתי על גני ולא נזהרתי במעשי די-הצורך, כי בסופו של דבר

נספו כל צמחי. על-כל פנים, זכאי הייתי להחיותם או להמיתם, שהרי גאלתי אותם
מן הפחד של מבול או סערה, ברד או בצורת. אילו במקרה הייתי מסתלק, בהכרח
היו מתים בצמא.

עכשיו חורף והזרעים נובטים לאטם. מבעד לחלון אני מתבונן בפועלים המטפסים
ועולים על פיגומים לחים. היום מלאכתם אטית יותר. שלג יורד חרש ובקוצר-רוח אני
מחכה לאביב.

איתן איתן: עוד כותוך "ארץ אמור"

יוסף זה בן פורת וגפן שעירה
מלח בגרון נעצי לימון מרים
לא אמורים. אחר מות אמור
אמור אמור יוסף זה
מגלות גמא רשומות תבונה
תבונת תבן ובר, אקמים מלאים תבן ובר
אשה כהה במערה ושכר מערת אשה מבחיקה
תגודות אפירינה, שדות נהרה
גפן מתפסה מתגלה
פרות עולות נאכלות

יוסף זה בן פורת בעין
לא זין מתחכם ולא פרפר שביט
לא טילים ולא מטוסים ולא עצי הלימון שלי

*

אבל משה לא היה פקיד
לא פרות וגפן לא גמא ולא בר ולא פה
וגדי חשיף ערום רזה בחול בוער ואש
וכן אשה כהה לבנות אשה במערה
ולא מים וכן מרות לימון
ולא בן פורת משה ולא אחים לדבר אליהם

בצאתו מעצמו לדבר מסות נחש שחור לפניו
הוליכו השמים אבקה מבחיקה.
כל העם ראה וסגור

את האדמה פתח
 מחצית עדה, מתנגדיו, כסה בה.
 את הארץ ראה ובה לא בא.
 לכסותו איש לא פתח אדמה.

*

ובהיותנו שמים קורעי שמים
 עד ארצות מר שמים קורעי שמים
 בהיותנו עפר קורע שמים
 עד אדמות מר עפר קורע שמים
 בהיותנו קורעים בהיותנו ארצות מר
 בהיותנו אדמות מר
 ילודי נשים אוכלי עפר בנחשים
 בזהקי אדמות נאלות בדם
 דם האמור אור ומר דם דם.
 צל החרב המתהפכת פתחת ארץ אמור

אהוד בן־עזר:

י. ח. ברנר ו"השאלה הערבית"

"השאלה הערבית"—כמה מגוחך נוסח זה! לאמריקאים יש השאלה
הסינית ולנו השאלה הערבית!

(י. ח. ברנר: "מתוך פנקסי", תרע"ג)

מטרת העבודה "ארורים הרכים האוהבים" לעקוב אחר סיפורי הארצישראליים של ברנר, ואחר מאמריו הפובליציסטיים מתקופת חייו בארץ, כדי להבהיר את יחסו לאדם הערבי וללאומיות הערבית, ובמידת האפשר אף לעקוב אחר השפעת יחסו זה על קהל קוראיו. מטבע הגדרתו של הנושא נובע שאין העבודה מתימרת להסביר את כל האספקטים האחרים והחשובים שביצירת ברנר, אף כי קשה היה שלא להרחיב פה ושם את היריעה, ולוא רק כדי להציג את הנושא המוגדר—על רקע כללי ורחב יותר.

הקו המנחה את העבודה—אף גם מסקנתה—הוא הגסיון להראות את השוני אשר בין גישת ברנר, בתארו את המציאות הארצישראלית, לבין גישתם של סופרים ואנשי־עט אחרים בתקופתו; וכבר עמד על כך ש"י עגנון במסתו הנפלאה, שנתפרסמה במלאות ארבעים שנה להירצחו של ברנר, ידידו:

באותם הימים שעשה ברנר עם יוסף אהרונוביץ במערכת הפועל הצעיר והיה יקר בעיני אנשי הפועל הצעיר יצא סיפורו מכאן ומכאן, שקוינו למצוא בו בבואה של הארץ, שכל המספרים שעמדו לארץ ישראל מימות ר' זאב יעבץ ועד למשה סמילנסקי, יותר ממה שראו את הארץ ראו לנפשם מה שביקשו מן הארץ שהיא תראה להם. וכיון שהגיע סיפורו של ברנר בהולים היינו לקרותו.

יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו; "מולד" כרך יט, חוב'

156, יוני 1961, ע' 283

שני פרקים נוספים מתוך המסה "ארורים הרפים האוהבים", על יחסו של ברנר לערבים ול"שאלה הערבית", והיא גופה מתוך ספר שבכתובים, "צל הפרדסים והר הגעש", העוסק בגילגוליהם של דמות הערבי והיחס לערבים בספרות העברית החדשה מראשיתה ועד ימינו. פרק אחד מן המסה—"י. ח. ברנר בין עליבות לצבאיות"—פורסם בחוברת "קשת" מח, קיץ 1970, המוקדשת ל"זכרונות ארץ־ישראל 1830-1930".

פרק ראשון

עקבות הרומנטיקה והערצת המזרח מול "המורשת היהודית":
תלישות וזרות

בסיפור "בין מים למים" מצוי קטע מעניין ממחשבותיה של אהודה גמזו על הנוף הירושלמי ביום אביב.

רגע—והקוראת נשאה את מבטה אל האופק ושקעה במחשבה. שלושה גמלים עברו בשיירה, זה אחר זה, סמוך למרפסת, כשהם מקשקשים בזוגיהם. על דבשתו של אחד מהם התנועע עלם ערבי. התמונה החולפת כולה, עם המנוחה המיוחדת שבה, היתה כעין איזה סמל לאיזה דבר; אבל לאיזה—לא ידוע היה.

"בין מים למים" (תר"ע); כל כתבי י. ח. ברנר, כרך

א, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשט"ז; ע' 293

ה"סמל" אשר אהודה גמזו אינה יודעת את פירושו—הוא אותה "המנוחה המיוחדת", השלווה אשר למזרח, קישקוש הגמלים בזוגיהם, תנועת דבשותיהם הגלית, מול האופק, תנועה רכה, בשיירה, ועל דבשתו של אחד מהם—עלם ערבי. מבין השורות מבצבץ כאילו יחס רומנטי, שאיגו נעדר קנאה, קנאת המספר בשרשיות הערבית של "ילידי-הארץ" (אגב, המושג "ילידי-הארץ" משמש אצל ברנר, כפי שנראה להלן, בשנים-שלושה מובנים: כינוי לערבים בכלל, כינוי לבני הדור היהודי הראשון במושבות הוותיקות, וכינוי לבני-הארץ מקרב היישוב היהודי הישן). אהודה גמזו נולדה ברוסיה ועלתה עם משפחתה למושבה בשומרון; אחר מות אביה עברה המושבה ליפו, ומשם לירושלים. הנה תיאור אחר, אובייקטיבי, מצד המספר, של סביבת ביתה הירושלמי:

מתחת המרפסת, שנשארה ריקה, לאחר שיצאו המורים המשוחרים, עברה בפסיעות גסות ובקומה זקופה ערביה כפרית צעירה, כשהיא נושאת משא כבד על ראשה ברגילות גראציוזית וכל גופה בולט לפניה. אחריה עברו חמורים נושאים אבנים מסותתות ונערים ערביים נוהגים בהם בריצה ובנענוע-השוט. ואחריהם, בפסיעות מדודות ומרושלות, עקב בצד אגודל, שירך את דרכו אברך גליצאי בלי טיפת דם, מן היהודים יושבי ירושלים, ולבניו היו תחת אצילי ידיו. הוא הלך לבי-מסותא לכבוד-שבת.

"בין מים למים", שם, ע' 295

מה קוסמת וגראציוזית קומתה הזקופה של הצעירה הערבית, לעומת פסיעותיו המרושלות של "אברך גליצאי בלי טיפת דם"! על עקבות היחס הרומנטי לערבים אפשר לעמוד גם על-פי הקטע הבא, הלקוח מן הסיפור "מכאן ומכאן". תהליך התערותם ומידת השתרשותם של היהודים בארץ-ישראל מוזהים על-פי התדמוותם לפלחים הערביים.

"לארצך המושכת והיפה"—אתה כותב; כך, כך. על יפיה כבר מתריעים מעט יותר מדאי; היופי יפה לתיירים אנגלים קלי-התפעלות, והארץ ותחלואיה ניתנו ליושבים בה...

ולמען האמת צריך אני להעיר לך: בגליל, מעבר לחיפה, עדיין לא הייתי. משם מספרים פלאים. שם ארץ חדשה ושמים חדשים. שם איכרים עבריים אמיתיים. שם אריסים עבריים מצוינים. שם פועלים עבריים מופתיים. ממש ערביאים. פלחים ערביאים בתלבושותיהם ובתכונתם. פלאים, פלאים מספרים. להאמין?
"מכאן ומכאן" (תרע"א), שם, כרך א, עמ' 338

עדות מצוינה מאותה תקופה להשפעה ה"רומנטית" של דמות הערבי על הספרות הארצישראלית מצויה ברשימה בשם "חשש" שנדפסה בחתימת "איש עברי" (ד"ר יוסף קלוזנר) בשנת 1907 ב"השילוח".

בשתי חוברות "העומר" ובשני הכרכים האחרונים של "השילוח" נדפסו הרבה ציורים יפים מחיי העברים והערביים בארץ-ישראל. העובדה עצמה, שסופרי ישראל התחילו כותבים ציורים כאלה, יכולה רק לשמחנו גם מצד עצמה—הרי על-ידי זה מתעשרת ספרותנו בציורים ממין מיוחד, בתאור חיים מקוריים ומלאי-ענין—וגם מצד מה שהיא אות ומופת, שבני-ישראל יוצאי-רוסיה שבארץ-ישראל משתרשים בקרקע החדש-ישן. אם הסופרים שביניהם מסוגלים להתבונן אל החיים החדשים והמקומיים עד כדי להרגישם ולצירם, סימן יפה הוא זה לעתיד-ותינו בארץ-תקוותנו. לא עוד כעוברי אורח אנו יושבים בארץ-ישראל, כאורחים-פורחים, שהיום הם כאן ומחר—שוב ברוסיה או בפאריס ובניו-יורק ובמלבורן, אלא כתושבים גמורים, שכל הנעשה בארץ נוגע להם, מעניין אותם ומשפיע עליהם. תושבים חדשים כאלו אי-אפשר שלא יתבוננו בחיי התושבים הישנים ואי-אפשר שהתושבים הישנים לא ישפיעו עליהם במדה ידועה.

"במדה ידועה"—אבל, וכי אין כאן מדה יתרה במקום מדה ידועה?...

...הציורים מחיי הערביים, שנכתבו בידי יהודי ארץ-ישראל, וביחוד הציורים מחיי יהודי-ארץ-ישראל שכתבו סופרים עבריים יוצאי-רוסיה, המתגוררים בארץ-ישראל זמן מרובה או מועט, מעוררים בלבי חששות ידועים. כי בכל ציור וציור אני מרגיש יותר ויותר את ההשפעה העצומה והבלתי-אמצעית, שמשפיעים הערביים על "היהודים החדשים".

המון המלות הערביות, שמשתמשים בהן סופרי-ארץ-ישראל כשהם באים לצייר את חיי בני המושבות, מוכיחות כבר כשהן לעצמן, כמה חזק הוא הלחץ של הלשון הערבית וכמה דוחקת לשון זו אפילו עכשיו. עוד קודם שהמשא-ומתן בין היהודים והערביים נעשה תכוף ומתמיד, את רגלי הלשון העברית. עד נאמן על זה הוא מה שהשמות הערביים "קטרה", "קסטיניה", "ואדי-אל-חנין", "סג'רה", "מלחמיה" ועוד מנצחים יותר ויותר את השמות העבריים "גדרה", "באר-

טוביה", "נחלת ראובן" ועוד. להרבה מושבות עבריות אין שם עברי כלל ואין היהודים דואגים שיהא להן שם עברי, מבלי להבין, שכל עוד שתקרא איוז נחלה עברית בשם ערבי יהא הדבר למזכיר עוון להערביים: השם יזכירם תמיד, כי להם היתה הנחלה והיהודים זרים הם עליה...

אבל חשש יותר גדול מעורר תכנם של הציורים מחיי היהודים בארץ-ישראל. השפעת היהודים על הערביים ברוח העברי נראה מתוכם רק מעט. ולעומת זה נראית וניפרת השפעתן של כל דרכי החיים הערביים על היהודים הארצישראליים, ביחוד על הדור הצעיר, במדה שאין למעלה ממנה. אם איזה יהודי נעשה דומה לבידואי: אם הוא יודע לרמוב על סוף ולירות ברומה ולהתלבש בעכיה—כאים סופרי ישראל מזה לידי התפעלות עליונה. אם יהודי מראה רוח גבורה פראית וכה הוא נומע אליו יראת-הכבוד בלבות הערביים—אין די שבה כפי סופרינו כשהם כאים לתאר. ובאיזו הנאה משונה הם מציירים כל יהודי ארצישראלי, כשהוא מדבר ערבית ודומה לערבי! [ההדגשה שלי—א.ב.ע.]

רוצה הייתי, שהקוראים לא יטעו בדברי. גם אני שמח כמוהם כשאני שומע, שהרבה יהודים בארץ-ישראל עזבו את פחדנותם הגלותית ואת הבטלנות ילידת בית-המדרש הישן ושבו אל החיים ואל הגבורה ואל הטבע הרענן. אבל רוצה הייתי, שכל זה יהא תוצאה ישרה מעצם החיים החדשים, החיים בחיק הטבע של האכר והפורם והחיים קרוב להטבע של היושב בארץ רחוקה מן הקולטורה האירופית המופרות והמלאכותית. אבל לא הייתי רוצה כלל וכלל—ובזה בודאי יסכימו לי כל הציוניים—שהיהודים יחקו את הערביים ואת הבידואים, כלומר, יהיו מושפעים מקולטורה פרימיטיבית, שעם מעלותיה הטובות הרי יש בה כמה וכמה מגרעות עצומות...

הסופרים הערביים שבארץ-ישראל, המתפעלים כל-כך מ"התערבותם" של העברים, צריכים לשים לבם לזה; אבל יותר מהם צריכים להתבונן בדבר האכרים והכורמים במושבות העבריות, שמלאו את כל מושבותינו ב"חרתים" ופועלים ערביים, והמוסדים הציוניים והפילאנתרופיים שלנו, שבקוצר-ראותם הם מכניסים את הלשון הערבית יותר ויותר לתוך בתי-ספרנו ומיסדים אפילו "שעורי-ערב" ללמוד הלשון הערבית בשביל "האמיגראנטים" באמתלא, שהאמי-גראנטים נצרכים ללשון זו,—כאילו לא למדו אבותינו ואמותינו פולנית, רוסית ואפילו ליטאית עד כמה שהיה נצרך להם בעסקיהם בלי "שעורי-ערב"...

"השלוח" כרך יז, חוב' ה; אודיסה, כסליו-טבת

תרס"ח; עמ' 574-576

המיחד כעבור שנים אחדות את ברנר מן הסופרים שנגדם יוצא קלזנר ברשימתו הוא שאצל ברנר כמעט ולא יהיה שימוש במלים ערביות בסיפוריו הארצישראליים. פה-ושם "יהוד", "מן האדא?", "רוך מנהון?", "זריר", "אפנדי", "קדיש?"—ובכך מצינו כמעט את ה"מילון הערבי" של ברנר. שלא כ"חווואג'ה מוסה" (הוא משה

סמילנסקי, המפרסם בכרך הנ"ל של "השילוח" מחזות סיפורים מחיי הערבים בארץ-ישראל בשם "בני ערב"), ושלא כסופרים עבריים אחרים שכתבו על חיי הערבים ועל "התערבותם" של העברים באותה תקופה—לא יהיה ברנר להוט כלל לתאר "מבפנים" את ארחות הערבים: הכפר הערבי, חיי הפלאח, מנהגיו, חקלאותו, הליכות הבידואי, אגדות גבורתו וכו'. המלים הערביות הבודדות שתהיינה שזורות בכתביו אינן באות להביע קירבה והערצה רומנטית לאורח-החיים הערבי—"לרכוב על סוס ולירות ברובה ולהתלבש בעביה"—אלא להיפך, תמיד כדי להדגיש את הזרות הלשונית, את הניכור והנכר, את חוסר הקשר ואת התהום הנפערת בין שני העמים, דרכי מחשבתם ולאומיותם.

הצעירים היהודים יוצאי רוסיה, בני העליה השנייה, נלהבים מרעיונות ה"נארודניקים" ומן הטולסטויאניות, שואפים לחיי פשטות ול"הליכה אל העם", מצאו באורח-החיים של הפלאחים והבדווים בארץ-ישראל דוגמה טובה לאותה פשטות, מהיעוד שבאה בתוספת הנופך של הרומנטיקה התנ"כית והלאומית—אלא שבהתלהבותם כי רבה לא תמיד שמו לב לכך שהבדווים והפלאחים אינם מבני עמם אלא אויבים-בכוח, ותהום פעורה בינם לבין היהודים. הם גם לא עמדו על כך שמהותם של חיי-ההגשמה הציוניים אינם רומנטית-תנ"כית אלא אירופית-מודרנית. ואילו ברנר אכן שם לב לאותה תהום, לאותה זרות הדדית, לאותה שנאה שבכוח ובפועל, ולא השתעשע בחלומות של התרפקות על עבר מדומה הבאים מתוך הסתכלות בלתי-מצויאותית בהווה ומתוך "אייקליטה כראוי את כל מרירות-המצויאות" (מתוך פנקסי, תרע"ג, כרך ב, ע' 323).

מידה של הערצה, לעתים מהולה בפהד, לנוכח ה"בריאות" וה"שרשיות" של הערבים בארץ, באה לידי ביטוי בהירהוריו של חיים חפץ, דודו של יחזקאל חפץ, בסיפור "שכול וכשלוון". חיים חפץ עלה לירושלים ונעשה בה אחד מבני "הישוב הישן". בקטע המסיים את הסיפור "שכול וכשלוון" מתאר ברנר את חיים חפץ לנוכח קבוצת בדווים, החופרים חול בחוף הכינרת ורוחצים בה.

ממחרת אחרי תפילת הותיקין הלך חיים אל שפת הים. הוא התכנס שם באחת הפחתים, שנשארה אחר לכת הערבים, שחפרו שם, עם חמוריהם ושקיהם, ושכב בעינים עצומות שעה ושעתים. לפני עיניו העצומות היבהב כאבני חפץ תורן הספינה היחידה, ההולכת על הכנרת מטבריה עד התחנה הסמוכה, שמשם נוסעים לירושלים. הספינה התנשאה על משטח-המים כבית-הכנסת-האורחים הירושלמי על מישור-הטרשים...

בינתיים שבו הערבים עם חמוריהם ועם שקיהם לחפור ולהעמיס. חיים נסתלק לצדדיו, והבעה של השתוממות-עונג נראתה בפניו, כשראה שהבורה של בידואים באה לרחוץ בים. בהנפת יד אחת השליכו הללו מעליהם את חלוקיהם וקפצו אל המים, כ' יוסף אחיו, להבדיל, אל המקוה בימי געוריו, ימי חסידותו. מקפיצתם של הבידואים ניתזו רסיסים על השוכב, והוא שרק בשפתיו לפני עצמו: כלל לא קר להם... דמם—שאני...

הבידואים פרשו את ארבות-ידיהם—והתרחקו, התרחקו. "אלה יודעים לשחות!"—
התעורר השוכב, שגם הוא לפנים הן ידע לשחות, ישב והביט בכעין קנאה
והתבטלות.

אבל מיד באה איזו מחשבת לצון אליו והוא התנחם: "במקוה, חה-חה, לא הי
שוחים גם אלה ואפילו בקיץ"—חלפו איזו מלים מתמיהות, מלים אשר אין שחר
להן, במוחו המיושן, ואיזה חיוך משונה השתפך על לחייו הצמוקות. אפשר מעין
איזו ראיית נקמה קלה התבטאה בעיניו על שיש בעולם מים, מים לא-אדירים,
מי-מקוה, ששם אין כוחם של הבידואים גדול מכוח אָחיו ומכוחו.

הוא הוסיף להביט מרחוק על הגופים השחרחרים, האמיצים, המוקשים, של
הרוחצים—ומחשבות-נחמה משונות התרוצצו בתוכו: בין כה וכה... פטור-נו...
דוקא אלה טובעים הרבה, חה-חה... המפחד מפני המים לא יטבע, חה... הגה
יוסף, שאינו רוחץ אלא לשם רפואה... הגה הוא, שאינו רוחץ אלא בקיץ וסמוך
לחוף... כמוהם אינם טובעים... כמוהם חיים...

ונחת-החיים נזלה, נזלה בקרב היושב. בין כה וכה— — בהנאה לקח אחד מחלוקי
האבנים, הכניסו מעל גבו אל תחת כותנתו והתגרד, התגרד. ותורן-הספינה
היבהב: לא קשה, לא קשה, בקרוב נסע ונלך, במהרה נסע ונלך.

"שכול וכשלוך" (תר"ף), כרך א, ע' 449; סוף הסיפור

חיים חפץ מזהה את הערבי ה"בריא" והאלים עם הגוי, עם ה"שקץ" של מזרח-
אירופה, ובהתאם לכך גם יחסו אל הערבים: יחס של זרות "גלותית", מהול בקנאה
ובפחד, וגם ברגש-עליונות יהודי על הגוי ה"פרא", עם-הארץ, שאינו יודע טבילה
במקווה מהי. יחס דומה אנו עתידים למצוא גם בפתיחת "שכול וכשלוך", כאשר
סיוטו של יחזקאל חפץ, המתעורר למול ערביה שבאה לחפש את אחיה במושבה,
סמוך לימי הפסח, מתקשר בדמיונו החולה אל עלילת-הדם שם, ברוסיה. מורכבותו
של היחס לערבים מסבירה, וגם מבטאה, את הרגשת ה"גיטו" היהודי בתוך ארץ-
ישראל—הרגשה שהיא פועל-יוצא מתחושת התלישות היהודית, הנמשכת ומתקיימת
גם ב"ארץ-אבות"—ובייחוד בפגישתה עם השרשיות האיפרית-ה"גויית" של "ילידי-
הארץ", הערבים. הלא כך אומר אהרון גמזו ב"בין מים למים":

הטרגדיה של שניהם היא—שהביאו אתם הלום את הגלות, את הנפש הגלותית
הרצוצה. מה יוכלו הם לברוא כאן? ... פה לא בונים בתכונות כאלה. פה צריך
לשכוח כל החכמות משם ולהתחיל הכל מחדש. פה הכל התחלה.

"בין מים למים" (תר"ע), כרך א, עמ' 298

זעקת התלישות והזרות היהודית עולה ונשמעת בתוך דפי הפתיחה של "עצבים", בו
מספר ברנר על חוויית הפגישה עם ארץ ישראל. ברנר עלה לארץ בחודש פברואר
1909, שבט תרס"ט, והוא כבן עשרים-ושבע שנים.

—אבל מה שמעציב מזה,—המשיך המדבר בקולו החשאי, וכבר בלי כל צליל

אירוני כמעט, ובאיזה כובד־ראש משונה, מתמיה—מה שהן רואות...—יותר נכון : חוזות—את... הסביבה הקרובה, העיקרית... נניח, שצמרותינו, הייחי, שוכחות את הערים הגדולות והבצורות... ואולי גם אינן רואות ואינן משוות אותן לכפרנו העברי העלוב... אולם את הסביבה העיקרית, הקרובה, הן אי־אפשר להן שלא לראות... ולבי, לבי עליהן... לבי על כל אלה, אשר גזעיהם מתחת עשו ענף ולא היכו שורש...

—דברי נבואה ?

—אף לא מאמר ראשי !... ואנחנו—וכי איננו רואים ?

—מה ??

—את הכפרים ! את הישנים, לא שלנו, אלא את הללו, שנתערו, שהשמש שמשם והגשם גשמם, ששנותיהם לא עשרים וחמש... ואף העם היושב בתוכם הלא אינו בנים שגלו מעל שולחן אביהם... שטעם דגת גושן בפייהם... כי אם... אמנם, אולי מזוהמים כשהם לעצמם, —קרוב לוודאי : מזוהמים—אבל, בכל אופן, לא מזוהמי עולם... הוי !... הוי, לצמרות, כי תגדענה !... ותמיד, תמיד : "קטן יעקב ודל"... איזה עצב !

"עצבים" (תרע"א) ; "שלכת", כרך א, עמ' 283-4

הכפר העברי העלוב, המושבה העברית (אשר בסיפור, אם איני טועה, הם פתח־תקוה או עין־גנים), נדמים לצמרות עצים "אשר גזעיהם עשו ענף ולא היפו שורש...", ואילו הסביבה "הקרובה, העיקרית" היא של הכפרים הישנים, כפרי הערבים, "הללו שנתערו, שהשמש שמשם והגשם גשמם", ואשר שנותיהם "לא עשרים וחמש..." (הסיפור נתפרסם ב־1911, והגל העיקרי של הקמת המושבות העבריות בא בשנות השמונים של המאה הקודמת). אמנם הערבים "מזוהמים כשהם לעצמם"—מתפלשים בשפל־מצבם, בחלאיהם, בפראותם ובפיגורם, ואולם בכל־זאת אינם כיהודים, שהם— "מזוהמי־עולם". כלומר : התלישות, חוסר־השרשים—גרועים בעיני ברנר מן הזוהמה הגופנית שבאה בעקבות תנאי־חיים פרימיטיביים במשך דורות רבים.

על הרגשת הפשל, אותה תלישות הנסחבת מן הגלות לארץ־ישראל—מתוספת האכזבה מן היכולת לעמוד במבחנה של העבודה הגופנית, ולהתחרות בפועל הערבי. כך, למשל, דבריו של שאול גמזו ב"בין מים למים".

—אמת... אמת... הרבה יש להגות במצבם של הצעירים אשר במושבותינו ובהמשבר הגדול אשר בחייהם ובנפשם. כאן לא קומדיה... כי מי יוכל לשער כאבו של האינטליגנט העברי האומלל הבא הנה ורוצה בחיים אחרים שלמים, בעבודה גופנית, בריח־השדה—וכעבור ימים אחדים הוא נוכח, כי חלום בטל היה חלומו, כי הארץ כבר היא ארץ הערבים הנוצרים, כי איכרינו המה איכרים במרכאות כפולות, כי תקות עם אין פה, וכי—בעיקר־העיקרים—הוא בעצמו אינו מוכשר לשום עבודה.

"בין מים למים" (תרע"ע), כרך א, ע' 308

ועוד על הייאוש מעבודה גופנית :

אני הייתי כבר מוותר על המעדר : עורי רך יותר מדי, ידי צבו ורגלי (ניסיתי לעבוד יחף) נפצעו מהפאה שלא במקומה ; אבל הנה גם לקטוף איני יכול, להרכיב איני יכול : נוגע אני לרעה באילנות ומשחיתם. מקלקל בגפנים. אמנם, על "בל תשחית" אינני עובר : בין כך וכך הלא יעשו בהם "עקירה" בשנה הבאה או בעוד איזו שנים. אבל לבי כואב...

"מכאן ומכאן" (תרע"א), כרך א, ע' 343

על הכשלון לעמוד במבחנה של עבודה גופנית מספר ברנר בכמה מיצירותיו הארצישראליות. ללא ספק עמד כאן לקח נסיון אישי מכאיב—כשילוני של ברנר עצמו להיעשות פועל. ברנר עלה לארץ בשם בדוי—פלדמן, בהשתמשו בתעודה של חברו הסופר יהושע רדלר-פלדמן, הידוע בכינויו ר' בנימין. כעבור ימים אחדים, אולי למחרת הירידה לחוף והפגישה הראשונה, המאכזבת, עם הארץ (עליה עוד נעמוד להבא), הגיע ברנר ברגל, בשמו הבדוי, לחדרה. בקובץ "יוסף חיים ברנר, מבחר דברי זכרונות" שערך מרדכי קושניר (הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ד), נרשם מפי יעקב כהן (לא הסופר יעקב כהן), שהתלווה אל ברנר בהפלגתו לארץ ובימיו הראשונים בארץ החדשה :

בחדרה היה קומץ פועלים ואנו התכוונו להחל בעבודה. איש לא ידע מיהו בן-ליתאי. לכאורה היה שמו פלדמן. ברנר אמר : פועל צריך לאכול טוב, לשתות טוב ואף לנוח כראוי. עניתי לו על סמך נסיוני מקודם : בא"י אין זה ניתן. מוכרחים קצת לסבול. לאחר כמה ימים, לכשהחילונו לעבוד, הועמדה הפרתו זו במבחן הקשה של המציאות.

יצאנו לעבודת "בורות" בפרדס ושנינו מצויידים בטוריות. קשה למסור את עינינו ברנר באותו יום-עבודה ראשון. כל בור שלו—לא תואר לו ולא דמות. פעם בפעם הייתי חש לעזרתו ובטוריה שבידי הייתי צר במקצת את הריבוע של הבור המשונה שלו. למחרת יצאנו שנית לאותה עבודה וגופו מפורך מעבודת היום הקודם. בקושי יכול היה לסיים בור אחד. לאחר שעה קלה אני נושא את עיני ורואה אותו רבוץ בלב הבור השני שלו שלא נשלם וכולו שקוע בהגות כבדה. המתנתי קצת ולבסוף אמרתי לו : ברנר, צריך לעבוד ! התגבר, קם והמשיך להניף באפס-אונים את הטוריה שבידו וכך סיים בעיניי גדולים את עבודת היום. לפנות ערב פנה אלי ואמר : כהן, נלך מכאן. מה יש ? שאלתי. זה לא "הולך" אצלי—ענה. נסיתי לעודדו. עייפים ומיואשים ניטלטלנו אותו לילה במושבה, תוהים על העתיד הקרוב שלנו. איש לא ידע מיהו האיש המהלך עמי.

לאחר ימים מועטים יצאנו לעין-גנים ושוב ברגל. כאן נודע לפועלים בשמו הנכון ולא יסף להמשיך בנסיון להיות פועל. מאז נפרדנו. ברנר חזר לספרות ומצא את מקומו באכסניות הספרותיות של תנועת הפועלים.

הכשלון הפרטי מוזהה, במובן העמוק יותר, עם האכזבה הכללית מאפשרות התחדשותו של העם היהודי בארצו :

והחלום על רפואת הכלל על ידי האחדים מאלף כמותי, שיבואו ל"שם" ויאחזו בארץ ויבנו ושעם חדש יציץ מתוכם—החלום הזה הופרך מאליו עם הרשמים הראשונים. עוד במבוא שערים היה כתוב : מן הפחת אל הפח, משנאה לשנאה, מחוסר-ייסוד לחוסר-ייסוד. אמנם, בתחיתות-הלב היה ידוע כמעט הכל מראש—ביחוד בנוגע לכלל, לטבעו ולמצב-הענינים—והרבה, לכאורה, לא התעיתי בשוא את נפשי, ובכל זאת המציאות, כנראה, תמיד קשה היא גם מן הדמיון היותר שחור. אני, למשל, תיארתי לי קושי, דחקות, אבל לא יכולתי לבלי חלום על מרחבים חפשיים, אשר לא ישמע בהם כל קול נוגש. מלחמה עם הטבע—כן, כן. אבל לא התנגשויות עם האדם הזר...

"מכאן ומכאן" (תרע"א), כרך א, ע' 337

לא די שברנר, וגיבורו, אינם עומדים במבחן הקשיים להם ציפה בטרם עלייתו—דחקות, "מלחמה עם הטבע" ("כיבוש-העבודה")—מתוספים עליהם קשיים שכמעט לא תיארם לעצמם: "התנגשויות עם האדם הזר", עם השלטון התורכי, ובעיקר עם הערבים, וחסרון "המרחבים החפשיים" עליהם חלמו. במקום חדות המרחבים נשמע "קול נוגש", והמעבר לחיים החדשים-כביכול, בקרב הערבים, הוא אפוא "מן הפחת אל הפח, משנאה לשנאה, מחוסר-ייסוד לחוסר-ייסוד". על כיתורה של המושבה, אותו אי יהודי בודד, בקהל אלפי הערבים, מספרת יעל, הנערה שהתגוררה פרק-זמן במושבה, בסיפור "מהתחלה" :

יעל נחרדה. נדמה לה, שלעיניה עוברת התמונה, שהיתה רואה בימי החופש בכל בוקר במושבה: מארבע רוחות, מכל הכפרים הערביים המרובים שמסביב, באים גדודים-גדודים של ערבים, ההולכים לעבודה, וערביות, ההולכות לעבודה או נושאות אוכלין, פרי עבודתן בבית, למכירה ליהודים... ערבים וערביות... למאות, לאלפים... בבוקר הם באים ובערב הם שבים... חסונים... חזקים... פלחים... אף יהודי אחד אין ביניהם...

"מהתחלה" (תרפ"ב), כרך א, ע' 474

הפועלים הערבים הם "חסונים, חזקים..." (האמנם? או אולי דימה ברנר לראות בהם מהירהורי-לב—את חסנם של המוזיקים הרוסיים?), ו"אף יהודי אחד אין ביניהם..." כשלון העבודה העברית במושבות, בשנים ההן, אינו רק פרי התנגדותם של רוב האיכרים לעבודה עברית, אלא גם אולת-היד של הפועל העברי לעלות בהמוניו, להתמיד בעבודת-כפיים ולהתחרות בפועל הערבי. הטלת חלק מן האשמה בכשלוננו של "כיבוש העבודה" על שכם הפועל היהודי חוזרת בכמה וכמה מקומות בכתבי ברנר. היאוש מכיבוש העבודה, והרגשת התלישות של היהודי בארצו החדשה-יישנה, מביאים לאותה תחושת גיטו, שעליה מדבר ברנר ברשימתו "בפעם המאה" :

—אדם מישראל, סופר מישראל, אשר כל ימיו, כל ימי עבודתו, מהתחלת ימי עבודתו, כל חייו, פיקפק בכוחות-החיים של עמו, פיקפק ועבד עם כל זה על שדהו,

על שדה-ספרותו, עבד בחינת "שלח לחמך על פני המים", ולימים, מפני איוז סיבה או סיבות—נאמר, למשל, מפני מחלת ההיפוכונדריה, ש"נכנסה אצלו לפאזה חדשה", או מפני שהיה איוז זמן בפלשתינה, במקום התקוה האחרונה, וראה שם הכל—נתחוויר לו—

—המתן... בפלשתינה... וראה שם ?

—וראה שם הכל... ראה את השדות הנעבדים מכבר, ובידי לא-יהודים, וראה את הערבי ואת הבידואי יושבי הארץ ;

...

וגם בכל "ארץ-הצבי" אין לנו ולא יהיה לנו אלא גיטו, גיטו התלוי בנס ומתפרנס מנסים, גיטו לא-גדול בכמותו מכל גיטו בינוני, אבל הרבה יותר מכוער באיכותו, הרבה יותר מלא תפלות-מורשה, בטלה, פשיטת-יד ודכדוך-אנוש...

"בפעם המאה" (תרס"ט), "רשפים" (בחימת : ברי-

יוחאי), כרך ב ; הוצאת הקיבוץ המאוחד ודביר,

תשכ"א ; ע' 30

סיכומן הפוליטי של התלישות ואולת-היד מצוי ברשימה שנתפרסמה לפני כיובל שנים, ואשר לא קיפחה הרבה מן האקטואליות שלה..

חצי יובל רודף יובל—ומספר הקילומטרים הפנויים מתמעט, מתמעט... והמרחק בין המספר המסויים, שצריך היה להתיישב בכל שנה, ובין מספר המתיישבים בפועל-ממש מתרבה, מתרבה... והמרחק בין הריבוי הטבעי של בני-הארץ הבלתי-יהודים שנה שנה ובין כמות היהודים הנכנסת לארץ שנה שנה נשאר גדול, גדול...

"מחוץ ומבית" (תר"ף), "האדמה" (בחימת : ברי-

יוחאי), כרך ב, ע' 166

פרק שני

שרשי הייאוש : נוף הארץ והאיום הערבי

בהמשך לקטע הסיפור "בין מים למים" המובא למעלה, והמתאר את קומתה הזקופה של הצעירה הערביה מול פסיעותיו המרושלות של האברך הגליצאי, בא תיאור סביבתה של הסימטה בה עומד ביתה של אהודה גמזו, בירושלים.

היה שקט. מהשאון הבלול, החם והדחוק אשר בעיר הפנימית ניסר כאן ברצי האור של הרום השקוף רק כעין הד רחוק, רחוק. אצל בית-ה"קפה" הסמוך שבסמטה ישבו ילידי הארץ, ישבו ולא עשו כלום, כמשפט חייהם מימים ימימה, ובזויות, בצל, שכבו נשיהן השחורות והסומאות למחצה, נשי המזרת, וכירסמו בשניהן קליפות תפוחי-זהב. בחנות הגדולה מקצה מדדו כל מיני ארג וסחרו בשלוח ובחריצות יוונים נוצרים, יפים ונלהבים, עם אור של משטמה-לכל בעיניהם.

"בין מים למים" (תר"ע), כרך א, עמ' 295-6

מופיע כאן הצד השני, האפל, של ארץ-ישראל. לא עוד תנועת התערסלות חלומית של שיירת גמלים, ונערה רומנטית מביטה בהם, אלא ניונים של אותם "לידי-הארץ", הערבים, תושבי המזרח—על בטלנותם וחלאיהם—כולל "יוונים נוצרים", שוקקי-תאנה ("יפים ונלהבים") ושנאה ("עם אור של משטמה-לכל בעיניהם").

על אפיו האכזר של נוף ארץ-ישראל, שיש בו חמה לזהות ואבק וערבים עבדי-האדמה, אפשר לעמוד לפי התיאור הקצר בסיפור "מכאן ומכאן".

מתעקלים תלמי-שדה בין ערוגות-חצץ וחציר לבהמה דקה, רזה, עולים הרים, יורדים בקעות, ואנשים מעופרים, למודי מחרשת-המסמר, כמעט ערומים, תועים בהם, מתקינים כליהם, כופפים עצמם לאדמה, מזדקפים ותוהים באופק, והחמה לוהטת, וזהרוריה נשתים בצמא...

"מכאן ומכאן" (תרע"א), כרך א, ע' 322

לגילוי הצד הקשה והאכזרי בנוף-קרני השמש החזקות—יש גם האצלות ארוטיות; החמסין שבחוץ מזוהה עם הרתיחה הפנימית. את השפעת המזרח אנו מוצאים בקטע ממכתב ששלח ברנר מירושלים לידידו אשר בילין, באחד במאי 1909, כלומר כחדשיים-וחצי לאחר שבא ברנר לארץ-ישראל:

שאתוב לך "מתחרט אני שבאתי" ?—לא ! למה אתחרט ? ולאן אסע כשאתחרט ?
הריבולוציה ? אט ! אין סכנות, כמדומני !
ובנות ישראל ? להדי"ם ! ואצ"ל ערביות !

...לשנת השלושים נשאר גם לי רק שנתיים ומחצה. הדם אינו פוסק מלרתוח, וביחוד כאן, תחת קרני השמש, אלא שמוזה—ודאי שצריך להתייבש ! לא הגיע עוד זמנה של האהבה החפשית, ולישא אשה כדת משה וישראל—אין את מי !
לפרקים צר לי על יצרי הרע הגדול והחזק, ההולך ונחנק באשמת איוו תנאים—
אבל כלום אין דאגות אחרות מאלה ?

איגרת 435 (1.5.09), ירושלים; כרך ג; הוצאת הקיבוץ

המאוחד, תשכ"ז; ע' 343

השפעה דומה, אם גם רומנטית הרבה יותר—בה ניכרים היטב עקבות המזרח, חום השמש ונוף הארץ—אנו מוצאים בקטע מסיפורו של אותו סופר פלאי יוסף לואידור, אשר נרצח יחד עם ברנר בבית יצקר, בשנים בחודש מאי 1921. הדברים מובאים בספרו של י. יערי-פולסקין, "חולמים ולוחמים" (המור"ל ש. ז. גיסין. פתח-תקוה. ארץ-ישראל. תרפ"ב). כותב יערי:

כעין ביטוי של שאיפתו העצומה [של לואידור] לחיות חיי טבע חפשיים תחת להט שמש המזרח יש למצוא בספרו הא"י שנדפס ב"התורן" בשם "קדחת". במין התלהבות מוזרה כמעט חולנית הוא קורא בספור שהוא אל השמש: "להטי שמש ! להטי ! בעורי ! יודי ! שמש ארצי, שמשי, צרבי, שופי ! השחירי את אור פני

כעור בן-המזרח מלידה ומבטן. חום! חום! חום! הוסיפי אש! הגדילי המוקד, צרביני, הכיני בשרב, עניני בחום!"

"חולמים ולוחמים" (תרפ"ב), ע' 314

אצל ברנר אין האדם מגיע לכלל הזדהות עם הנוף. הנוף כשהוא לעצמו אינו מעניין את ברנר ואינו שווה בתיאור, וזדאי לא בתיאור רומנטי וסנטימנטלי. רק האדם מעניין את ברנר, ולכן הנוף קיים, מורגש, רק בשעה שיש צורך לבטא את הרגשת זרותו של האדם היהודי בארצו החדשה-ישנה. ומשום כך דומה לתיאוריה של ירושלים בסיפור "בין מים למים" תיאורה של יפו בסיפור "מכאן ומכאן". "אובד-עצות" (הוא ברנר עצמו) מביט מבעד לחלון מערכת "המחרשה":

ואובד-עצות חזר להביט בחלון. שאלות ופתרונן!—המו שתי מלות בקרבו. הוא הביט רבע-שעה, חצי-שעה, שעה. הוא הביט בחלון. הבוקר היפואי עבר לאט-לאט לצהריים. בדלת בית הקפה הערבי שברחוב ישבו אפנדים ופקידים—בטלים כמוהו—ועישנו "נגרילות" והביטו גם הם. מן הסמטה הקרובה עלתה לוייה ערבית-נוצרית. המקוננות הקרואות, לבושות-השחורים, הלכו בלב-הרחוב בהמון והוציאו את קולותיהן המשוניים. הקולות היו כמו מלגלים לעצמם, ובקציהם היו דומים לחיקוי בלתי-מוצלח של יללת-חתולים. ראשים פלאיים, ראשי נשים, הציצו מן החרפים אשר ממול חדר-מערכת-ה"מחרשה", ומן המעקה נשפכו מים דלוחים על ראשי ההולכים לתומם. היהודי התימני המחזיר על הפתחים, שהלך בצדי הרחוב והביט על ה"לוייה", הפשיל, לאחר שעברה זו, את כותנתו והתחיל לפלותה, והספרדיה הקטנה, שהלכה אחריו, הרימה פתאום את שמלתה העליונה מאחוריה וכיסתה בה את ראשה.

"מכאן ומכאן" (תרע"א), כרך א, ע' 364

מאחר וכך נראה הנוף הארצישראלי בעיני ברנר, והוא לא הסכים לרמות עצמו ולהסתכל סביבו במשקפיים רומנטיות, אידיליות, ז'ורנאליסטיות או אידיאולוגיות-
"עסקניות"—אין פלא שיצא קצפו על רשמים שהדפיס סוקולוב ממראות-הארץ, לאחר ביקורו בה. נגד מה שנראה בעיני ברנר כיפוי המציאות וסילופה מגייס הוא את מיטב הלעג, החוש לפארודיה והסארקאזם שבסגנונו.

והנה בא סוקולוב אלינו ומתחיל להדפיס ב"הצפירה" ממראות-הארץ מקרוב. וראו זה פלא: בין הריי-היהודה טובע כפר ערבי ב"פרחים, שדמה, וקמה, חציר וגומא"; "גדיים קופצים בגאון(?)!-הדשאים, ושם באחו נאבקים הפר והמריא(?), על כתף-גבעה ינועו ברושים כקול מים רבים" וכו' וכו' ("הצפירה", גליון 99).

פלאי-פלאים. האין זאת? כמה לא רק הדור ונאה, כי אם גם מה עשיר הטבע פה! לא הרים חרוכים, אשר לא יניבו תנובה, לא גידולים דלים בשפלה, אכולי-עכברים, לא כפר ערבי בנוי על תלו וקיים על "מזבלתו" ומפיץ קטב ודבר מסביב, באדם ובבהמה, לא פרות כחושות כקומת-הכלב, הנאבקות עם היתושים

המכסים אותם, יראה הנוסע, כי אם התאבקות פרים ומריאים בגאון־דשאים, והמולת ברושים כקול מים רבים...

אכן, לבנו לצייר הנוסע ומעינו יהמו כחלילי רועי הפרים והמריאים, כי מה היה לו לעשות, אם בשבתו אל שולחן־הכתיבה בחדר־האכסניה לא זכר דבר ממסעו, ובמקום זה תפסוהו מלים, הרבה מלים, מן התנ"ך: שדמה, קמה, חציר, גומא, מריא, עתודים? וכי כל כך נקל לוותר על גאון־המלים, בהינשאן כברושים על כתף־הגבעה והמולתן במוח כקול מים רבים?

"מתוך הפנס" (תרע"ד), "הפועל הצעיר"; "מפקידה"

לפקידה", ציונים והערות על הנכתב והנשמע

(בחתימת: יוסף חבר); כרך ב, ע' 139

וזאת העצה היעוצה לסוקולוב בסוף הרשימה:

אם רוב מליצה בא מר סוקולוב לערות עלינו, עצתנו לו אמונה: ירחיק עדותו. הלא כל ארצות איטליה, הולנדיה ושפאניה לפניו.

שם, כרך ב, ע' 139

בתאר ברנר את הכפר הערבי לא ישתדל ליפותו, לשוות לו צביון "פאסטורלי", רומנטי ואקזוטי, כמנהג סופרים אחרים מבני תקופתו, אלא להיפך—את עליבותו וזוהמתו יראה. וגם הזיהוי הרומנטי של אורח־חיי הפלחים הערביים עם חיי האיכר העברי בתקופת התנ"ך, וראיית חיי אבותינו בדמות הבדווים הנוודים עם עדריהם במדבר, נראה בעיניו כזיופה של המציאות וכפיברוק עתונאי זול, שמידת ישרם של כותביו כמידת האמת אשר בכתבתם.

במאמר משנת תש"ט: "י. ה. ברנר לאור ימינו (פרשת ערב בכתביו)", בספרו "בני הדור ומוריו" (תל־אביב, תשי"ט), מגדיר מרדכי קושניר את עמדת ברנר ברשימתו זו על סוקולוב במלים: "גם את זיוף נוף הכפר הערבי ותעתועי הרומנטיקאים קרע [ברנר] ללא חמלה" (שם, ע' 79).

קצפו של ברנר על סוקולוב יצא ב־1914. ככל שניתן להסיק מקריאת מכתביו של ברנר עצמו, וממחזהו "מעבר לגבולין", הרי העסיקתו "השאלה הערבית" עוד לפני עלותו לארץ. במכתב ששלח מלונדון ב־1906 למנחם גנסין, היושב ביפו, הוא שואל: "הרבים הם היסורים שסובלים מן הפקידים הטורקים והשכנים הערבים? (ע"ד היסורים שסובלים מאחינו העברים אני יודע)" (איגרת 181. לונדון. 13.10.06. כרך ג. ע' 275). ומוסיף ברנר ש"את השאלות האלה אני מציע לפניך, כמוכן, רק מסקרנות לאומית ולא בנוגע לנסיעתי לארץ־ישראל, כי איך שיהיה והדבר הזה הוחלט בתוכי" (שם, שם). בשנת 1907 הוא כותב לר' בנימין—"על דבר הערבים לא אמת—שונאינו המה בארץ" (איגרת 266. לונדון. 4.2.07. כרך ג. ע' 299). ובמחזה "מעבר לגבולין", משנת 1907, בלונדון, אומר יוחנן: "יכול הייתי לחלום ירחים שלמים לילה־לילה, שהנני נופל חלל בתור איש־צבא במלחמתי, מלחמת דמים, בעד פלשתינא" ("מעבר

לגבולין". תרס"ז. "המעורר". כרך א. ע' 216). דברים אלה כתב ברנר עוד בטרם יגיע לארץ-ישראל, ובלי שהיה בה עדיין מימיו. מתברר שעוד אז היו לו לברנר דעות ברורות למדי על מהות הקרע הלא-נמנע ביחסי "היישוב" עם הערבים. הוא היה, כפי הנראה, מן הבודדים שניחנו בחוש לראיית-הנולד ממין זן, ואילו בדרך-כלל אין להתפלא על התהום הפעורה בין מי שיושב בארץ וחי את חייה בגוף ובנפש לבין היושב מחוצה לה ומבקר בה בסיוור-אורחים, נוסח סוקולוב. מי שרצה, יכול היה להתבונן בנוף הארץ מתוך גישה מאד-מאד תנ"כית ורומנטית... מרחוק; או להתעקש ולראות במציאות בעיקר את הממד האידילי, או המוסרי, שביחסי שני העמים, ולהתעלם מן התהום הנפערת של שנתת עם זר ושל התנפרות הנוף. גישה אידילית זו אפשר למצוא בהרבה מעדויותיהם ויצירותיהם של בני-דורו של ברנר שישבו בארץ בשנים ההן, ולא-דווקא אורחים-פורחים כסוקולוב. עדות לכך בדברי מרדכי קושניר, במאמרו "י.ח. ברנר לאור מימיו (פרשת ערב בכתביו)":

השנים שבהן הופיעו חיבוריו הראשונים בארץ, שנות תר"ע-תרע"א (1910-1911), היו השנים שבהן הרחוב בא"י ובגולה הציונית שר שירה של "גילו גיל גיל גיל", שירו שיר שיר "שיר" וכו' וראייתו הריאליסטית, הנוקבת, של ברנר לא שיעשעה את הקורא העברי הרגיל. לא ראי הסיפור של ברנר כראי הסיפור הרומנטי לרוב המספרים מחיי הארץ לפניו. לא. לא היתה קורת-רוח מרובה לבעל הבית הציוני מסיפוריו של י.ח.ב. כאשר לא היתה נחת ממאמריו.

"בני הדור ומוריו", ע' 77

במבט-לאחור נראה שברנר חש בזרותו לארץ-ישראל כבר בעשותו את הדרך ארצה בספינה—אותה זרות שעד היום היא מחלחלת ועולה גם בדברי צעירים מבני הארץ, אף מסתמנת ביצירות סופרים שבתוכם, בעמדם נוכח השאלה של "זכותנו על הארץ" ויחסנו לערבים יושביה. (על כך ר' גם מאמרי "פורצים ונצורים", על תחושת המחלמה והמצור בספרות העברית הצעירה, "קשת" מ, 1968).

בסיפור "עצבים" מופיע הספק בהירהוריו של המספר באניה, מול חוף יפו. הסיפור נושא חותם אוטוביוגרפי מובהק, ואפשר לקרוא על כך בעדויות חבריו של ברנר לנסיעה (בקובץ "י.ח. ברנר" שהוציא מרדכי קושניר, ובספרונו של מנדל זינגר, "עם יוסף חיים ברנר בדרך לארץ-ישראל"). הזרות הראשונית של אדם המביט מעל סיפון האניה לעבר ארץ חדשה אשר לא דרכה בה כפי-רגלו מעודו, מתחלפת, בהביט הסופר לאחור, בתחושת הזרות האחרת, הקשה יותר, פרי נסיון-חייו בארץ. איזו שאלה היא אם יתנו להן לרדת: ליהודים לא יתנו לבוא לארץ-יהודה? ! נלא אנדי, כי לא ידעתי את כל אי-האמת המדאיבה שבאמרה חולפת זו (מה לנו ולארץ-יהודה בכל המובנים!), אבל טוב היה לי, וקורי חלום לפפוני, שלא היו דוגמתם לא לפני זה ולא לאחר זה....

"מה לנו ולארץ יהודה בכל המובנים!" — גילגולו של הספק המר חוזר ועולה בסיפור הראשון שכתב ברנר בארץ, "בין מים למים", ואשר ראשיתו במעשה של הריגת שומר במושבה:

אהרן השתמט, אבל סיפר בהרחבה ובהנאה, אם כי לא בלי אימה גלויה. זה היה אחד מהסכסוכים הרגילים עם הערבים. לערבים יש טענות ומענות. מתנפלים מעת לעת. בימים האחרונים החלו לעקור את הנטיעות לילה-לילה. במשך שבוע וחצי עקרו אלף ושתי מאות נטיעות. כשל כוח הסבל. השומר העברי עמד על המשמר; קרא לעזרה. היכוהו השודדים הפראים, פצעוהו—והמיתוהו.

"בין מים למים" (תר"ע), כרך א, ע' 298

בא יום ההספד: "ב'בית העם' הספידו את השומר מ'זרעאל', אשר מת מפצעיו—את הגיבור הלאומי אשר על במותיו נפל חלל" (שם. כרך א. ע' 310). ההספד הסרקסטי ("הציור הסרקסטי של ההספד בבית העם על השומר שנרצח"—מכנהו מ. קושניר במאמרו הנזכר) כך סיומו:

עוד אחד, בעל פרופסיה חפשית, דיבר על מה שאנו צריכים ללמוד מזה ועל מה שאנו צריכים לכוון על פי זה את מעשינו, היינו, מיליציה... הודיינות... א-א-ה...— היה אפילו מאן-דהו, שהשתדל "להיכנס לתוך הפסיכולוגיה של הערבים", ומבלי לתת להם צדק מנקודת השקפתנו, מצא, אף על פי כן, כי גם הם צודקים... הורגש, כי איזו אמת, אמת-המציאות, מרחפת מעל הראשים ומסתתרת תחת ה"אתה בחרתנו" המוטעם, אותו ה"אתה בחרתנו" המיוחד, הארץ-ישראלי... נראה, שה"עולם" אינו רואה אותה אמת, ירא ממנה, מעלים עין ממנה, אינו רוצה לדעת ממנה, אינו מתעניין אפילו לדעת ממנה—אבל האמת ריחפה, ריחפה, ונשארה תלויה: הר-געש, הר געש...

"בין מים למים" (תר"ע), כרך א, ע' 310

הצדק של הערבים, "מנקודת-השקפתם"—ברנר לועג לו. לועג למי שמשתדל להיכנס "לתוך הפסיכולוגיה שלהם". אמת המציאות המרה, זו שמסתתרת מתחת ל"אתה בחרתנו", לנוסחות הציוניות, או למדיניות בת-היענה היישובית בארץ-ישראל— היא אמת של "הר-געש, הר געש...", והיא שעומדת, כמדומה, ביסודו של הספק המר: "מה לנו ולארץ-יהודה בכל המובנים!"

בתיאור היציאה מאסיפת הספד זו אל תוך הלילה הירושלמי, המזרחי, אנו חשים במציאותו של אותו "הר-געש"—אם גם, דומם עדיין, בטרם התפרצות.

ברחובות הצרים אשר מסביב ל"בית העם", אצל "המגרש הרוסי", דרכו על אדמתם בשקט פלחים יחפי רגל לחצאין ועטופי "עבאיות", רצוצים, שבעי-מנוחה ושקועים בהגיוניהם הנסתרים, הברורים ולא-ברורים; חלאת המוגלה, שחורר-הפחמים עם ערמת פקחנים היו בעיניהם—הכל כאשר עברו כאן אבותיהם ואבות-אבותיהם זה מאות בשנים. קשת וחצים דבקו בסודריהם המלוכלכים, והצעירים נהמו בלשון-כולם שירת ליל קטועה. גוש-עפר אחד היה הכל מסביב.

"בין מים למים" (תר"ע), כרך א, ע' 310

אומר מ. קושניר במאמרו הנזכר: "כן ראה ברנר את מציאות הישוב בא"י. גם פה, כמו שם, גלות, גלות כל עוד אנו מעטים ורפים, ויושב הארץ, העיקרי, עושה בעדנו את כל העבודות בשדה ובעיר" ("בני הדור ומוריו", ע' 79). והלאה: "פה ושם נראה לו העלם הערבי הרכוב על גמל זקוף ובוטח; הערביה העוברת בהילוך גרציווי והכד המלא על ראשה. אך את הכלל הערבי ראה בעין לא טובה. מכללת, קצת ייחס להם את מדות קרוביהם, בני-שם, ואת לקוייהם. הוא פחד מפני הצעקנות המזרחית, את הטרדנות, את הנרפות המזרחית, את החלאה ואת אי-הנקיון בשכונותיהם ובמעונותיהם ובלבושם, את חלאת המוגלא של ה'טראחאמא' בעיניהם" (שם, ע' 79).

ובקטע אחר, "הזכרת גשמות", כותב ברנר:

במזרח אנו נמצאים, בארץ-הקדם. כמה עיניים מבריקות איכא בשוקא. על כל צעד ושעל. הדלקת מצויה בעיני אנשי-המזרח. ואולם הוא—מעולם לא פיקפקתי, שאותו תלמיד שחרחר בעל העיניים הרבות ברקים, אינו מילידי-המקום! כי עיניו הבולטות-בוערות לא הבריקו סתם: הן היו מלאות ברק, יותר נכון, אור; הן האירו... לי האירו...

ושוב: במזרח אנו, בארץ הקדם. רפיון המין האנושי. וברחובנו—רפיון-הרפיון; ובאותה פינה שברחוב, שבה התהלך המנוח—מה כי נרבה דברים? בחורי-ישראל, מקק' בחורים. ואולם גופו המוצק הוא, של אותו בן-אדם, עליו השלום, היה ספוגי, גרמי, כמעט מלא און. דבר-בלי-עול היה יצוק בו. כולו אומר הכנה לפרוק עול, ועוד יותר מזה: לשאת עול, לכשיהא הלה ראוי לכך שישאוהו...

"הזכרת גשמות" (תרע"ז); חוברת "ציון לגפש על קברו של החבר יעקב וולמאן ז"ל", "הוא, וולמאן"; כרך ב, ע' 125

הנה כך, שוב: במזרח אנו נמצאים—הדלקת, הטראכומה, הר-געש ("כמה עינים מבריקות איכא בשוקא"). מה "אצלם" "רפיון המין האנושי" ו"מזוהמים כשהם לעצמם", כך "אצלנו" "רפיון-הרפיון" ו"מזוהמי עולם". ובחורי-ישראל—"מקק' בחורים". והגיבור—הוא מי שאינו כילידי-המקום! הגבורה אינה נגזרת על-פי מידת בן-החיל, ה"גידע", הבריון הערבי, אלא אחרת היא. הרשימה נכתבה בשנת 1917, ומעניין להשוותה עם הקטעים שיובאו בפרקים הבאים מן הסיפור "מכאן ומכאן" (שנתפרסם ב-1911) ואשר בהם מתאפיינת עדיין גבורתו של הנער עמרם בכך שהוא כ"ערבי במדבר" וכו'. יש אולי התפתחות או התפכחות משרידי המעט-שבמעט של גישה רומנטית, לפחות בנקודה זו, בשנים הראשונות של ברנר בארץ—עת הגיבור הוא מי שמתדמה לערבי, ל"גוי"—עד לגישה המתגבשת לאחר שנים אחדות, ב-1920, כאשר מושג הגבורה משתנה, ו"אי-הצבאיות שלנו עכשיו היא לא מעלה עליונה, כי אם דיוטה תחתונה שבתחתונות" (כרך ב, ע' 180). ואגרוף נחוץ—"הנתפאר כי אין לנו אגרוף?" (שם, שם).

לא רק חלאיו של המזרח—גם גבורתו מנוגת היא, ושומה עלינו אפוא להשתחרר מהשפעתה המהרסת...

דו בסוק: נועבר-נוסע

בְּשֵׁהִילָדִים חָשְׁבוּ כָּל אֶחָד אֶת עֲצָמוֹ לְנִסְיָן
 וְהַתְּהַלְכָתִי בְּיַד בְּנֵי הַמּוֹת
 אֲבִי
 אֵת צֵלוֹ שֶׁל עֵץ-הַדְּעֵת לֹא חִמַּדְתִּי.
 אִם אֱלֹהִים בְּקָר בְּנֵי אוֹ הַנְּחֹשׁ
 הַדְּבוּרָה?

תַּחֲנוּנִי: לֹא אֲנִי שֶׁעֲקַרְתִּי.
 לִי מְקוֹם מְלִבַּד עִמָּךְ הַמּוֹת הַזֶּה;
 אִם תִּקְחוּנִי
 סָפָה לְנֶכַח עֵץ רְחוֹק, שֶׁתִּיל בְּעֲצִיץ

וְחַ עֲרַפֵּל נִשְׁאַה אוֹתִי אֶל גַּי
 רַב נִסְחָפִים, אוֹלִימְפִים, קוֹפֵי -
 קֶשׁ בְּטָנִים מְרַגְלִיּוֹת בְּחִיּוֹף מִשְׁנַע,
 וְחֶם בְּכַף יָד שֶׁל שֵׁד.

ב
 אֲבָל גַּם שָׁם אֲצִטְרֶךָ לְהֶאֱבֹק עִם
 צְחוֹק הַשָּׂדִים וּבְכִים,
 עִם תְּעִלּוּלֵי הַסִּירְנוֹת הַמִּשְׁתַּטְחוֹת;
 וְאִיךָ אֶסְתַּפֵּל בְּאָרֶס כִּשְׁהוּא שׁוֹכֵב
 עַל אֶפְרוֹדִיטִי -
 וְאֲנִי קָטָן וּמְכֻרָן וְאֲנוּשִׁיּוֹתִי
 תִּפְרַר מִבְּעַד לְקִשְׁקָשִׁים;
 וְמֵה אֶעֱשֶׂה אִם אֶרְאֶה אֶת הַמְּשִׁיחַ
 נִכְבָּל שָׁם בְּשִׁלְשֵׁל אוֹת
 וְהֵם לוֹעָגִים לוֹ בְּפִרְהָה כְּלִשְׁמֹשׁוֹן: שָׂא הָעוֹלָם
 בְּיָדֶיךָ וּמוֹטְטָהוּ;
 וְהוּא יִרְאֶה מְרַחֵק אֶת תַּפּוּזִי
 הַשּׁוֹמְרוֹת
 וְאֶת הַרְקוּלִס מְגַרֵּשׁ יְחָף,
 בְּיָדִים מְסֻקּוֹת רוֹעֵדוֹת שְׁרִיר צָר
 יֵשָׂא הָעוֹלָם,
 נִגְדֵי צִעְרוֹ וּפְרָא עֵינָיו הַמְּקַלְלוֹת
 יֵשָׂא בְּשִׁבְרֵי פְחוֹת הַשָּׁמַיִם.

נחמיה ירדן: לודוויג ויטגנשטיין הנאוחר

ניתוח פסיכולוגי

1

לכל אלה המכירים ולו אך מעט את הפילוסופיה של זמננו, ובפרט את הפילוסופיה דוברת-האנגלית, ידוע לודוויג ויטגנשטיין כאחד האישים הגבוהים משכמם-ומעלה בשטח זה. בדרך-כלל מכירים בו שהנחיל לעולם שתי פילוסופיות, האחרונה מנוגדת לראשונה, ולשתיהן היתה השפעה מהפכנית על העולם הפילוסופי. הפילוסופיה שלו בראשיתה היא בלתי-בעייתית באופן יחסי. אפשר למצוא אותה בשלמותה במונוגרפיה קצרה שנתפרסמה בגרמנית ב-1921 בשם *Logisch-Philosophische Abhandlung* (מסה לוגית-פילוסופית), וכעבור שנה יצאה מהדורה אנגלו-גרמנית בשם *Tractatus Logico-Philosophicus*. לא תהיה זו גוזמה מופלגת לומר כי מונוגרפיה זו שימשה תנ"ך לפוזיטיביזם הפילוסופי שמילא תפקיד מכריע כל-כך בפילוסופיה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, הן זו של "החוג הווינאי" הן זו של האסכולה הפילוסופית הבריטית.

לאחר שפירסם מונוגרפיה זו עזב ויטגנשטיין את עולם הפילוסופיה ושלח ידו בכל מיני עשיות בלתי-פילוסופיות. עם גבור רישומה של ה"מסה" נעשו מאמצים להחזירו, ולבסוף נעתר וחזר לקמבריג' ב-1929 אף שב לעיסוקו כפילוסוף. אותה שנה—במידה רבה מאד, כפי הנראה, כתוצאה משיחותיו עם פראנק ראמזי—הפך עורף ל"מסה" ולתנועה הפוזיטיביסטית שצמחה מסביבה, ואת שאר שנות חייו, עשרים ויותר, בילה בהתקפה נועמת, חדלת-לאות במידה יוצאת-מגדר-הרגיל, נגדה. אומרים שכתירתו משך תקופה זו היתה כמעין המתגבר—אחד ממעריציו הרחיק לכת עד כדי להשוותו לאחת מדמויות הרנסאנס מבחינת סגולותיו והישגיו המגוונים (דוד פירס, לודוויג ויטגנשטיין, הוצאת וייקינג, ניו-יורק, 1969, עמ'). אף-על-פי-כן, הדברים שהופיעו בדפוס הם מעטים-ביחס, וכפי שנטען בהמשך הדברים—מוגבלים-להפליא מצד התוכן; וכולם הופיעו אחרי מותו של מחברם. משך אותן עשרים שנה ויותר לא היה ויטגנשטיין יכול להוציא מתחת ידו שום תעודה שתניח את דעתו עד כדי כך שיציע אותה לפירסום. ואף-על-פי-כן רצה בפירסומים. הן הספר החום והן הקירות פילוסופיות כוונו לפירסום, אך הוא סילק ידו מהם באמצע, בלא שיוכל להמשיך ומתוך אי-סיפוק ממה שכתב עד לאותה נקודה. פילוסופיה מאוחרת זו, והאדם שכתב אותה, הם נושאו של מאמר זה.

2

ראשית, חייב אני להסביר בכמה מלים איך התגלגלתי אני, המחבר, פסיכולוג על-פי מקצועו ותחום-התעניינותו, לקיבולת זו. כל זה אירע כמו בהיסח-הדעת. לפני כשש

שנים שקעתי בוויכוח מלוהט למדי עם פילוסוף-חובב על טבע הלשון. טוען הייתי טענותי על יסוד הרקע שלי בפסיכולוגיה, והוא חלק כמעט על כל מוצאי-פי. נימוקיו היו מופלאים מבינתי. לולא העריתי אל תוכי קודם-לכן כמה קוקטיילים ודאי הייתי מקדים למדי להסתלק מן הוויכוח, אך בדיעבד נגררו הדברים ונתמשכו. כעבור ימים אחדים נכנס האיש למשרדי ונתן לי את חקירות פילוסופיות ואזהרה צירף לכך שעלי לקרוא את הספר בשום-לב הואיל והמחבר הוא הפילוסוף החשוב ביותר של הלשון ואם אקרא אותו יתברר לי כמה אני טועה. מובן ששמעתי על ויטגנשטיין, ובהתרוננות של ציפיה ניגשתי אפוא לקריאתו.

אבל הקריאה בוויטגנשטיין היתה בגדר הלם. הרבה קביעות ספציפיות המצויות בחקירות היו בגדר ההבנה, אבל במידה שהתיחסו ללשון ולשימושו של האדם בה היו, בכללותן, שלא ממיין-הענין ותכופות ביותר היו מוטעות מבחינה עובדתית. אולם הדבר המדאיב ביותר ביחס לספר היה זה שאי-אפשר היה לתפוס במה הדברים אמורים. מבנהו היה פרוץ לכל רוח בפועל-ממש. ובכן ניגשתי לקרוא בשאר ספריו של ויטגנשטיין שהיו מצויים או ברשות-הרבים: הספר הכחול והספר החום, והחערות על יסודי המתמטיקה. אך אלה לא היו טובים הרבה יותר מזה. ובכן החילתי לקרוא את הספרות המקצועית שהיתה מתפרסמת-והולכת על הפילוסופיה המאוחרת של ויטגנשטיין. תחת שיסתברו לי הדברים רק גבר ההלם; חרף השוני בנושאי כתיבתם של אותם פילוסופים מקצועיים, רק זיקה מועטה היתה לכך לדברים שמצאתי במה שקראתי; ניכר היה בעליל שהם מבולבלים ביחס לרב ולמורה לא-פחות משהייתי אני. אור שלילי נסך על הענין ג'. א. מור בשלושה מאמרים שכתב לציון זכרו של ויטגנשטיין ב-1954 וב-1955 (ג'. א. מור, מאמרים פילוסופיים, ספרי קוליר, גיו-יורק, 1962, פרק 9). מור כתב את המאמרים על יסוד רשימות שרשם בעת שהקשיב להרצאות של ויטגנשטיין והשתתף בסמינריונים שלו משך שלושה שלישים ב-1930 ושני שלישים ב-1931, השתתף בסמינריונים בשליש-הסתיו של 1931 ובשליש-האביב של 1932, ואחרי-כן שוב בשלושת השלישים של הרצאות וסמינריו-נים בשנת 1932-1933. במאמרים אלה ניסה מור לסכם את הנקודות העיקריות שהעלה ויטגנשטיין בתקופה ממושכת זו. מור לא האיר את עיני. אף-על-פי-כן, שני דברים משכו את התעניינותי. ראשית, כמעט כל הנושאים והרעיונות שאפשר למצואם בחלק א' של חקירות פילוסופיות, שהושלם מן-הסתם ב-1945, מופיעים כבר ברשימותיו של מור בצורה שאין להבדיל בינה לבין צורתם בחקירות; רוצה לומר שלא היתה התקדמות של ממש בחשיבתו של ויטגנשטיין מראשית השמיעו את הפילוסופיה המאוחרת שלו ועד לנסיונו האחרון להגישה בצורה היא לפירסום. שנית, ערכתי ומניתי את המקרים בהם טען מור כי א) לא יכול היה להבין מה שוויטגנשטיין אומר, ב) מה שאמר ויטגנשטיין היה משובש או סותר דברים אחרים שאמר, ג) כאשר ביקש מור את ויטגנשטיין להוסיף ולבאר מה הוא אומר לא נענה לו או שלא יכול להיענות לו. 23 פעמים חוזר מקרה א, 21 פעמים חוזר מקרה ב, ו-11 פעמים חוזר מקרה ג. היתה זו הבהרה לשלילה. אם כלי-כך התקשה מור באדם שכה

היטיב להפירו ואשר לו העניק תואר-דוקטור קמבריגי הרי אפשר היה בהחלט להבין את הקשיים שלי באיש הזה. ואז קרו שני דברים. ויטגנשטיין נעשה לי אתגר כפסיכולוג. אני פשוט אינני מאמין שיכולה התנהגותו של אדם להיות חסרת קשר פנימי מעצם מהותה ככל הנראה מפתביו המאוחרים של ויטגנשטיין. החלטתי שעלי לפצח את האגוז הקשה הזה ולהגיע אל הפשר החבוי בתוכו. מלבד זאת התעוררה בי הרגשה מעורפלת—בהחלט לא רעיון ברור ומפורש—שכאשר יפוצח האגוז אמצא שהבעיה היא פסיכולוגית, לא פילוסופית ולא אינטלקטואלית.

3

כדי להבין את ויטגנשטיין המאוחר יש להבין על מה היה מגיב. על-דרך הקיצור, כפי שכבר נרמז, מגיב היה על ויטגנשטיין המוקדם. וכדי להבין את ויטגנשטיין המוקדם יש צורך בסקירה קצרה של ראשית הפוזיטיביזם הבריטי. במובן ידוע החל העניין כולו ב-1913 עם פירסום פרינציפיה מתימאטיקה של וייטהד וראסל. על-פי דרכו היה פרינציפיה מתימאטיקה חשוב לעולם הלוגיקה והפילוסופיה לא פחות משהיה הפרינציפיה של ניוטון חשוב לעולם הפיזיקה. בבנותם לוגיקה שהיתה עשירה ואדירת-כוח יותר מכל לוגיקה אחרת שבנדוע ניסו וייטהד וראסל להוכיח כי בעיקרו של דבר אפשר לפשט את כל המאטימטיקה ולהעמידה על הלוגיקה. דבר זה נעשה על-ידי שנטלו מספר מצומצם של מושגים ופעולות לוגיים, הגדירו כללים לבניית הנחות לוגיות פשוטות ויסודיות, הגדירו את הכללים לבניית הנחות לוגיות מורכבות מתוך הנחות פשוטות ומתוך חמשת המושפלות-הראשונים של פיאנו,* והוכיחו איך בעיקרו של דבר אפשר עכשיו להפיק בשורה של בניינים והגדרות את הרצף המספרי האמיתי ואת כל הנוסחות האפשריות של המאטימטיקה. בזאת פושטו כל הנוסחות המאטימטיות לכדי מיכלולים של הנחות לוגיות יסודיות, פשוטות, שאינן ניתנות לפירוק נוסף. הישג זה, כמוהו כשאר הישגים דומים לו בטבעם, סיחרר את ראשם של רבים מן המעורבים בדבר. ראסל במיוחד לא ידע את נפשו מרוב חדנה. הוא הגיע לכלל מסקנה כי בטכניקה ששימשה להעמיד את "לשון" המאטימטיקה על מבנה לוגי אפשר להשתמש גם להעמדת לשונותיו הממשיות של האדם על מבנים דומים, שבתוצאתם יערבו לכך שכל המשפטים הממשיים הנבנים באמצעות המבנה הזה בהכרח יהיו אמיתיים לנצח. האידיאל של דיקארט, להגיע לוודאות מוחלטת מתוך בניית העולם שבנדוע על-ידי היקש מתמיר המבוסס על רעיונות-אמת ברורים ומפורשים, אשר מאז שלט בחלק כה גדול מן החשיבה הפילוסופית האירופית, דומה היה כאילו מצוי הוא בתחום הישג-היד. לא היה צורך אלא להבהיר את המבנה הלוגי הקפדני המונח ביסוד לשונותיו של האדם ואחרי-כן לחולל ריפורמה כלשונו עד שייקבע כי משפטים שאין לגזרם על-פי הגיון זה

* גיופה פיאנו (1858—1932), מתימטיקן ובלשן איטלקי.

שביסוד הדברים לא יהיו מותרים. כך אפשר יהיה להניח שכל הבעיות האינטלקטואליות והפילוסופיות העומדות בפני האדם נובעות מכך שהוא נצרך ללשונות-הסלף הטבעיות בגלל אי-ידיעתו את הלשון הלוגית הטהורה.

ראסל ניגש לגיבושה של מיטאפיזיקה שתצדיק את התכנית הזאת. העולם מורכב אך-ורק עובדות אטומיות בצירופים שונים. כל עובדה אטומית ניתנת לביטוי בהנחה לוגית פשוטה ויסודית. ההנחות הלוגיות היסודיות המבטאות עובדות אטומיות הן נכונות ובעלות-משמעות: משמעותן היא העובדות האטומיות המבוטאות על-ידיהן; הללו שאינן מבטאות עובדות אטומיות הן בלתי-נכונות וממילא אפוא חסרות-משמעות. לפיכך רואה ראסל בהנחה לוגית יסודית את שמה של העובדה האטומית שהיא מבטאת. כל ההנחות הלוגיות המורכבות שאפשר לעצבן בלשון הלוגית הטהורה והאידיאלית מעובדות אטומיות אמיתיות הן נכונות בהכרח ולפיכך הן מבטאות צירוף של עובדות אטומיות המצויות בעולם: משמעותן היא סיפום המשמעותיות של ההנחות הלוגיות היסודיות שאפשר למצאן במבנה.

היופי של מערכת זו, כשמסבירים אותה לפרטיה, טמון בהדרתה ובפשטותה הפורמאלית. כוחה טמון בעובדה שכבר פעלה פעם את פעולתה ביחס למאתימטיקה. ודבר חשוב לא-פחות הוא שהיא פתרה לכאורה את בעיית המשמעות: משמעות ההנחות הפשוטות היו העובדות (האטומיות) שאותן תיאור או שאליהן התייחסו, ואת המשמעות של כל ההנחות המורכבות—כלומר כל יתר המשפטים המורכבים והמותרים—אפשר היה לגזור בקפידה מן ההנחות הפשוטות המהוות אותן. בכל-זאת כרוך היה בדבר קושי אחד רציני: היתה כאן הנחה-מוקדמת שהעולם מורכב אך-ורק עובדות אטומיות וצירופים של עובדות כאלו ושפל הנחה שאי-אפשר לפשטה לכדי "מחרוזת" של הנחות פשוטות, שפל אחת מהן "מתארת" עובדה אטומית קיימת, היא לא רק בלתי-נכונה אלא גם חסרת-משמעות. אבל היו עובדות מוכרות שלא יכלו להיחשב אטומיות, ודבר זה העמיד בסכנה את המערכת כולה. ראסל, מיסדה של שיטה זו וראש הדוגלים בה, נאלץ להכיר לפחות בשלושה טיפוסים אחרים של עובדות שהודה כי אינן אטומיות. אלו היו: עובדות כלליות, כגון "בני-האדם הם בני-מותה"; עובדות שליליות, כגון "ראמים אינם בנמצא"; ועובדות שבכוונה כגון "קאנט האמין כי יש שיפוטי א-פריורי סינתטיים".

לא זה המקום להביא את צידוקו של ראסל; די לנו שנאמר כי בסוגיה זו נחלק ויטגנשטיין על ראסל וכתב את המסה. המסה היא הרצאה "פונדאמנטאליסטית" על המערכת האידיאלית, הרצאה שאינה יודעת פשרה ואינה מודה בשום קשיים. יש רק עובדות פשוטות שאותן אפשר לתאר בהנחות לוגיות פשוטות, וכל השאר אינו אלא צירוף של ההנחות האלו. ויטגנשטיין מסביר עקרונית איך אפשר לבנות את הצירופים האלה על-פי חוקי הלוגיקה. בחוסר-עננה שאיננו אפייני לו, כותב ויטגנשטיין על המסה: א) "הספר עוסק בבעיות הפילוסופיה, והוא מראה, כך אני סבור, שהסיבה להצגת הבעיות האלו היא שהלוגיקה של לשוננו מובנת שלא-כהלכה"; וב) "...האמת שבמחשבות המובאות כאן דומה לי שהיא סופית ואין לערער עליה. לפיכך סבור

אני שבכל הנקודות העיקריות מצאתי את הפתרון הסופי של הבעיות". (מסה לוגית-פילוסופית, ראוטלג' את טיגן פול, לונדון, 1966, עמודים 3 ו-5, ההדגשה במקור). שימו לב מה נאמר כאן: בכל הנקודות העיקריות נמצא הפתרון הסופי לבעיות הפילוסופיה.

בטרם ניגש לפרק הבא במאמר זה יש להודות בדבר אחד. גלוי-וברור שהצגתה של אסכולה פילוסופית רבת-השפעה עד מאד בפרק אחד קצר מחייבת בהכרח פישוט גס של הסוגיות המוצגות והשמטת הרבה סוגיות אחרות הממלאות תפקיד חשוב בשביל האסכולה. לאמיתו של דבר, אין כאן מנוס אפילו מסילוף נימוקיה של האסכולה. אבל אני סבור שאת ויטגנשטיין המאוחר אפשר להבין רק על מישור פשוט מאד מפני שביסודו של דבר על מישור כזה פעל; הוא היה אדם פשוט מאד.

4

כפי שכבר ציינ, אפשר לאפיין את הפילוסופיה המאוחרת של ויטגנשטיין כניגוד לפילוסופיה המוקדמת שלו. אבל היה כאן הרבה יותר מכך: היא היתה כתב-נאצה חסר-רחמים נגדה. אבל בכך אנו נוגעים בסוגיות הפילוסופיות שבהן נטפל בהמשך הדברים.

מועט מאד הוא התוכן הממשי בפילוסופיה המאוחרת של ויטגנשטיין. למעשה אפשר למצוא בה שתי סוגיות ממשיות, ושתיים בלבד. כל דבר אחר שיש בו ממש מובא רק בגלל זיקתו לסוגיות אלו. וכן, כמובן, ישנה כאן הבקורת שלו על הפילוסופיה. בקורת-הפילוסופיה של ויטגנשטיין, אף שמבחינה פסיכולוגית היא עשירה ורבת-משמעות, דלה היא מבחינה פילוסופית. אין היא קובעת אלא זאת שהפילוסופיה נתקעה למבוי סתום משום שדיקדוק הלשון הוליד אותה שולל ושיקע אותה בבעיה מדומה: מה המובן האמיתי או הנכון של מלים, או, נוסח אחר, איך יכולים אנו לבנות לשון אידיאלית שכל אחד ממשפטיה, יתיחס חד-משמעית למצב-דברים עובדתי בלי כל אפשרות של טעות או אי-אמת. כל הבעיות בפילוסופיה הן תוצאה משגיגה זו של הלשון. בקורת זו מושמעת מגבוה ובשום שלב אין הקורא נרמז אפילו כהוא-זה איך השגיון הזה פועל בדרך-כלל, גם אין כל זיהוי של איזו בעיה ספציפית בפילוסופיה בחינת דוגמה ספציפית לשגיון זה. זוהי התגלות של אורים-ותומים, שבחשבונו אחרון יש לקבלה מתוך אמון בלבד.

הסוגיה הממשית הראשונה מתיחסת במישרים לבקורת הזאת. הרי זו ה"בשורה" של הפילוסופיה המאוחרת, ומיצויה בא במשפט שמרבים ביותר לציטטו בספרות המסתעפת-והולכת סביבו: המובן הוא השימוש. בעיית מובנם של מלים ומשפטים היא בעיה מדומה, לשיטתו, הואיל והמובן הוא דבר שאינו נמצא. יש רק שימושים של מלים במסיבות ספציפיות, ולא עוד; המחפש יותר מזה, או החושב ברצינות על יותר מזה, כמוהו כמי שמבקש דמיונות-תעותעים או חושב עליהם. השימושים המרובים של המלים והמשפטים אין כל הכרח שיהיה להם דבר מן המשותף. אמת, אפירית יכול אדם למצוא מערכות-משנה של שימושים שיש בהם מידה של שיתוף

אבל זה דבר מקרי ובלתי-רלבנטי שהרי אפשר למצוא מערכות-משנה אחרות של שימושים אשר להן שיתוף אחר; וייתכנו שימושים בודדים שאין להם מאומה מן המשותף עם איזה מן השימושים האחרים. יש משפחות של צדדים דומים ומשותפים אבל אין שותפות אחת של שימושים; לפיכך אין כלל דבר כגון המובן בה"א-הדיעה של מלה או משפט. אם צודק ויטגנשטיין, הרי שוב לא ייתכנו כל שיקול וחשיבה הואיל ולא ייתכן שום בוחן לשימוש נכון או בלתי-נכון של לשון. אם השימוש משיג את מטרתו, הרי הוא נכון; אם אינו משיג את מטרתו, הרי הוא "בלתי-נכון" או—יאה יותר לומר—בלתי-פועל, ואין להשתמש בו עוד להשגת המטרה הזאת במערכת המסיבות הזאת.

הסוגיה השניה, זו הממלאה את נפשו של ויטגנשטיין כדיבוק ממש משך תקופתו המאוחרת—וכפי הנראה בעליל היא תופסת את רוב מחשבותיו משך הזמן הזה—היא זו של "מאורעות פנימיים". הדרך היחידה להוכיח הוכחה חותכת כי אין שום מאורע פנימי שכוה, כמשמעות, אלא יש רק שימוש "חיצוני", היא להוכיח כי לא ייתכנו שום מאורעות פנימיים, אבל המונח "להוכיח" הוא, בעצם, חלוש מדי; "לגרש שדים" יהיה מונח קולע הרבה יותר. ספירה פשוטה של המשפטים שאפשר למצוא במסמכים שנכתבו בפועל-ממש על-ידי ויטגנשטיין או שהם רישום מתקבל-על-הדעת מהרצאותיו הרצופות תלמדנו שחלקם הגדול ביותר מוקדש למשימה זו של גירוש שדים.

מעולם אין הסבר ניתן לצורך להפליג במעשי-ניתוח מופלגים שכאלה, בביטול כל המאורעות הפנימיים, על-מנת לבטל את מושג המשמעות בהתייחסותו לישות פנימית. אפשר גם אפשר לטעון כי דברים מסוימים, כולל משמעות, אינם יכולים להיות מאורעות פנימיים, ואילו אחרים, כגון חשיבה, הלומות, התרגשות וכו', יכולים. מצד שני, אפשר גם לטעון כי יש דבר הקרוי משמעות והוא מאורע חיצוני. בעיקרו של דבר, יכולים אנו לפרש כך את הפילוסופיה של אפלטון, בלי להסתבך כלל במאורעות פנימיים. אף-על-פי-כן תוקף ויטגנשטיין את המאורעות הפנימיים באשר-הם בחמת-זעם הנופלת רק מחמת-הזעם של בקורת-הפילוסופיה שלו. אבל חשיבות הדבר איננה פילוסופית או לוגית, היא פסיכולוגית.

אפשר למצוא עוד שתי בקורות חשובות פחות: בקורת הרעיון שלפיו משמעותה של המלה היא הגדרתה "כביכול", רעיון המיוחס לאוגוסטינוס הקדוש, ובקורת המושג של ראסל ושלו עצמו על עובדות אטומיות או על "פשוטים". חוץ מזה אין עוד ולא-כלום. כל יתר הסוגיות הממשיות שאפשר למצאן בכלל יצירתו המאוחרת של ויטגנשטיין שבדפוס מובאות רק מפני שהן מתייחסות לאחת משתי הסוגיות שהוזכרו למעלה, ורובן מתייחסות להשבעת-הרוחות-והשדים של המאורעות הפנימיים. כדוגמה נביא בקווים כלליים את התוכן הממשי של הקירות פילוסופיות, חלק א.

קירות פילוסופיות, כרך א, מורכב 693 אמירות מכתמיות למראית-עין, שרבות מהן מחזיקות רק שנים או שלושה משפטים. את תוכן הספר נוהה על-פי מספרים אלה. 38 המכתמים הראשונים מוקדשים להצגת הטיעון משמעותם של מלה או

משפט היא העצם או מצב-הדברים שאותו הם מתארים, רוצה לומר הגדרה כביכול. יש בהם גם מובלעת בעלת-משקל (מכתמים 10 עד 25 ועד בכלל), שבה מועלה המושג של משחק-לשון ובה המחבר מכחיש כי המונחים "משמעותה של מלה" ו"משמעותו של משפט" יש להם איזו משמעות החורגת משימושיהם של מלים או משפטים במצבים ספציפיים, והוא קובע כי אין כלל ישות הקרויה לשון אלא רק גיבוב של ישויות שונות שפולן קרויות באותו שם, אך בינן לבין עצמן יש רק צדדים מקריים של שיתוף. ויטגנשטיין דוחה הגדרות למראית-עין, והוא טוען שלמען תפעלנה הגדרות שלמראית-עין צריך שה"לומד" יהיה כבר בקיא בלשון אחת שאותה אי-אפשר היה ללמוד באותה דרך—מכאן שאין לצמצם את משמעותן של מלים לכדי הגדרתן-כביכול.

לאחר-מכן פונה ויטגנשטיין אל המושג של פשוטים או עובדות אטומיות (מכתמים 39—64). את אלה הוא דוחה בקש בהטעימו, אגב גיבוב-דברים מיגע, שאי-אפשר לקבוע מה עובדה אטומית יכולה להיות. החידוש היחיד שאפשר למצוא בשתי הבקרות האלו איננו בתכנון אלא בדרך הצגתן. בעיקרי הדברים כבר אמרו כל זאת לפניו, בצורה נמרצת ומשכנעת יותר.

לאחר-מכן, במכתמים 65 עד 88, חוזר ויטגנשטיין ומעלה את התיזה הפורמאלית, ה"רשמית" שלו. הוא משווה לשונות למשחקים וטוען כי ממש כמו שקיים שוני אינסופי של משחקים שאין להם דבר אחד המשותף לכולם כך יש שוני אינסופי של לשונות ושימושי-לשון שאין כל דבר משותף לכולם. רק שימושים ספציפיים בהקשרים ספציפיים הם החשובים. מאחרי השימושים יש כלים לשימוש, אך הללו ספציפיים לא-פחות מן השימושים לפי שהם קובעים את השימושים.

המכתמים 89—133 הם בקורת נמשכת וארסית של הפילוסופיה. הפילוסופיה היא חולי הדבק בעוסקים בה. חולי זה מקורו בכך שהפילוסופים מתפתים למצודי הלשון, במיוחד לדיקדוק (אם לרדן על-פי דרך שימושו במלה זו אין זה ברור כל-עיקר מה מבין ויטגנשטיין במלה "דיקדוק"). הדבר שמביא עמו ויטגנשטיין איננו פילוסופיה חדשה אלא דרך להיפטר מבעיות פילוסופיות על-ידי הצגתן כבעיות מדומות ולהשיג שלווה-נפש אגב כך.

מכתם 133 קובע: "...הבהירות שאליה אנו שואפים צריכה, על הכל, להיות שלמה. אך דבר זה אין פירושו אלא שהבעיות הפילוסופיות צריכות להיעלם לגמרי. התגלית האמיתית היא זו שתאפשר לי לחדול מהתפלספות לכשאֶרצה. — זו המוליכה את הפילוסופיה למקום-מנוחות לבל תתיסר עוד בבעיות המעמידות אותה עצמה בסימן-שאלה. — תחת זאת תוצג עתה שיטה באמצעות דוגמות, ויכול אדם לנתק את מתריות הדוגמות. — נפתרות בעיות (קשיים מסולקים הצדה), לא בעיה". (כאן אני הולך על-פי תרגום אנגלי משלי; התרגום האנגלי ה"רשמיי" של ג'א.מ. אַנסקום אינו מוצלח. הוא מוסיף קשיים מיותרים למשימת הבנתו של ויטגנשטיין, משימה שממילא היא קשה למדי).

את מה שבא אחרי-כן אפשר לתאר רק במלה אחת: אנדרלמוסיה. אין האנדרלמוסיה

גלויה לעין מלכתחילה; היא שרויה ברקע; יש לו לויטגנשטיין מידה של שליטה בכתבתו. אך בהמשך הכתוב השליטה מתרופפת והאנדרלמוסיה גוברת. לבסוף כושל הכתוב באפס-כוח וחקירות פילוסופיות, חלק א מגיע לסיום של תפלות. שיטתו של ויטגנשטיין, אם אפשר לקרוא לה שיטה, היא בסיסית. היא עומדת על קירוב אינסופי לכאורה של גזירות שוות ודוגמות דמיוניות של מצבי-דברים שחזקה עליהם שהם אפשריים. קצת מן האנאלוגיות ברי שלא נבחרו היטב וקצתן ברי שהן מפוקפקות, אך דומה כאילו ויטגנשטיין אינו מטיל בהן ספק קל-שבקלים. הדוגמות הדמיוניות מתמיהות עוד יותר. הרי לנו דוגמה מצוינת: "הבה נצייר לעצמנו חברה שבה זו שיטת הלשון היחידה. הילד לומד לשון זו מן המבוגרים מתוך שמאלפים אותו בשימושה. אני משתמש במלה 'אילוף' מתוך הקבלה קפדנית לצורה בה אנו מדברים על אילופו של בעל-חיים לעשיית דברים יודעים". (הספר הכחול והספר החום, הארפר, ניו-יורק, עמוד 77. ההדגשה לא במקור). אין שום דבר בלתי-אפשרי או בלתי-הגיוני בדרך דמיונית זו של הוראה לילדים; אף-על-פי-כן אנשים שקנו להם נסיון-מה בהוראה לילדים ובאילופם של בעל-חיים יודעים כי מן הנמנע הוא ללמד ילדים על-ידי שימוש בשיטות הנקוטות באילוף בעל-חיים, ממש כמו שמן הנמנע הוא לאלף בעל-חיים על-ידי שימוש בשיטות הנקוטות בהוראה לילדים. הואיל וכך, קשה להימנע מן המסקנה שהדישדוש בדוגמות דמיוניות מעין אלו מועיל לפתרון של בעיות פילוסופיות כמו שיהיה הדישדוש בראמים ובבתולות-ים דמיוניות מועיל לפתרון של בעיות פיזיולוגיות.

עוד טכניקה אחת יש לו לויטגנשטיין שהוא נזקק לה תכופות בחינת הנימוק המכריע: רצונך להבין מדוע אדם עושה משהו או אומר משהו—ברר לך איך לימדוהו לעשות זאת או לומר זאת. לא פעם הוא מעלה את הטענה שאם רצונך להבין מדוע משתמש האדם באיזה משפט ספציפי הרי עליך לקבוע איך לימדוהו להשתמש באותו משפט. העובדות האמפיריות פשוט מפריכות טענה זו. אין מלמדים בני-אדם להשתמש במשפטים, ודרך-אגב גם אין מלמדים ילדים להשתמש בלשון-אָם כנאמר בדוגמה הדמיונית שהובאה למעלה. מלמדים לבני-אדם רק שפות זרות—את לשון-אמם לומדים ילדים מעצמם, ובלמידה הזאת הם קונים להם את הכושר לבנות משפטים שיהלמו את צרכיהם, כושר שהוא כשלעצמו אין מלמדים אותו ואין לומדים אותו. הואיל ואלה היסודות לפיתוח טיעון או שיטה, אין תימה שהתוצאה היא אנדרלמוסיה.

הצגת השיטה פותחת בעיון בבעיה: איך יכול אדם לומר שהמשפט "מצב-הדברים הוא כזה-וכזה" הוא הצורה הכללית של משפטים? (מכתם 134). גם ראסל וגם ויטגנשטיין המוקדם אכן קבעו שפך הוא. מתעוררת שאלה שניה: כלום יש לנו מושג מהו משפט? ובטרם יבחין הקורא במתרחש הריהו נמצא שרוי בעיצומו של דיון בדבר טיבה של משמעות (מכתם 138), לבלי שוב עוד בעצם לעולם אל השאלה שהפעילה את תהליך ה"חקירה". תנודות פתאומיות כאלו, בלי כל אזהרה מוקדמת ובלי סימן ברור, הן אפייניות לנסיגותיו של ויטגנשטיין בהבהרת סוגיות. הספר

הכחול הוא דוגמה מצויינת להחלפה מתמדת של נושא הדיון. עד שהקורא מבחין שזה-כבר נעזב הנושא שסבור היה כי הוא הגדון כבר החליף ויטגנשטיין כמה וכמה פעמים את נושא הדיון, והקורא שרוי במבוכה גמורה באשר לדבר הנבדק עתה. במכתם 139 מועלית ההשערה שמשמעות היא מאורע פנימי בצורת איזה מין תמונה. השערה זו נדחית בטענה כי לא ייתכנו שום מאורעות פנימיים. עד שמגיע ויטגנשטיין למכתם 143 הוא "שוכח" את ענין המשמעות והוא מקדיש את שארית חקירות פילוסופיות, חלק א לבעיה של המאורעות הפנימיים: לערך 550 מתוך 693 המכתמים.

לפרקים הוא נזקק לבעיית המשמעות, אבל אין הוא מתעכב עליה באריכות כלל. בבעיה של המאורעות הפנימיים מטפל מחברנו כמעט אך-ורק באמצעות אנאלוגיות, כשהוא מסתייע בקומץ דוגמות דמיוניות. בתחילה הוא מאריך מעט בטיפול באנאלוגיות, ולטיפול המפורש ביותר זוכה בעיית הכאב. אך מעט-מעט הסגנון משתנה. המכתמים מתקצרים-והולכים ומעטים יותר מהם מוקדשים לטיפול בנושא ספציפי כלשהו. מופיע דו-שיח בין שני מתווכחים בעלמים, והוא נעשה אוטיסטי יותר ויותר בתכנו. אין בכך משום הפתעה שהרי לאמיתו של דבר ויטגנשטיין מתווכח עם עצמו, וככל שהוא שוקע בוויכוח הקורא נשפח מלבו ובעצם הוא פוסק מלכתוב על-מנת לקשור שיגרושיח עם אדם שלישי שאינו מצוי בסוד המתרחש במוחו של ויטגנשטיין. כשאנו מגיעים למכתם ה-400 שוב אין שום נושא זוכה לטיפול התופס יותר מארבעה עד חמישה מכתמים. כל הנושאים הישנים מופיעים שוב ושוב בלי כל סדר שיטתי, ולמרבה-השמחה צצים הרבה נושאים חדשים. הקורא הבקרתי אינו יכול שלא לקבל את הרושם שניטלה ממנו מוויטגנשטיין כל שליטה על כתיבתו והוא מוציא מתחת קולמוסו כביכול רעיונות ככל שהם חולפים במוחו: *Ideenflucht*. ולבסוף הוא שם קץ לענין כולו בפסק-הלכה קטיגורי: "ואין לך היפוך-יוצרות גדול יותר מאשר לקרוא למשמעות פעילות שכלית! אלא אם כן מתכוון אדם בפירושו להגיע לטירוף-הדעת, לא פחות ולא יותר". ראוי לציין כי פסק-הלכה זה בא כנעילתו של מכתם שאין הוא משתבץ בו כלל—באמצע המכתם פסק ויטגנשטיין מלכתוב (מכתם 693).

הנושאים הנדונים מרובים. ואלה הבולטים שבהם: המשכה של סדרה אלגבראית, הבנתה של נוסחה, קריאה, פעולה בהדרכתו של כלל, הבנה, תחושה, לשון פרטית, כאב, חשיבה, דיבור, דיקדוק, כוח-המדמה, נקיבה בשמות, תודעה, התאוות, התכוונות, ציפייה, עובדות שליליות, ידיעה, ציות לפקודות, שיפוטים וכו'. שום בעיות לא נפתרו, שום קשיים לא סולקו.

5

עובדת הקושי בוויטגנשטיין המאוחר מקובלת על כל הבאים להעיר על כתביו המאוחרים, וירוממוהו ככל אשר ירוממוהו בשאר מובנים. כבר הזכרנו את דברי מור שאמר כי ב-23 מקרים שונים לא יכול להבין מה מבקש ויטגנשטיין להביע בהרצאות ובסמינריונים שלו. אפשר לומר על כתיבה שהיא קשה אם יש לו לכותב

לומר דבר שהוא קשה מעצם מהותו או שהובע בצורה מעורפלת ומגושמת. לא כך הדין אצל ויטגנשטיין; שום דבר עמוק אינו נאמר אף אין למצוא מאומה מתחת לעירפול שלמראית-עין. כתיבתו של ויטגנשטיין היא העתק מדויק של חשיבתו. חסרת-קשר היא מפני שחשיבתו חסרת-קשר. אם זאת תפסת הרי שוב לא תתלבט בבעיה מה הוא מנסה לומר. הראיות לכך מצויות בשפע בכתיבתו. הבה נעיין תחילה ב"אנדרלמוסיה" שהוא מסתבך בה כשעולה על הפרק סוגיית המאורעות הפנימיים. ניתוח קפדני מלמדנו שמעולם אין הוא מביא אף סוגיה אחת לידי גמר. אין לו כל שליטה על מה שהוא אומר, ובעצם הדברים שהוא אומר הם השולטים עליו. כל רעיון החולף במוחו מרתק את שימת-לבו המיידית עד כדי התעלמות גמורה מן הדבר בו עיין סמוך קודם-לכן. אותם נושאים ורעיונות חוזרים-ונשנים שוב ושוב בלי שום התקדמות מורגשת לקראת הבהרה כלשהי. כשהוא מצליח בכל-זאת להתמיד בנקודה אחת משך איזה פרק-זמן מונקבל-על-הדעת, אגב השקעה גדולה ונחוצה של מאמץ "נפשי", אין שום פיתוח אמיתי של הנקודה אלא חזרה משעממת, בסופו של דבר—אפילו פאתולוגית—על אותו דבר עצמו. בפסיכולוגיה יש מלה לתהליך זה: התמד. כפי שכבר צוין, הבקורת שלו על הגדרות-כביכול ועל מושג העובדות האטומיות ארוכה הרבה מדי לצורך הענין. דוגמות נוספות הן הדיון שלו בכאב (מכתמים 285 עד 317 כולל), הדיון שלו בהמשכתה של סדרה מאתימטית (מכתמים 143 עד 155 ו-179 עד 190), והדיון שלו בקריאה (מכתמים 156 עד 171).

פאתולוגיה אפשר למצוא גם במושג-המפתח של משחק-הלשון אצלו. לכתחילה הובא המושג בספר החוב כטכניקה ללימודן של "לשונות פשוטות", החסרות את המורכבות של הלשון הבוגרת המדוברת בפי האירופי המשכיל. בפירוש קיווה ויטגנשטיין להבהיר את בעיית הלשון מתוך חקר הלשונות הפשוטות עד מאד של "משחק-הלשון", שקצתן כללו רק שלש או ארבע מלים ולא עוד. טכניקה זו לקוחה מן הלוגיקה הסמלית, מקום שם היא רבת-ערך כביכול.* אך ויטגנשטיין לא נושע ממנה. אף-על-פי-כן התמיד בה והוסיף להשתמש בה. במכהם 23 נקבע:

"מה-רבים סוגי המשפטים שאפשר למצוא... יש סוגים ריבוי-מספור; סוגים רבים-מספור של שימושים של כל הקרוי בפינו "סימנים", "מלים", "צמצומים"... ריבוי זה איננו... נתון אחת-ועד; נכון יותר לומר שקמים טיפוסי לשון חדשים, גישה-לשון חדשים, כפי שנוכל לומר, ואילו אחרים מתבלים ומשתכחים... תנו דעתכם על ריבוי משחקי-הלשון בדוגמות האלו ובוולתן:

* דוגמה טובה לטכניקה זו בלוגיקה ראה אצל קארנאפ, מובא לפימאנטיקה ופורמאליזציה של הלוגיקה (הוצאת אוניברסיטת הארוורד, קמברידג', מאס., 1959), מקום שהדיון כולו מתנהל מן הבחינה של שיטות סימאנטיות מיוחדות, שבצורתן אין להבדילן ממשחקי-הלשון המצויים בספר החוב, שיטות שהראשונה והפשוטה שבהן מכילה רק שלושה בלתי-משתנים, שני נושאים, תנאי ושלושה מאמרות מוסגרים.

- מתן פקודות, וציות לפקודות —
- תיאור עצם על-פי מראהו או על-פי מידותיו —
- בניית עצם על-פי תיאור (שירטוט) —
- דיווח על מאורע —
- גיבושה ובדיקתה של השערה —
- הצגת תוצאותיו של ניסוי בלוחות ותרשימים —
- חיבור סיפור וקריאתו —
- משחק במחזה —
- שירת שירים —
- פתירת חידות —
- המצאת בדיחה, והשמעתה —
- פתירת בעיה באריתמטיקה שימושית —
- תרגום מלשון אחת לחברתה —
- הצגת שאלות, הבעת תודות, גידוף, הקדמת שלום, תפילה".

כאן משחק-לשון הוא שימוש ולא עוד, ומתוך כך הוא נעשה מושג שאין בו תועלת. ואף-על-פי-כן מתמיד ויטגנשטיין להשתמש בו חוזר וחוזר; זוהי חשיבה פאתולוגית. יש לציין שהמושג נעלם כמעט לגמרי בחקירות פילוסופיות, חלק ב. ראוי גם לציין כי במכתם זה ברור הוא בתכלית שכל שימוש ושימוש נבדל גם מכל שימוש אחר, דבר המסייע, כמובן, להקמת עולם חסר-קשר של אנדרלמוסיה.

הנעימה הרגשית של החקירות גם היא מעידה על הפרעה. היא מלאה זעם. מעטים הפילוסופים האחרים המוזכרים בשמם. עליהם נמנים אוגוסטינוס הקדוש, פריגה, ראסל וגיימס (בחלק א). אף מלה אינה נאמרת בשבחו של מי מהם; הם מוזכרים רק על-מנת למתוח עליהם בקורת על חטא שחטאו, כביכול, בשגיאות היסודיות ביותר. אוגוסטינוס הקדוש, פריגה וגיימס אינם נדונים הרבה ברותחים, אבל היחס אל ראסל חדור בוז לא-מסותר. מכתם 38: "מה, למשל, מציינת המלה 'זה'... או 'ההוא' בהגדרה שלמראית-עין: 'זה קרוי...'? מי שאינו מבקש להביא טירוף לעולם מוטב שלא יאמר על מלים אלו שהן נוקבות בשמו של איזה דבר שהוא. אף-על-פי-כן, מוזר למדי, אמרו פעם על המלה 'זה' שהיא השם התמציתי". מה עשה ראסל, שאליו הדברים מכוונים כאן, לוויטגנשטיין שזכה לבקורת חמורה כל-כך? (דרך-אגב, התרגום מרפך את הבקורת הזאת במידה ניכרת).

מכתם זה מדגים עוד אחד מסימני-ההיפר הפחות נעימים של ויטגנשטיין: התקפות על פילוסופים-חברים שאינם מזוהים בביורר. וכך הוא ממשיך: "תפיסה משונה זו נובעת מנטייה לזיפוך ההגיון של לשוננו—כפי שאפשר לקרוא לו". תעלומה גמורה היא מה פשר אותו "זיכוך ההגיון של לשוננו". ניכר שחשוב הדבר לוויטגנשטיין שהרי הוא מזהה אותו כנטייה שמאחרי מעשים המביאים טירוף לעולם (הוא מופיע שוב בהקשר דומה במכתמים 89 ו-94). אף-על-פי-כן, להוציא את ריו (Rhees), אין

אף אחד מן הפירושים המרובים שקראתי על ויטגנשטיין המאוחר מתמודד עם הדבר הזה; ולמען האמת, גם ריו אינו עושה זאת; הוא רק חוזר על דברי ויטגנשטיין. בעצם משתמש כאן ויטגנשטיין באותה מברשת שבה מרח את ראסל. בניתוח פילוסופי של ג'. א. אורמסון (הוצאת אוניברסיטת אוקספורד, 1967, עמוד 165) מובאת פסקה מתוך מאמר של רייל, "ביטויים מטעים שיטתית", שנתפרסם בפרטיכל של האגודה האריסטוטלית, 1931-32, המכיל את המשפט הבא: "מעדיף הייתי להקצות לפילוסופיה תפקיד נשגב יותר מגילוי המקורות של ניבים לשוניים של פירושי-סלף חוזרים-ונשנים וסברות-כרס". וזה כל הענין כולו.

מנהג דומה לזה נוהג ויטגנשטיין למעשה לאותה נשמה כשרה, ג'. א. מור. בעמוד 221 של חקירות פילוסופיות, חלק ב, יש התנפלות על אותם שבאזילתם יכולים הם לומר שיודעים הם לפחות כי יש להם שתי ידיים. אורמסון (שם, עמוד 48) מצטט מתוך מאמר של מור, "סניגוריה על השכל הישר", את הקביעה שאחד הדברים שמור מתימר לדעתם בוודאות הוא שיש לו שתי ידיים. בעצם, כל הטיפול ב"ידיעה" בשני החלקים של חקירות פילוסופיות הוא התקפה מתמדת נגד מור. מה חטא מור שזכה לכך מצד ויטגנשטיין?

מי שבקיא יותר ממני בספרות הפילוסופית הבריטית מסתבר שימצא עוד הרבה יותר קיטרוגים חבויים כאלה ממה שמצאתי אני; מסתבר שדי יהיה בכך לעבודת-גמר מכובדת לתואר בוגר-מכללה.

אבל את המר-מכל שמר ויטגנשטיין לעצמו. אם היה אי-פעם אדם שבזו לעצמו הרי היה זה ויטגנשטיין. בקורת-הפילוסופיה כולה היא למעשה בקורת-עצמית. כל מה שהוא מוצא לומר נגד הפילוסופיה אומר הוא בעצם נגד עצמו.

מה הוא אומר על הפילוסופיה? נוכל לפתוח בציטוט כמה וכמה משפטים ממכתם 133 שכבר הוזכר (ראה למעלה). "...הבהירות שאליה אנו שואפים צריכה, על הכל, להיות שלמה. אבל דבר זה אין פירושו אלא שהבעיות הפילוסופיות צריכות להיעלם לגמרי. התגלית האמיתית היא זו שתאפשר לי לחדול מהתפלספות לכשאֶרצה. — התגלית המוליכה את הפילוסופיה למקום-מנוחות לבל תתיסר עוד בבעיות המעמידות אותה עצמה בסימן-שאלה". כאן אפשר למצוא את הדבר כולו על רגל אחת. הפילוסופיה היא חולי שדבק בוויטגנשטיין. הוא מנסה נואשות לברוח מן הבעיות שלו עמה אך אין הוא יכול; הן נכנסות בו כדיבוק; שימו לב לקובלנתו שאין הוא יכול לחדול מהתפלספות לכשירצה. בחתירתו הלוהטת אל תכלית הבהירות, כלומר אל תכלית השיחרור מכל הבעיות הפילוסופיות, הוא מגלה חוסר-סובלנות גמור כלפי דו-משמעות כלשהי. והמסקנה מכל זה הריהי שהוא עצמו הועמד בסימן-שאלה. אין אדם צריך להיות מומחה בפסיכולוגיה בלתי-נורמלית כדי לחוש שכאן ענין לנו לא בבריאות אלא בפאתולוגיה. וראוי לציין שהמכתם מסיים במשפט הבא: "אין שיטה אחת של פילוסופיה; יש שיטות, בדומה לשיטות-ריפוי שונות". הדבר שאותו ויטגנשטיין מחפש הוא שיטת ריפוי.

חקירות פילוסופיות, חלק א משופעות באמירות שסיפומן הוא שהפילוסופיה שרויה

במבוכה והיא מקור של מבוכה.* משמעות המכתם כלשונו אינה ברורה. אך מן ההקשר של המכתם הקודם מתברר כי זו אמירה נורמטיבית ולא תיאורית; זהו שפילוסוף צריך לעשות, לא מה שהוא עושה בפועל; הפילוסוף הולך שולל מתוך שהוא מתיחס ברצינות לשאלותיו. כל מי שמעלעל בחקירות פילוסופיות ימצא עוד הרבה דוגמות מסוג זו שלמעלה.

אך אולי המופלא ביותר הוא הציור שמצייר לו ויטגנשטיין את עצמו כפי שהוא בא לידי גילוי בכל הספר כולו. די בשני מכתמים למסור את טעמו של זה. מכתם 195 אומר במשפט־הסיום שלו: "אם כן, כשאנו מתפלספים, דומים אנו לאנשים פראיים, פרימיטיביים, אשר בשמעם את דרכי הביטוי של בני־תרבות הם מפרשים אותן שלא־כהלכה ומגיעים אחרי־כן למסקנות המוזרות ביותר באשר למשמעותן". הקביעה המופיעה במכתם הבא שאותו נצטט (309) מרבים להביאה בספרות, אף כי דומה שאין איש יורד לסוף כוונתה. האני האחר של ויטגנשטיין מתריס כנגדו בלשון בוטה: "מה מטרתך בפילוסופיה?"; ועל כך ניתנת תשובה מישירה וחושפנית: "להראות לזובב את המוצא מבקבוק־זבובים". איוו תמונה שיצייר בה אדם לעצמו: תמונתו של זובב בבקבוק־זבובים! לתועלתם של הקוראים שלא ראו חפץ זה מימיהם, ולפיכך אינם יכולים לטעום את מלוא טעמו של ציור זה, אתאר בפירוט־מה את טיבם של בקבוקי־זבובים.

בקבוקי־זבובים שכיחים היו למדי באירופה התיכונה קודם למלחמת־העולם הראשונה. אחד מהם ראיתי בשוק של אתונה עוד ב־1932. היה זה בקבוק עגול כשיעור גאלון ולו צוואר מהופך הנפתח בתחתיתו ומגיע עד לשלושה־רבעים מגובה הבקבוק. היו ממלאים את הבקבוקים מיי־סופר ופוקקים אותם. מיי־הסופר היו מושכים אליהם זבובים שיכלו להיכנס לתוך הבקבוק מבעד לפתחון שבתחתיתו אלא שאחרי־כן לא יכלו עוד לצאת. בבקבוקים משתמשים היו אנשים עניים בחנויות קטנות שלא רצו לבזבז סוכר לבטלה; לכן היו מחכים עד שיתמלאו מיי־הסופר זבובים טבועים בטרם ירזקנו את הבקבוק. לכן היה הבקבוק הממוצע שהוצג לראנה בחנויות אלו מורכב שיכבה של זבובים טבועים הממלאים שליש עד מחצית מתחתית הבקבוק בדרגות שונות של רקבון, זבובים שטבעו זה־מקרוב צפים כה־זכה בשאר המים, עשרות זבובים שגלכדו על־פני המים בעודם מפרפרים, ועשרות זבובים מתעופפים כה־זכה בתוך הבקבוק, וגורלם נחרץ. תמונה בלתי־אסתטית עד מאד. דימוי־עצמי שזכה הוא פאתולוגי;

* "מבוכה" אפשר לתרגם לגרמנית בכמה וכמה דרכים. ויטגנשטיין משתמש בדרך־כלל ב־"Verwirren". זהו סוג רציני למדי של מבוכה הקשור בהפרעה נפשית; שתי מלים שאפשר להתירן לצורך תרגומה של מלה זו הן טירוף־הדעת ושגעון. לעתים קרובות מטיחים את ההאשמה שזר ויוצא־דופן הוא טיבה של הפילוסופיה ועניינה. יש עוד הרבה פסקות החוזרות ומאשרות שהפילוסופיה היא חולי או מקשרות אותה לחלאים. במכתם 140 נאמר שבעיות הפילוסופיה באות מתוך כפייה פסיכולוגית ולא מתוך כפייה לוגית. מכתם 255 הוא מאיר־עיניים במיוחד: *wie eine Frage; wie eine Krankheit* (הפילוסוף מטפל בבעיה; כמו במחלה).

לולא היה ויטגנשטיין אדם מופרע הרי היה מביע אותו רעיון באוצר־דימויים אחר, "בריא".

6

עכשיו נותר לנו עוד לנסות ולשחזר על רגל אחת היסטוריה של הקושי בו התלבט ויטגנשטיין. בשום־פנים אין לקבל זאת כהסבר של קושי זה. ידיעותינו על התנהגות בלתי־נורמלית מועטות מכדי שנתמר כי יש ביכלתנו להסביר.

מתוך חכמה שבדיעבד, ברור שכבר היה ויטגנשטיין מופרע כאשר כתב את ה"חיבור", אף שאמנם הצליח לשלוט במהלכו. ההפרעה היתה קיימת, ורק גבשושיותה ביצבו ממעל—איים קטנים.

תחילה היתה הקיבולת כולה. ברור שהיא מגלה חוסר־סובלנות מופלג כלפי דו־משמעות, דבר שהוא כשלעצמו כמעט תמיד סימן לאדם חסר־בטחון, אדם בעל "מבנה אישיות" חלש או בלתי־יציב. אדם בעל "מבנה אישיות" יציב אינו מתרגש מדו־משמעות בסביבה שלו, מאי־יציבות בסביבה שלו; אדרבה, אפשר יתענג עליהן ויראה בכך קריאת־תגר. אך אדם בעל "מבנה אישיות" בלתי־יציב מתקשה לסבול דו־משמעויות מעין אלו. דרושה לו יציבות בסביבתו כפיצוי על אי־היציבות הפנימית שלו; בחינת קב נחוץ שיאפשר לו להלך. ויטגנשטיין לא היה יכול להתיצב בפני החיים כמו שהם, ומעולם גם לא שלח ידו בניתוח לוגי רציני. הדבר אותו ביקש היה יציבות חיצונית כפיצוי על אי־יציבותו הפנימית. וכלשונו של מכתם 133, צריכה היתה זו להיות יציבות גמורה, שפירושה רק זה שהבעיות הפילוסופיות, דו־המשמעיות, תיעלמנה לגמרי. ה"לשון" של פרינציפיה מאתימטיקה, כלומר השיטה הלוגית שפיתחו וייטהד וראסל, משניטלו ממנה דו־המשמעויות שבה דומה היה כאילו היא־היא המבוקש. מלבד זאת, למען תהיה כך אסור היה שתתיחס בכלל לעובדות שמחוץ לעובדות אטומיות. מתוך כך נכתבה המסה ה"פונדאמנטאליסטית". זהו מעשה־רב; אין להכחיש את הברק האינטלקטואלי שבו.

ועם זאת יש במסה דבר אחד מטריד מאד שעליו עומדים כל מפרשיה: מושגי־היסוד שלו אינם מוגדרים. הכל פותח ב־"tatsachen" וב־"sachverhalten" ואין זה ברור כל־עיקר מה יכלה להיות כוונתו של ויטגנשטיין באלה. אך ודאי לא היה הדבר יכול להיות ברור לוויטגנשטיין עצמו. מתוך אלה בנה את ה"פשוטים" שלו, את העובדות האטומיות שלו; לפיכך היו אלו צורך א־פריורי לבניית השיטה היציבה וחד־המשמעית שלו. אי־אפשר היה לקשר אותן אל החיים, לצקת בהן משמעות, שהרי אילו נעשה הנסיון הזה כי אז, כפי שכבר הוכיח ראסל, צריך היה להעלות גם עובדות אחרות, שמבחינה הגיונית אין להעמידן על עובדות אטומיות בלבד. וכך בוססה כל השיטה של המסה על מלים שאין להן שום משמעות עצמית; גם אין אין דבר זה פאתולוגי בהכרח בהקשר זה, הריהו מבשר הפאתולוגיה; הסימן בה"א־הידיעה של חשיבה פאתולוגית הוא שהמלים המשמשות בה אינן מתיחסות לעולם החיצון כנהוג בחשיבה נורמלית אלא משתמשים בהן בצורה אוטיסטית.

עתה צא וראה את הקביעה "בשם ובמלכות" המצוטטת בפרק 3 של מאמר זה, לפיה סבור הוא מחברנו כי בכל הנקודות העיקריות מצא את התשובות הסופיות לבעיות הפילוסופיה. דבר זה ודאי שאינו מוכח, וברור שאינו משכנע. מדוע אפוא קבע כך ויטגנשטיין? כלום באמת האמין בזה? אם האמין ואם לא האמין, אין זה ממין הענין. היה עליו לשכנע את עצמו שכך הדבר, ובכן קבע זאת על-מנת לשכנע את עצמו, בלי הועיל הרבה. לו אך נכון היה הדבר שאפשר "לרפא" הפרעה פסיכולוגית על-ידי ניתוח ראציונלי; אבל אין הדבר כך. עצם העובדה שהיא מוגדרת כ"אי-ראציונלית" מצביעה על כך שמעיקרה היא אטומה בפני הראציונליות. סימן לכך שלפחות במעומעם ידע זאת ויטגנשטיין מתרמו מן המשפט הבא: "ואם אינני טועה באמונה זו, הרי הדבר השני בו מתבטא ערכה של העבודה הזאת הוא שהיא מלמדת אותנו מה-מעט הוא שמשיגים כאשר בעיות אלו נפתרות" (שם, עמוד 5). בנוסח בוטה יותר נאמרים הדברים במכתם שלפני האחרון במסה (6.54): "הנחותי משמשות הבהרות בצורה הבאה: כל מי שמבין אותי סופו מכיר שהבל הן לאחר שנוקק להן— בחינת מדרגות—להעפיל אל מעליהן" (שם, עמוד 151, ההדגשה לא במקור). אין כאן אלא נבואת-הלב לדברים שיבואו; הקיפולת כולה אינה חשובה הרבה, הבל היא מפני שסופה להעלות חרס.

עכשיו יכולים אנו להבין מדוע עזב ויטגנשטיין את הפילוסופיה עם כתיבת המסה. המסה היתה מיטב מה שיכול היה לעשות, ומסופן היה למשמש בה; המבנה היה רופף וכל מגע-יד עלול היה למוטטו.

חייו בריחוק מן הפילוסופיה לא היה בגדר הצלחה כל-עיקר; הם היו, למעשה, שורה של טראומות. בשלב מסוים ניסה להיכנס למגזר אבל הנזירים, להבדיל מן הפילוסופים, לא רצו בו. עם הזמן התרופפה שליטתו-העצמית, כפי הנראה בעליל, ובסוף שנות ה-20 ודאי היה קרוב להתמוטטות-עצבים. לא נותרה עוד דרך אלא בחזרה. ויטגנשטיין חזר לפילוסופיה כשהוא אדם שביצוריו נחלשו; הלם קל-שבקלים עשוי היה להחריבם. ראמזי הוא שהנחית את מהלומת החורבן.

אם יש תעלומה אחת שאפשר למצאה בפילוסופיה המאוחרת של ויטגנשטיין הרי זה סוד השפעתו של פ.פ. ראמזי עליה. בהקדמתו לחקירות פילוסופיות כותב ויטגנשטיין: "שפן מאז החילותי להתעסק שוב בפילוסופיה, לפני שש-עשרה שנה, נאלצתי להכיר בשגיאות חמורות שהיו בדברים שכתבתי באותו ספר ראשון. בתפיסת הטעויות האלו הסתייעתי—במידה שאין אני עצמי יכול כמעט להעריכה—בבקורת בה נתקבלו דעות מצד פראנק ראמזי, שאתו דנתי בהן בשיחות רבות-מספור משך השנתיים האחרונות לחייו" (שם, עמוד X). אין אנו יודעים מה היתה בקרתו של ראמזי ובמה השפיעה על ויטגנשטיין. להוציא את מור, אין אף אחד ממפרשי של ויטגנשטיין מזכיר כמעט הערה זו של הכרת-חוב, ומור רק קובע שהאמירה אינה נכונה מפני שוויטגנשטיין הגיע לקמברייג' בשנת מותו של ראמזי. אבל ההשפעה גלויה לעיני כל—כלומר, לעיני כל המבינים את ויטגנשטיין.

השפעתו של ראמזי נובעת מן הטיפול שלו בעובדות האוניברסאליות. ראוי לזכור שוויטגנשטיין התרחק מראסל בגלל חוסר-סובלנות כלפי סובלנותו של הלז לעובדות שאין להעמידן על עובדות אטומיות בלבד. לגבי הפילוסופיה היו המטרידות ביותר שבכל אותן עובדות שאינן ניתנות לצימצום ופירוק: כל בני-האדם הם בני-תמותה. הפתרון של ויטגנשטיין לבעיה היה גירושן על-פי צו ובניית שיטה שבה מושג-היסוד של הפשוט בלתי-מוגדר מעצם מהותו ונטול כל קשר ברור לשום דבר מסוים; מובן מאליו, פתרון בלתי-רצוי. ראמזי אף הוא ביקש פתרון לבעיה, בתוך שאר פילוסופים משלהי שנות ה-20. הפתרון שלו, שראה אור לאחר מותו בצורה בלתי-ערוכה, היה ראדיקלי וחדשני כאחד ("הנחות כלליות והסיבתיות", מצוטט אצל אורמסון, ר' למעלה, עמוד 67). אמירות כלליות, רוצה לומר אמירות המתמרות להתיחס לעובדות כלליות, אינן כלל אמירות על עובדות. אבל, בלשונו של אורמסון: "...צורות פעליות כאלו יש לראות בהן פללים שיכולים אנו לקבלם או לא לקבלם...", ואשר מהם אנו יכולים לגזור הנחות מיוחדות; כך 'הארסן מרעיל' הוא כלל שלפיו עליך להתיחס לכל דבר שהוא ארסן בחינת דבר מרעיל, ואם יתנו לפנינו דוגמה של ארסן נוכל לגבש את ההנחה המיוחדת, 'אם זה ארסן, הרי יהיה מרעיל' בהתאם לפלל" (שם, ההדגשה לא במקור). ויש לזכור כי כלל זה הוא שרירותי, וזהו כלל "שיכולים אנו לקבלו או לא לקבלו. מחמת קוצר המצע לא נחזור על נימוקיו של ראמזי המצדיקים את הקביעה הזאת, אבל ברור שוויטגנשטיין קיבל אותם. בזאת מתפרקת כל השיטה של המסה, שהרי עתה אפשר היה לפרש את הפשוטים של המסה כולם כשימושיה של נקיטת כלל, ולא עוד אלא כלל שרירותי. ממילא מובן שנוקטים את הכלל כשהוא מועיל ולא כשאינו מועיל. בזאת המשמעות נעלמת וכל הנותר הוא השימוש. בעקבות העימות הזה עם ראמזי, נעשית חשיבותו של ויטגנשטיין ראויה בתכלית לניתוח פסיכולוגי ולא הגיוני.

שוב, יש להודות שבמידה ידועה האמור למעלה הוא פשוט של מה שאירע למעשה. היו עוד סוגיות שמילאו תפקיד מסוים, וראוי לציין בדיון רחב יותר בנושא; אבל הן מצביעות על אותה מסקנה. על-כל-פנים, אין כמעט כל מקום לספק שדעתו זו הנוכרת של ראמזי היתה שורש שברונו של ויטגנשטיין.

עם השברון בא הזעם—זעם שהיה מכוון במיוחד נגד עצמו—שום אדם מופרע בשכלו אינו סובל את עצמו; זעם נגד הפילוסופיה שנתנה לפניו מוצא של אשליה, את ההגיון של פרינציפיה מאתימטיקה, שהתברר כי לא היה אלא דמיון-תעותעים; זעם נגד פריגה, ראסל ומור, מוריו והאנשים שהכניסו אותו בשערי הפילוסופיה. לאדם המופרע בשכלו העולם הוא באמת חסר-משמעות, באמת הוא מורכב גיבוב של מאורעות בודדים שאין בהם, או כמעט אין בהם, כל צד של שיתוף. מכאן הקביעה שאין למצוא כל צד של שיתוף בשימושיה המרובים של מלים מחוץ לצדדי-דמיון משפחתיים מקריים, וקביעה זו אכן משקפת מה שחזה ויטגנשטיין לפעמים מפשרו. על כך נוסף רצונו להרוס את הפילוסופיה. מה יישאר מן הפילוסופיה אם אין לך דבר הקרוי משמעות? אבל בתוך כך אכן התנסה במשמעות בחינת ישות בודדת, או

מאורע פנימי. ואת החוויה האחרונה הזאת ייחס לאמונת-האשליה במאורעות פנימיים. אך שוב, מעצם טבעה של הפרעה נפשית אין אדם מופרע בשכלו יכול לישב את סתירותיו, וכך נמשך הטיעון והלך, עוד ועוד: ויטגנשטיין, אין מאורעות פנימיים; ויטגנשטיין, יש משמעות; כן, יש—לא, אין—כן, יש—וכו' וכו'. אם נשתמש במשל שאנו מוצאים בכמה וכמה מקומות בחקירות פילוסופיות, נמצא ויטגנשטיין רץ מהר יותר ויותר על גבי מכונת-דיווש שלא היתה קשורה לשום דבר, שלא עשתה שום מלאכה.

7

כבר נשאלה השאלה מדוע עמיתו ותלמידו, שלפניהם הרצה ובשילם כתב, לא הכירו באנדרלמוסיה המהותית שברעיונותיו? אם כן, לא היה זה קל כלי-כך. חייב אני להודות שרק לאחר שניסיתי משך כשנתיים למצוא דרכי בכתביו המאוחרים התחלתי אני, שראוי היה לי להיות רגיש באופן יחסי לענין שכזה, לחוש כי הבעיה יותר משהיא הגיונית או פילוסופית הריהי פסיכולוגית.

אם לדון על-פי כתיבתו היה מצבו מידרדר והולך לאט-לאט, ומשך תקופה של קרוב לעשרים שנה היתה חשיבתו הפאתולוגית מתקדמת שעל-שעל. הספר החום ארגונו והגשתו טובים בהרבה מאשר של חקירות פילוסופיות, חלק א, ולנוכח חוסר-הקשר שאפשר למצוא בפרק י"א של חקירות פילוסופיות, חלק ב, נסיונו האחרון של ויטגנשטיין להתמיד בכתיבה, נראה חלק א פשוט וברור יחסית.

הידרדרות אטית קשה הרבה יותר להבחין בה מאשר שבר פתאומי, במיוחד אצל איש המוקף הילה של עמקות מסתורית ואשר, מלבד זאת, אינו נדרש לעשות מאומה אלא רק לדבר. אילו הוצרך ויטגנשטיין לא לדבר כי אם לעשות הרי היה חוסר-הקשר שביסוד דבריו והליכותו מנקר חיש-מהר את עיני זולתו. אמירה בלתי-הגיונית, חסרת-קשר, באשר היא אמירה, פועלת ממש כאמירה המקושרת ביותר, שתיהן רטטים של עמוד-אוויר; אבל פעולה חסרת-קשר לא די שבדרר-כלל היא חסרת-תועלת בעליל אלא היא גם מזיקה או מהרסת את עצמה.

ראוי גם לזכור כי ויטגנשטיין לא החל לשנות מדיבורו עם התמוטטות עצביו אלא הוסיף דווקא להשתמש באותן מלים, באותם משפטים, ואפילו באותן פסקות שבהם השתמש קודם-לכן וההולמים את עולם החשיבה של תלמידו ועמיתו. מתוך כך הרי למראית-עין נראו להם אלה בחינת דברי-טעם, גם אם אולי לו עצמו שוב לא נראו כך. תחילה היה חוסר-הקשר אצל ויטגנשטיין דומה יותר לתולעת המכרסמת בשרשי רעיונותיו בלי שתתגלה במפורש בביטוייהם החיצוניים. רק בשנות ה-40 נתגלה חוסר-הקשר עצמו בעליל. אך אז כבר היה זה מאוחר מדי; עמיתו ותלמידו, שהורגלו באורח-מחשבתו הזר והמזר יותר ויותר, ייחסו אותו לעמקנות.

עמוס לוין: סוסי־העץ

סוסי־הָעֵץ נֶאֱסַף אֶל דְּמַמְתּוֹ הַמְּגִלֶּפֶת
צָלָלִים כְּהִים נִקְשְׁרוּ אֶל זָנְבוֹ
כְּבִיכּוֹל הֵם חוֹלְמִים שְׁעֵטָה אֲסוּרָה

מֶרְחֻקִים רַבִּים זוֹעֲקִים אֵלָיו
מָה הוּא שׁוֹמֵעַ?
אֲזַנּוֹי יָפוֹת לְאַחֲיוֹתָהּ בְּטוֹחָהּ

מִן הַסֶּתֶם הוּא חוֹלָה גְּעוּעִים
יָפִים סוֹגְרִים עָלָיו
יִפִּי־צוּרָה

שְׁתִּיקָתוֹ עֲשׂוּיָה
כָּל רְגִיעוֹתָיו נִצְבְּעוּ בְּאָדוֹם
כְּבִיכּוֹל הוּא שָׁבוּי לְשִׁקִּיעָה

וְעַד שְׁנִינֵעַ הַרִיחַ הַבָּא
תִּקְפֵּא עֲרֻגָתוֹ הַמְּחַטָּבֶת
זְכְרוֹנוֹת בְּדוּיִים רָצִים אֵלָיו
מִן הָאוֹר הַפִּקֻחַ לְסִתְרָר עָלָיו
אֵת כָּל מֶרְחֻבָיו הַפְּתוּחִים.

הלל ברזל:

תורת השירה ב"שירה" לש"י עגנון

א. תשתית "פואטית" לרומן

יותר מאשר בכל אחת מיצירותיו האחרות מבליט עגנון ברומן האחרון שלו מסכת של הלכות בתורת השירה. שירה במשמעות רחבה, כפי שנוקק לה עגנון עצמו, כשם כולל ליצירה הספרותית: פיוט, דראמה, סיפור. גם אם לא נגרוס פירושו אליגורי, ולו גם חלקי, לרומן שהתכנה בשם "שירה", ברור ומובן מדוע נזקק עגנון ליריעתו הפואטית הרחבה. הודקקות זו מקורה הוא תימאטי-תכני וצורני-תבניתי כאחד. סיפור-המעשה ענין לו בדוקטור הרבסט, המדען, המחליט להזניח מעט את ספרו המחקרי ולעסוק בחיבורם של שני ספרים אחרים. רוצה הרבסט לכתוב ספר על מלאכת הטראגדיה וכן לחבר טראגדיה על אנטוניה אשת-החצר ויוחנן שר-הבירה. התפנית מן החקר למחזה אחוזה ודבוקה בדראמה הפרטית של המלומד, התאהבותו באחות שירה. ברי כי נאלץ עגנון לתמוך יתדותיו בהסתכלות שהיא רעיונית ופסיכולוגית כאחת, בכל הכרוך בזיקה שבין מדע לשירה. במצומצם יותר שומה עליו להראות מה הכלים שמבקש ההיסטוריון לגייס כדי להצליח במשימתו החדשה. מן הבחינה המבנית-הצורנית מעיקה על המחבר בעיה חמורה. מבקש הוא לכתוב את מעשה שירה, להבליט מעמדה של אישיות אחת, כלומר לכתוב רומן שבמרכזו דמות אחת ראשית. אט-אט מתרחבת היריעה. תוספת של אנטאגוניסט (הרבסט) לפרוטאגוניסט (שירה), ניחא. מעשה שירה הופך להיות סיפורם של הרבסט ושירה וכבר קשה להבחין בין זוג האוהבים העגנוני, לדעת מי מהם ראשון ומי שני. אבל הרומן מתרחב עיגולים-עיגולים. הוא מתגבש כרומן-משפחה שושלתי. שלושה דורות הם: הרבסט והנריאטה, תמרה וזהרה, שרה וגבריאל בני-הזקונים, שהם דור חדש, ואתם דני הנכד. מוסיף על כך את מוצאו של הרבסט, אביו ומשפחתו בגרמניה. הרומן מרחיב מצעו כרומן של סביבה ומספר על מלומדיה של האוניברסיטה העברית. מהם המתאזרחים ביצירה וכובשים להם מעמד של גיבורים מן השורה הראשונה ומהם שצילם נטוי על המתרחש גם אם הם בעמדה משנית לכאורה. בנוסף לפרופיסורים הירושלמים מקדיש עגנון מקום לנני, מורהו של הרבסט, שלא בא לשבת בארץ ורק ביקר בירושלים. התפשטות נוספת היא בכיוון לתקופה. למעשה, אין דיוקן, או מוטיב חשוב, שאינם זוכים להרחבה ולהתפשטות. נטיית-הלב של הרבסט מוליכה אותו גם אל ליספט ניי ואל אניטה בריק. ביתו של המדען כל מי שמשתקע בו זוכה לציור מפורט. שריני, פירדוסי, אורסולה כץ, מחוצבות כדיוקנים שאין להתעלם מהם.

התפשטות כזו, מעגלים-מעגלים, שעה שהמטרה המוצהרת היא לספר על דמות אחת או שתיים, מאלצת את הכותב לחפש כל הזמן לגיטימציה למעשיו. אכן, עגנון מלווה את ספרו בהסברים מתמידים מדוע הוא סוטה לצדדים. קוראים אנו את יצירתו כאילו היא עשויה תמונות-תמונות שכל אחת מהן מסגרת לה משלה. המסגרת מבליטה וגם מסבירה, כמעט מתנצלת, מה טעם נכנסה התמונה לאוסף הכולל. תוך כדי הסבר מעניק לנו הכותב הזדמנות נדירה להתבונן בשיקוליו הספרותיים, לעמוד על הקו המדריך אותו במלאכתו.

זאת ועוד. ב"שירה", הרומן החילוני ביותר של עגנון, מוחלפת התשתית של כתבי-קודש בתשתית של כתבי-חול. הספרים הממלאים את חדרו של הרבסט אינם ספרי בית-המדרש, אף לא דיוואנים עתיקים. במדפיהם העליונים רומנים ושירים; בתחתונים, בתיבות ועל הארץ, ספרים הנדרשים לו למחקרו. בצורות שונות, מהן גרוטסקיות, מצוירת התחלפותו של מסמך-הקודש במסמך-החול. וכסלר מוצא קמיע ובה מפתח כביכול לפירוש מחדש של מלת "פתיגיל" שבישעיהו. פעמים אחדות שולח המספר חיציו באפולו, שהלבישוהו תפילין. הוא משנה את דבריו של שאול טשרניחובסקי בשיר "לנוכח פסל אפולו" כדי להסמיך את דברי הפייטן על אלוהי המדבר, אלוהי החירות, לאל היווני. בשינה רבה מציג עגנון את התחלפות היוצרות בשיר. האל העברי, המוצג כמי שאסרוהו בתפילין, אינו למעשה אלא אפולו שלפניו בא הפייטן להשתחוות. חילופים יש פה של אֵל באֵל, כשם שווכסלר (מלשון חלפון) ממיר פסוק חי בקמיע מגוחכת, מלה תנ"כית שלמה בריסס של תיבה. על רקע רחב יותר מציג הרומן כולו חילופי ספרים אלה באלה. מלאכת הטראגדיה והדראמה על אנטוניה ויוחנן-חלף קבורת העניים בביזנטיון. ספרי-חולין ירשו מקומם של ספרי-קודש. הרומן הופך אכסניה ליצירות ספרותיות שונות, הנזכרות בשמן, אלא שאכסניה זו היא דינאמית ובעלת-משמעות. אם נזכר סטרינדברג הרי זה מתוך האצלה על יחסי-משפחה. אם מופיע "המלך ליר" הרי הוא בא בהתקשרות סמויה לאביהן של שלש בנות. אם נזכר יל"ג בגלוי, או בעקיפים בדברי המומר שכרסון, בגנותו את הסאדיסטים ההורסים חיים בגלל קוצו של יו"ד, הרי זה בגין היצירה כולה, המשמיעה קיטרוג כנגד קנאים. כך נרקמת בספר מסכת של רמיות ספרותיות המתלכדות עם גטייתו של הרומניסטן להרבות בדיונים ספרותיים. הוסף על כך את רקעם של בית הרבסט, יוצאי התרבות הגרמנית. בהצגת צאצאיהם גם לא יוכל המחבר להתעלם מהצגת השינוי שחל ביחס לספרות, סופרים וספרים.

אם נצרח לכל אלה את חיבתו של עגנון לעיסוק באמנים, פייטנים וציירים, נמצא מדוע היה הרומן "שירה" למעין מעבדה שבה ניתן להציץ באלכימיה של היצירה הספרותית, לפי תפיסתו של עגנון. אלא קוץ יש באליה זו: עגנון מתאים את סגוליות העיצוב האמנותי לסגוליות העלילה, הדמויות והרקע התקופתי. הוא הדין בהלכותי האמנותיות, בפראָטיקה שלו. אכן, הואיל והמדובר הוא בהנחות בעלות תוקף אוניברסלי תהיה האמירה של עגנון כוללת יותר ובעלת משמעות החורגת מגבולותיה של יצירה אחת. עם זאת, מן ההכרח לזכור כי הלכות המופיעות ב"שירה" כחוקותיה

של שירה בכלל נולדות כפרי של הנתונים המיוחדים רומן זה בלבד. גם כאשר עוסק הכותב בהענקת צופן מפורש לכל כתיבתו באשר היא, אין לטעות בכוונותיו. מה שמושמע ב"שירה" ככלל-זהב פעמים אינו אלא הוראה לשעה, לשעת הכתיבה של הרומן שלפנינו.

ב. הלכות "שירה"

ניסוחיו של עגנון, בכל הכרוך ברומן אותו הוא מגיש לפני הקורא, באים להדגיש את אפיה של כתיבה העוקבת אחר החיים בממשותם, בלי להעמיס עליהם תוספות בדיוניות מרחיקות-לכת. "ואתם כל קוראי סיפורי הלוא אתם מכירים אותי ואתם הלוא יודעים שאיני מן המגזימים, ועתה אם אספר לכם דבר אל תאמרו גוזמא גוזמא" (ע' 439). במקום אחר תכונה ההסתייגות מכל מה שפורץ את גבולות המתקבל-על-הדעת כהיזהרות מפני דברים שהם מטוענים יתר על המדה (ע' 392). המחבר מתרחק מן "המשונה ומן הדומה לו" (ע' 523). סימני-ההיכר האחרים של כתיבה החותרת להגיוניות מתגלית בניסוחים המדגישים דבר-דבור-על-אופניו (ע' 417), דבר-בעתו (ע' 429). במקום שיש ערבוביה של מעשים צריך המספר לפלס נתיב לקורא ביניהם על-ידי השלטת סדר וברירה (עמ' 476—475). תפיסת האמנות כחיקוי של דגם הניצב לנגד עיניו של האמן בולטת בשימוש במלה "להעתיק" (ע' 38 ועוד). המספר קובע את נכחותו בצד הגיבורים כקירבה של עין-בעין. "איני גולה סוד והולך רכיל אלא אגלה שפעם אחת ראיתיה במקום אחד שמלמדים שם ידיהם לקרב, ולא חברי ההגנה היו אלא חברי לח"י היו" (ע' 372). המספר היה גם באחינועם, הקיבוץ בו חיה זהרה, ומצדף התרשמויותיו אל אלו של גיבוריו. נכחותו ליד דמויותיו אינה באה כמתערבת, כמו ב"עידו ועינים", אלא כמתבוננת, יודעת ועוקבת. צורת שהייה והיפרות זו מתנסחת גם באמרות בעלות-המשמעות מבחינה פואטית. לשון אחרת: הרומן "שירה", המופיע במתכונת "שמרנית"—אם תמצא לומר: ריאליסטית, אם אנו מבינים במונח זה חיקויה של המציאות כמו שהיא בעיני האמן ובעיני קהלו כאחד—מנסח את חוקותיו להיתן הולמות את דרך עיצובו. צא וראה כי אפילו בהגיע הדבר לסוגיה של שמות, שבהם תמיד עגנון מפליא לעשות, על-ידי הרכבתם בתבנית סמלית-אליגורית, נאמר כאן: "ומה טעם אני קורא לו שאפן, וכי יחיד הוא בשאפתנות, אלא מאחר שאי-אפשר לקרותו בשמו ושמות בדויים איני גורס קורא אני אותו על שם אופיו" (ע' 384). בגלל הנטייה הריאליסטית הדבקה ביצירה זו חש המחבר צורך להבחין הבחנות בין אמת לדמיון, לגדור גדרות בין חלום להקיץ ולבטאן בכתוב (ראה, למשל, עמ' 9—8). ב"ספר המעשים", למשל, לא יטרח הסופר לעמוד על סגולות החלום המבטל את הזהות הגיאוגרפית. כאן, לעומת זאת, יבהיר ויפרש: "טסה היא הנפש החולמת מירושלים ולברלין וכן להיפך, וארץ ישראל וגרמניה בלולות זו בזו, הן ויושביהן וגבעותיהן הן ונהרותיהן, הן ופירותיהן, ופעמים מאכל של ירק שאי אפשר שיש כמותו שם בגרמניה מוגש לה במלון בברלין בכובע שבת שנתלכלך בסמי רפואה של קרויטמאיר" (ע' 523). מובן מאליו, אין ניסוחיו

של עגנון קובעים גם ליצירתו זו מתכונת ריאליסטית, צרה ומשעבדת. סיפורים יש להם חיות משלהם וכופים הם עצמם על המספר. סיפור כזה עושה "כשפים" במחבר המבקש להיות צמוד לדגם משלו והנה פרצה לתוך עולמו הוויה אחרת (ע' 527). סיפורים של שמועה אין הכותב יכול לחלוש על מזגם ולכוון את חוקיותם. הסיפור המשתלט על המספר פורע קצת את נוסח המהימנות העובדתית שתובעים להם הניסוחים האחרים. וכך מדגיש עגנון את הצורך בהידוש, כלומר בריה מכוונת מתוך המציאות, לא כדי להשתלט על הערבוביה במקום שהיא מצויה אלא כדי לספר דבר ראוי ולא משעמם. "מאחר שחידוש הוא נספר אותו" (ע' 157). בספר טוב יש תמיד מן החידוש (ע' 224).

יש בדברי הכוונה אלה של המספר משום מורה-דרך חלקי ל"שירה". ציור ההשתתפות של תמרה בהפגנה, כשהיא מחופשת כנער, יכול היה להיות "מטוען", במינוחו של עגנון, לו היה מוציא את כוונותיה מן הכוח אל הפועל ועושה אותה מתקשטת בקצין הבריטי. אין שיעור למילודראמאטיות שצופן מצב כזה בחובו בשביל המחבר. עגנון נזהר מגודש והוא הופך את האירוע כולו למעמד של החטאת המטרה. לא תמרה יורה אלא מישוהו אחר מקדים ויורה. הירייה מחטיאה את המטרה וגם הבולשת, טרוז הכתוב להעיר, החטיאה את המטרה ולא תפסה את המתקשט. הרצון להיות נאמן לצו הנכחות של האני-המספר, לכיבושה של הגוזמא, להתרחקות מן הפדוי, ודאי היה לו יד בהחלטתו של עגנון לגנוז את פרקי-הסיום שבו מצטרף הרבסט לשירה, הנמצאת בבית-המצורעים, ונשאר עמה עד עולם. אולם גם לגבי "שירה" אין לתפוס את ההנחות הפואטיות כמחייבות את המספר בכל דיקדוקיהן. כשם ש"סיפור פשוט" אינו פשוט כל-עיקר כך "שירה" הוא שם מורכב ולא שם בדוי. השם הוא של אשה שאין לראות בה עקרון מופשט בלבד, אבל הוא רומז באלף דרכים לפיוט. אפילו שמו של עגנון—רבי יוסף שמואל הלוי—נכנס כראשי-תיבות לשם הרומן. לכן כשאומר בעל הספר כי אין לו ענין בשמות בדויים אסור לראות באמירתו אמירה מחייבת. כלום לא ביקש ב"שירה" רומן-התחדשות, את המלה "חדש" בשמות גיי, את התיבה "סתיו" בשמו של הרבסט, את החלפן ב"ווכסלר", את הזרות בכינויים של בית וולטרמרד, ואת האור בשמו של טגליכט. תמימה, החובשת מאחינועם, שוכבת במיטתה של שירה, ושכרסון המומר עושה מעשה זמרי ומבקש שכר כפנחס. יד הסאטירה הקאריקאטורית, המפריזה תכונות הרחק אל מעבר לדגם שבחיים, חולשת על תוכן המחקרים של הרבסט. רק תמים יתיחס אל קבורת העניים בביזנטיון כאל נושא של מחקר מדעי-היסטורי. היעלמה של שירה, בנוסח הסיום שאותו העדיף עגנון, מבטל חץ בין אמת לדמיון, לא-פחות מאשר התכנסותם של שירה והקבצן הסטמבולי בסנדל אחד, בפתחו של הסיפור.

השוני המתבצר בין ההלכה ובין המעשה, בתוך תחומיה של היצירה נעל-אהת-כמה וכמה בהשוואה למכלול היצירה העגנונית, הוא פרי הערכה נבדלת. מה שנראה לנו בדיה, סבור המחבר שהוא צומח מן הממש. אולם יש פה גם מן "הכזב היפה", המותר, שאינו נתפס לו למחבר כשקר כל-עיקר. הוא בורא דמויות וסיפורים כאשר יסודות

של עובדה ובדיה מתערבבים למתכונת חדשה והופכים מעשה-מקשה אחד. ההדגשה של האמת, הנכחות וכיוצא בהן היא מתוך הפניית מבט סוגסטיבית, או אוטו-סוגסטיבית, אל חלק מתכונותיה של היצירה.

ג. ריבוי ואחדות

בעייתית יותר, גם מצד התבטאויותיו של המספר ברומן, היא השמירה על העקרון של אחדות-בתוך-ריבוי ביצירה שנועדה לאחת והסתעפה אל הרבים. "הרומן שלי מסתבך והולך. אשה ועוד אשה ועוד אשה. משל כמשל של אותו המגיד" (ע' 316). משל המגיד בפיו של טגליכט הוא הוכחה על-דרך השלילה כיצד אין לכתוב ספרים. ראוי לזכור כי טגליכט יש לו מעמד של *raisonneur* ביצירה. יודע הוא סתרי-דברים. הסיפורים על חמדת, שיש לזהותו כאחת הדמויות המציגות את המתבר ברומן, מפיו של טגליכט הם באים. הדרשן, שאותו שם טגליכט חזרף לחוכא-ואיטלולא, כרך דברים ששייכותם זה לזה אסוציאטיבית, חיצונית בלבד. שלושה מלכים—אלקסנדר מוקדון, נפוליאון בונאפארטה וניקולאי קיסר רוסיה—נצטרפו לאחד בסיפורו של המגיד. שלש הגשים שצייר בעל הרומן הן הנריאטה, שירה וליסבט גיי. במקום אחר מצוירת ההצטרפות של הדמויות במינוח פיוטי, חיובי: "אמגנו הטובה אוהבת שירה ורוצה בטובתם של המשוררים שלא יטרחו אחר חרוזיהם יותר מדי לפיכך הוסיפה על זהרה ותמרה חרוז חדש היינו שרה" (ע' 47). המחבר מנסח אפוא את צד הריבוי שב-יצירה בשתי צורות ומוכיח כי נהירה לו הסכנה האסתטית האורבת למצרף-היצירופים. בצורה הגותית, מעמיקה יותר, מנסה עגנון להחזיק בשני הקצוות של ריבוי ואחדות באמצעותו של משל-השעונים: "עם שזה מסיר את הרצועה המרופטת עמד לו זה והביט על השעונים, שכולם מתכוונים לדבר אחד ועשויים בצורות שונות. שזה הוא הזמן, אבל מראה הוא עצמו בכל מיני צורות. כזמן כן כל דבר ודבר, ואפילו שמועות ואפילו דיבורים" (ע' 38). הדוגמות שמביא המספר, בהמשך המשל, מראות לאן נטויות כוונותיו של המשל. ליסבט גיי והרבסט מביעים דעות מנוגדות על אותו דיוקן. הרבסט טוען כי לפי שנותיו יכול היה להיות אביה של ליסבט ואילו ליסבט אומרת כי מראה פני הרבסט כשל בחור. הנמשל מתקשר למשל-השעונים על-ידי מוטיב הזמן. זיקנה ובחרות הן פונקציה של הזמן. אולם עיקר ההתקשרות היא מחמת התופעה האחת, שעניינם שונות רואות אותה בצורות שונות. עשויה הוויה אחת ללבוש מלבושים שונים, ללמדך כי במעמקי התפורות של הסיפור לסיפורי-משנה, לדמויות מרובות, לשמועות ודיבורים מגוונים, מצוי היסוד המאחד. ה"חרוזים" המצטרפים למחרוזת, המשלים הנראים כאילו חוברו שרירותית, הם פניה של מציאות אחת. כאשר פונה עגנון, מיד לאחר משל-השעונים, אל פתקאותיו של הרבסט, רואים אנו עילה גרוטסקית לנוסחת-הריבוי שהוא נזקק לה. הפתקאות המרובות, המזכירות גיירת קפקאית, הן ההתגלות הפארודית, של ריבוי שאינו מגיע לכלל אחדות. הרבסט חותר בכל מאודו להביא את הפתקאות לידי מכנה-שותף אחד, הספר הנוצר-והולך. אולם צורת התרבות זו לא תביא בהכרח אל ה"מחרוזת" המבוקשת. זו אחת הסיבות

שבגללן זונח המלומד את הספר הנשען על פתקאות ומבקש ליצור דראמה כמחרוזת מלוכדת של דמויות.

יש לו לעגנון שני סוגים של יצירות. היצירות בעלות מבנה של שערן, לאמור ששתי דמויות ראשיות, או שלש דמויות, ממלאות בו את התפקיד העיקרי. הדמויות העיקריות מהלכות זו לקראת זו ושעת פרידתן מתלכדת עם שעת פגישתן ("סיפור פשוט", "תמול שלשום", "הרופא וגרושתו", "שבועת אמונים" ועוד). הסוג השני—יצירות בעלות מבנה של מחרוזת. אלו עשויות חוליות—חוליות כתחנות במסע ("הכנסת כלה", "אורח נטה ללון", סיפורי "ספר המעשים" ועוד). הרומן "שירה" צומח כרומן של "שערן". הרבסט והאחות נפגשים. שעת הפגישה, המלכדתם לבשר אחד, היא, במובנים רבים, גם שעת הפרידה. לאחריה מוסיפים ה"מחוגים" להלך איש לקראת רעותו. אבל, נמזג לתוך הרומן בו אנו עוסקים גם עקרון המחרוזת. לתמרה וזרה נוספה, בליל הפגישה עם שירה, שרה, ולאחר־מכן—גבריאל. הספר יש בו תחנות רבות שבהן נפגש הקורא עם אירועים וגיבורים המהווים חוליה לעצמם. הרבסט יושב כלוא בחדרו, בין ספריו ופתקאותיו. כל "יצאיה"—לא רק שתי היציאות ה"גדולות", לים־המלח ולאחינועם—מתמלאת משמעות. בנקודה זו יש דמיון־מה בין הגיבור שברומן ובין הגיבור של "ספר המעשים", שכל יציאה שלו מחדרו הופכת הרת־גורל. שני עקרונות מנוגדים בא הרומן לאחד, עם שיזכור כי בקשת האחדות האורגאנית מחייבת את שני הסוגים כאחד. משל־השערן בא ללמדך כי גם המחרוזת היא בסופו של דבר ההוויה האחת במסגרותיה החיצוניות, הטפלות, השונות. מטעם זה יכול "שירה" לעסוק באחת או בשנים ולהתפשט אל מחוות רבים בלי שיבולע לו.

ברי כי אין המחבר מסתתר מאחרי הכלל הפילוסופי כדי לפטור את קולמוסו מקשירה מתמדת של החוליות אחת אל רעותה. עגנון מסתייע לא רק בהתערבותו המתמדת של המחבר כדמות המספרת אלא גם באמצעים מאחדים רבים ושונים. רמזים אפיים מוקדמים, מוטיבים מכינים, ממלאים את חלל היצירה. כך, למשל: ה"פוזמקאות" של שירה, המופיעים בליל הייחוד של האוהבים, מתגלים לפני כן בסיפור של שירה על ליל־כולותיה הראשון: "זרקתי מעלי שמלותי ונעלי, חוץ מפוזמקאותי שלא היה בי כח לחלוץ אותם מעל רגלי" (ע' 58). תמונת המצורע בבית־הספרים אמורה היתה להכין את פרק־הסיום שנגנון. דברים שנראים לנו, בעיקר בחלקו הרביעי של הרומן, חוליות תלושות מפללו של החיבור, הריהם תוצאה מכך, שמחמת מחלתו של המחבר לא הובא הרומן לידי גמר ממש. עגנון משתמש בטכניקה של זימון, כלומר מפגיש הוא דמויות שהודמן לנו לפגשן באקראי לפגישה מחודשת, בעלת־משמעות. אביה של פירדוסי, האשפתן שגרצח, מופיע מחדש בשיר־הנהי של הרעיה המקוננת. גם החלומות הם אמצעי מובהק בידי עגנון לחבר דברים רחוקים זה מזה. יש גם כפל־דמויות: אחות צעירה, אחות זקנה בבית־החולים, שירה ולודמילה. בסיפורי שירה חשים אנו בדמיון הפרוע. סיפוריה של לודמילה "אמיתיים הם, אמיתיים ולא בדויים, אמיתיים בלא שמץ פנטסיה" (ע' 530). אחדות ניגודית, אסוציאטיבית מחברת את האחות, המופיעה בראשית הרומן, לזו המתגלה בסופו. הרבסט דבוק בשירה, לודמילה

מתחברת להגריאטה. אולם בנוסף לאמצעים האמנותיים, שהם עיקר, באה ההלכה לעזרת המספר. נזכר גם נוסח שחרזדה כאחת האפשרויות לבנין מחרוזות סיפוריות הקשורות קשר רופף בלבד: "ובכן אספר שני דברים שהם שני חלקים פחות קצת של אלף סיפורים וסיפור" (ע' 530). מכרעת גם דרך ההסתכלות באדם ובנוף: "החמה עמדה בשקיעתה ונראתה שכך תעמוד לעולמי עולמים. לא הספיקה העין להביט בה עד שנשתתחה היא וכל סביבותיה ושוב דמתה כאילו מעולם ועד עולם כך היא. ושוב תוך כדי רגע נשתתחה ונתכדרה ככדור של פלאים שצבע אותו האומן בכמה מיני צבעי זהב ואין כל יד נוגעת בו, והוא מתכדר מאליו ולמקום שהוא נקלע הכל שם משתנה והולך" (ע' 252). הגונים הנבדלים גם הם "מאירים מתוכם ולוויים זה מזה ומחלפים זה עם זה" (ע' 108). הבעיזה התמורה ביותר שבפניה עמד הרומן, מן הצד האסתיטי, נפתרה בכוח גאונו של עגנון. בתחום ההלכה הראה המספר את שני צדדיה של הבעיה: משל על-גבי משל וחרוו המצטרף למחרוזת של נזי. ההבדל באשר לתוצאה תלוי במספר. תוצאה אחת לדברי הדרשן מעקם הכתובים, ותוצאה אחרת לסיפוריה של שחרזדה.

ד. כיצד מספרים?

מכאן תובן היטב ההדגשה החוזרת בעשרות מקומות ברומן בשאלת ה"איר", ולא ה"מה". לא רק האירועים והמעשים חשובים כאן לעגנון אלא אורח הצגתם. הערותיו המלוות של המספר, מתחברות לכלל חשוב בסוגיה "כיצד מספרים?" המספר העגנוני ב"שירה" מעריך את הקומוניקציה עם הקורא ועושה אותה עיקר ראשון-במעלה בגישתו הסיפורית. "אכתוב לך", "אראה לך", "אבאר לך". הדגש הוא במלה "לך", כביכול יחסי "אני-אתה" מתפתחים בין המספר לקוראו. גם הרופא בספור "הרופא וגרושתו" מדבר בלשון-נוכח. שם זקוק הסובל לאוזן קשבת. לא המחבר פונה בלשון-נוכח אלא גיבורו. כאן בא המחבר ומראה את יחסו אל המאזין לו, באמצעות הערותיו המדריכות את קשבנו. אגב סיפור יש לזכור תמיד את הקורא, לקיים עמו שיח-ושיג בלא הפסק, מתוך השערת תגובותיו והתחשבות בהן. ברי, המספר יש לו חובות מגוונות. עשויים להופיע שיקולים שאינם עולים בקנה אחד עם הנחת-דעתו של המעיין בספר. "איני זוכר אם סיפרתי כבר היאך היא ואיני סבור שמוסיפה היא על שירת שירה והרבסט, אף על פי כן לא אניחנה ואספר מקצת מה עליה משום שיש בזה משום גמילות חסד לנפש עלובה וכו'" (ע' 478). עקרון של "גמילות-חסד" לדמות ספק אם הוא עלול לפתות מישוהו מלבד המספר. אבל במקרה זה המחבר יוצא ידי חובה על-ידי עצם תהליך ההסבר, עירוב הזולת בשיקוליו הספרותיים. הפלל העליון הוא להכניס את הקורא בסוד התהוותם של הדברים, לעשותו שותף לא רק לתוצאה אלא גם לתהליך. "היום לא נבקש אותך. דיך שירה ששאל הרבסט עליך בבית החולים ושאל עליך את אניטה בריק. אפשר אולי למחר אחר הצהרים נלך ונראה היכן את דרה" (ע' 414). הזכרתה של מנורת-נפט בעידן של חשמל מביאה בעקבותיה הנמקה, מה טעם הזכרה המנורה (ע' 408).

המספר צריך להופיע כבשר-ודם. אדון הדמויות הוא, יודע סודן, הירהוריהן וצפונן-תיהן, אבל אין הוא יודע-כל. חמדת יודע מאיין באת ולא לאן אתה הולך (ע' 118). כאשר קשה עליו משא הסיפור הריהו ואמר זאת. הוא מציג את הסיפור, במקרה זה, כנשיאה-בעול. כשאין לו מה לחדש, ואף-על-פי-כן קולמוסו נגרר אחר הכתיבה, אין הוא בוש להעיר על כך. מתבצרת לבגד עינינו מעין שניות של דרכי סיפור המכחישות זו את זו. מצד אחד, הופעת המספר במסיכה של יודע-כל: "ואנחנו ניתן לה לטעות ולא נגלה דבר וחצי דבר משאר כל המחשבות שזוממות והולכות" (ע' 414). מצד שני, מתיצב המספר כמי שאינו בטוח בהתרחשויות ועליו ללמוד ממה שעניו רואות בזה הרגע. רק לאחר שבאה זהרה עם אברהם-וחצי לבית הוריה והודיעה שהיא מעוברת "יודע" המספר מי הוא בן-זוגה. לפני כן אירעו דברים "שהביאו אותנו לידי ספק" (ע' 270). אכן, יש להיזהר בניתוחו של קטע מעין זה, מאחר שעגנון נוהג להציג מחשבות של אחרים כאילו היו מחשבותיו של המספר. במקרה שלפנינו, עשויים להיות המדברים בגוף-ראשון-רבים—"היינו", "ידענו", "אותנו"—הוריה של זהרה. אבל גם במקומות אחרים משחק המחבר את משחקו של מי שאינו יודע עדיין: "בחקי יוטל הגורל כשתבוא השעה נדע" (ע' 391). כשהולכת זהרה מביתה, "משער" הכתוב כי הלכה לבית-הדואר למשלוח כרוזיה (ע' 480).

אחריותו של המספר כלפי הקורא לובשת ב"שירה", זה הרומן המסועף, המסתעף-והולך תוך כדי תהליך סיפורו, את צו ההגשה הטוטאלית. אם לא כלפי האחרית—שהיא, כאמור, נעלמת—הרי בוודאי לגבי הראשית. קורותיהם של הרבסט, שירה, הנריאטה, ועד כמה שאפשר של הגיבורים האחרים, צריכות להיות מזבאות משחריתן. "עתה אוסיף ואספר מקצת משהו אף על אבותיו של מנפרד הרבסט" (ע' 212). ואם שמעת מעשה מוריץ הרבסט, צריך שתשמע גם מעשה אחיו-חורגו. הובת המספר היא להתחלק עם הקורא בכל הידוע לו. מה שנתגלה לו בלחשה הוא מספר בלחשה (ע' 535). מצווה הוא במסירת דברים לדיוקם. הבלטת הספק היא חלק מחובת הדיוק. מצוות האמת נעלה מכל, והיא הדוחקת מפניה גם את חובת השתיקה. "וכאן אומר דבר שהשתיקה יפה לו, אלא שהאמת יפה מכל יופי" (ע' 413).

אין ספק שרבות מהערותיו המדריכות של עגנון הן פרי מצוקה, הנובעת מן הצורך להתמודד עם בעיית העיקר והטפל ברומן. המחבר משער כי קוראו יחשוד בו בסטייה, ומחובתו להתגונן. קיימת גם בעיית הרומן הנכתב משך תקופה ארוכה, המוליד צורך מפורש להתנצל על שיכחה וחזרה, הגישה הסיפורית "העמלנית", לאמור זו העושה את הצרכן שותפו של היצרן, גם בהנאה מן המוצר המוגמר וגם בהתלוות אל תהליך הייצור, מעניקה מידת חירות ושיחרור לזה האחרון. אבל שרשן, כמוהו כשורש הפואטיקה של הרומן בכללותה, באפי' המיוחד של רומן-המעשים הרחב, הנועץ מבטו גם בתקופה. איד מספרים סיפור גדול ומתמשך, הלוּבש צביון של אלף סיפורים ו"אחת" ?—במתניות ואורך-רוח, לא רק מצד המספר אלא גם מצדו של השותף-להאזנה. אמנות כיבוש הקשב של המאזין מופיעה פה במיטב מאמציה. עד היכן אמת ומהיכן מתחיל התעלול באורח ההגשה ובהתיחסות אליו גופו—קשה לקבוע כאן חיץ

מבדיל. אף-על-פי-כן כאילו יסוד וידידי חזק מצוי בהערות-הלוואי שברומן. השותפות המופגנת איננה מסיכה-לשעה אלא עקרון סיפורי, שהמחבר דוגל בו באמת-ובתמים.

ה. מדע ושירה

שוברו ההלכתי-הפואטי של הסיפור החשוב ביותר בתוך האלף-ואחד, מעשה הרבסט והאחות, מתנסח בתחום הזיקה שבין מדע לשירה. שתי הלכות הן הסותרות אחת את רעותה. מצד אחד, המדע דוחה את השירה, ומצד שני-השנים קשורים בטבורם זה לזו. בספרו על טגליכט מציין הכותב שגיבורו זה ניהן בשתי סגולות, במדע ובשירה. טגליכט לא הגיע לכלל מעשה, כלומר לידי התבטאות יוצרת נכסי-קבע, אף באחד מהם, "שהשירה דוחה את המדע" (ע' 74). עגנון טורח גם בהבהרת סודו של ניגוד: "לא כפייטנים הם המדענים. הפייטנים מקבלים את שירתם ממראה עינים, מהלך נפש, ואם אינם מתרשלים נוטלים עט ונייר ומעלים את דבריהם על הכתב. לא כך גורל המדענים, שחידושיהם באים מכוח חידושיהם של המדענים שלפניהם ולפני לפניהם. ואם המדען שוקד על ספריהם אינו יוצא מהם ריקם ומוסיף ספר על ספריהם" (ע' 147-146). אין הכתוב בא לקפח את מידת המקוריות הנדרשת מאיש-המדע אלא לציין את אפיו של המדע המתנסח בספרים כמושתת על הצטברות של ידע. בעת-ובעונה-אחת עם זה יודע עגנון לרמוז גם על התקשרותו של המדע לשירה. משותפת להם בקשת האמת. אמיתותיו של המדע עלולות להתגלות כנטולות-בסיס. מה שנחשב אמת היום יידחה מחר לאורה של עובדה חדשה. על כן מעמיד הרבסט-וקולו של עגנון נשמע מתוך דבריו-את העיקר על חקירת האמת, בקשתה (ע' 534). סימן-ההיכר הראשי שקובע המספר באחות שירה, כהווייה הבאה להדגים עקרון רוחני, הוא האמת: "איני משתבחת שמנסחת אני את דברי כמותכם שם בקבוצה, אבל אמיתיים הם דברי" (ע' 162).

גם את הדרך אל שתי המטרות גורס הרומן גירסת ניגוד-והתחברות: "ראש כל מדע זהירות, וראש כל זהירות בדיקה, ולא בדיקה אחת אלא בדיקות הרבה, שאם אין אתה מרבה בבדיקה נמצאת מעתיק בספרך דברים שכבר קדמוך בהם אחרים" (ע' 122). ושוב, יחסי שירה-הרבסט במתכנתם הסמלנית מצביעים על חוסר-זהירות. הרבסט נוטה להאשים עצמו על שלא נוהר ונגרר אחרי שירה בלילה הראשון. את זהירותו כאיש-מדע הוא מגסה להעתיק אל יחסיהם, ואינו מצליח. אין הוא מצליח להוריד את הווילון בהיותו בחדרה של האחות. בצאתו עם שירה לבית-הקפה הוא פוגש בשנים מתלמידיו הדנים בסוד השירה ובסוד הלשון. הגרעין המלכד את המדע והשירה, בנתיבתם אל האמת, הוא הפעולה מתוך חירות. שירה היא בת-חורין במעשיה. ברגע של חירות מצטרף אליה הרבסט. אבל זו צרה-יצביע עגנון ויוכיח-משנכבש אדם, בין אם למדע ובין אם לשירה, עבד הוא להן ואינו בן-חורין להיפטר בסיום המתוכנן, בא עגנון להציב את הבשורה ההומאנית-ביתר-דיקו, את החובה מהן. בנקודה זו מתגלה עגנון ברוח הקוהלחית-הקפקאית שביצירתו האחרונה. הרבסט כפות לפתקאותיו, לחקירתו הזהירה, ומבקש להימלט מהן אל שירה. השתעבדותו

לשירה מידת כפייה יש בה. מן העיסוק בממש, החיטוט בעובדות ההיסטוריות, הגיע הרבסט לבשרה של האוהבת. "בשר כבשרך במהרה לא יישכח". ליל-חשק הוא המשעבד את איש-המדע, שביקש לפעול כבן-חורין.

כלפי האדם—מעל למדע ולשירה. הרבסט ושירה מבליים את שארית ימיהם בבית-המצורעים. עדיאל עמזה, גיבור "עד עולם", אף הוא מצא את הספר האמיתי בבית-המצורעים אצל האחות עדה. עגנון גנו את סיומו. הוא העדיף את השמא על הברי. בהכרעה שבין מדע לשירה מתיצב התיקו. תיקו פירושו המשך החיים במסילתם. בוויכוח שבין חירות לחובה, תישאר האחיזה בשני הקצוות. הרבסט אוהז גם בפתקאותיו וגם ברצונו לחבר טראגדיה. שיגרת החיים, וסיבות נוספות שעליהן יש עוד לעמוד, משאירתו עם הפתקאות. ענן הסיגריות הממלא את חדרו הוא סמלו של עגנון במעטתו הגיהיליסטי. הבל-הבלים, הכל עשן. גינת ב"עידו ועינם" שרף את כתביו. הרבסט נמלט אל עשן הציגריות המשתבחות בגזון ובפייתן.

"שירה" הוא רומן של חיים. פתרונותי, כפתרונות החיים בזירתם הרחבה, הם של פשרה. אין עגנון בא למצות עד-תום את הניגוד שבין שירה למדע, או להעמיד, כעיקר קבוע ויציב, את המשותף להן. מופגנת הבעייתיות. "מצטער הרבסט על העבודה שאינה נעשית ועל שירה שמתעלמת ממנו ועל עצמו שצריך ליפטר משירה כדי שיהיה פנוי לעבודתו" (ע' 200). ההכרעות אינן חדי-משמעיות. הרבסט נתון במסגרת מסוככת. הוא ושירה ממשיכים בדרכם, דרך פגישות וניתוק. מדע ושירה דוחים זה את זה, מבקשים איש את רעותו.

ו. הולדת הטראגדיה

הטראגדיה שמבקש הרבסט לכתוב היא בסימן הנסיון להעדיף שירה על מדע. השירה היא מפלטו של החוקר מעצמו, מפתקאותיו המצטברות ואינן מולידות את הספר המיוחל. פאראדוקסאלית, הטראגדיה היא גם תחליף לזיקת הבשר אל שירה האחות. משנמנע ההיסטוריון לבקר בבית האהובה הוא קובע לו את העיסוק בשירה כמטרה. שירה תמורת שירה. העידון מנחה את קו-ראייתו של עגנון גם בסיפורים אחרים. בן אורי, יוצר ארון-הקודש, המסמל את האמן ב"עגנונות", אינו שזעה לחיזוריה של דינה. רפאל הסופר אינו מקיים יחסי אישות עם רעייתו מרים ("אגדת הסופר"). ברומן החילוני נתון הגיבור במסגרת סמכותית-ערכית, שפוחה אינו חזק ככוח האוטוריטה הדתית אבל עדיין יש בה כדי לאסור ולכבול. במישור הגלוי תופיע שירה כגורם מעכב: "ואלמלא שירה היה הדבר כובש את כל לבו והיה עושה את המחזה" (ע' 205). הסברו הגלוי של עגנון נע על שני צירים: חיובי מנקודת-ראותו של גיבור-הרומן, שלילי-גרוטסקי מזווית-ההסתכלות של מספר-הרומן: "עד עכשיו היתה עבודתו מתפרגנת ממה שהכינו אחרים, מספרים מדוקומנטים וכן כל כיוצא. עכשיו יתפרנס מכחו מרוחו מדמיון היוצר" (שם). המנגנון המדעי אינו נושא חן בעיניו של בעל הפתקים. המדע הוא בבחינת גן, מתפרץ הרבסט לחשוב, שבו אפשר לאכול פירות מגטיעותיהם של אחרים. בפתקאות רושם הרבסט דברים שהוא מוצא

בספרי וולתו, ובדוקומנטים הוא מעלה פרטים שלא הוא גילה. בנוסח זההיתולי מושווית הנהייה אחר כתיבת הטראגדיה לגסיון המשורר לכתוב על צלו שאבד. "כך הרבסט, על ידי שאבד לו החשק לטפל בפתקאותיו נתגלגל הדבר והתחיל גותן דעתו על דבר שהוא לגבי הרבסט מעין סיפור פלאים" (שם).

כיצד כותבים טראגדיה? הרבסט החוקר אינו יכול לצאת מגדרו. העלילה תבוא מן ההיסטוריה. גם הפתקאות ממלאות תפקיד. דרכים שונקטו לגבי המחקר תהינה טובות, בשינוי-נוסח, לגבי היצירה האמנותית. עדיין דרושה הטכניקה, מלאכת הכתיבה של הדראמה. רצונו של הרבסט לכתוב בנוסף לטראגדיה גם ספר על מלאכת הטראגדיה מעיד על ההשבת-יתר של הכללים. הספר השני אינו חלק מן התפנית לעבר השירה אלא פרי ההחשבה של האמצעי בתהליך היצירה. "והוציא פנקס קטן וכתב עליו, הפואטיקה לאריסטוטלס, אנטיגוני לסופוקלס, לסינג, הרדר, וילהלם מייסטר, פרופיליען לגיטה, הורן של שילר, תיאורי אופי של שליגל, ין פול, יום" (ע' 237). ספרו של הרבסט על קבורת העניים מביוגטיון מצטרף מתוך קריאה ממושכת, והטראגדיה אף היא אינה פטורה מהתבוננות ולימוד. הרבסט קרא וקורא בכל הספרים שרשם בפנקסו ועוד מוסיף עליהם "ספרים הרבה" (ע' 238). אם נרצה נוכל לראות ברשימת הספרים מעין מורת-דרך למחזה העשוי לבוא לעולם. יהיה זה מחזה המאמץ לו את כלליו האחדותיים של המחזה היווני ועם זאת יהיה בעל נטייה קלאסית מחדש, בתוספת נופך רומנטי. תפיסות היסטוריות, דידיקטיות ופילוסופיות תעמקנה את אשיותיו. לא יהיה זה מחזה סטרינדרגיי—"אי אתה צריך לחוש מפני סצנות סטרינדרגיות" (ע' 143)—כי אם מחזה שזירתו רחוקה: אהבת של אשת הבירה ושר-החצר. אם נרצה לא לבחון את הרשימה של הספרים וכתבי-העת (פרופיליען והורן) לפרטיהם, נראה במכלולם את העקרון המדריך את איש-המחקר שביקש להיות איש-שירה: ספרים ועוד ספרים.

כמו בתחום המחקר כך גם כאן קרוב הרבסט להישג. הוא מוסיף לדראמה דמות שהיא פרי דמיונו בלבד. בסיליאוס העבד המצורע מצטרף לנפשות הטראגדיה ולעלילתה. הדמות יש לה חיות משלה. כופה היא עצמה על המחזאי ושוב אינו יכול להיפטר הימנה. ציורו של עגנון מזכיר את הנחותיו של פיראנדלו ב"שש נפשות מחפשות מחבר": הנפש יש לה קיום משלה והיא מתיצבת בפני המחזאי כתובעת הגשמה, העלאה על המחזה. תפיסת החיקוי שוב אינה אריסטוטלית אלא אפלטונית. לא עלילה ומעשים מן המיתוס הקיים אלא אידיאה מרחפת, מושלמת, המחפשת לה המחשה במעשה האמנותי. הרבסט—המביא לידי סינתזה את שתי תפיסות החיקוי, זו הנאחות בדגם וזו המגשימה את מה שמצוי בדמיון—עשוי להיות אמן.

אולם, כידוע, לא כתב מנפרד הרבסט את מחזהו, למרות התשוקה לכתוב ו"צביטת הלב שהיתה בה מתיקות דואבת, מעין זו שהמשורר חש בזמן שבא לידי דבר שמתבקש להתפייט" (ע' 205). הסיבה שהרבסט חושש שתכשיל את כתיבתו היא הזיקנה. כאן נזקק עגנון לדימויים מעולם הצומח. הנריאטה המשילה עצמה לבול עץ יבש. הרבסט מבקש לצאת מן הסתיו אל האביב. במחקר המדעי ראה נטיעות ופירות, שההנאה מהן

עלולה להיות טפילית, שכן מדובר בפירסומים על יסוד ספרי אחרים. בהרהרו בעשיית המחזה מבקש לו הרבסט אחיזה בגן שלידי ביתם. לא הוא ולא הנריאטה לא היו עובדי־אדמה מנעוריהם ועלה בידיהם לטפוח את גנם (ע' 206). כאשר מיטלטלת רוחו של מי שביקש לכתוב דראמה בין מאורעות הייו ליצירי דמיונו, הריהי מוליכתו "בין שיחים הרוכי חמה וחרולים מופי שמש שמתבקעים וקולם כקול אגוזים בשעת פיצועם" (ע' 238). לגבי שירה איחר הרבסט את המועד. במישור ההלכה הפואטית מתנסח העיקר: צירוף של מעשים טראגיים עדיין אין בו משום טראגדיה. כמה וכמה פנים מקנה עגנון להלכה זו.

"אריסטוטלס בפואטיקה שלו אומר, מתנאי הטרגדיה ש... וזו טעות של רוב עושי טרגדיות שסבורים שאם המעשה הוא טרגי כבר יש בו משום טרגדיה" (ע' 279). אריסטו אף־על־פי שדגל בחיקוי מעשים טען שיש לציירם כפי שעשויים הם לקרות ולא כפי שהתרחשו למעשה. טראגדיה אפיוודית המביאה מעשים בסדר כרונולוגי, בלי קשר פנימי ביניהן, אינה טראגדיה. גם לאור שהרבסט מסוגל לצייר בעיני רוחו את כל הטראגדיה שביקש לכתוב, מערכה אחר מערכה, וודף אחריו החיש שלא טראגדיה בידו אלא סיפור מעשים טראגיים. "בקיאים הם הפייטנים המודרניים בסממני הטראגדיה ויש שבקיאים אולי יותר מן הפייטנים הראשונים, אבל הראשונים מתוך שהיו מאמינים נמסרה להם יצירת הטראגדיה" (ע' 519). האמונה היא ששמה פדות בין ראשונים לאחרונים. האמונה היא שהפכה את האפיוודות לעלילה נעלה ושלמה—בלשונו של אריסטו—בטרם היקוי, ולטראגדיה לאור יצירה. את יסוד האמונה מגדיר עגנון לאחר־מכן גם במונח של השראה. החוקר יכול לעבוד מתוך התמדה, ואילו השירה זקוקה לדרכי עבודה אחרות. "המשורר כיון שרוחו מניחתו אי אפשר לו לחזור ולתפוס" (שם). אמונה והשראה הן הקובעות. מעשים היו לו להרבסט. סיפור אנטוניה ויוחנן מן ההיסטוריה בא לו. באמת היתה עלילתו ההיסטורית מסיכה למעשה אהבתו. אנטוניה ויוחנן—שירה ומגפרה הם. בסיליאוס העבד המצורע, הנכלא מחמת צרעתו בבית־החפשית, אף הוא בדיוקנו של הרבסט עוצב. גם המלך החושק באנטוניה בבואה הוא לכותב הטראגדיה. כאשר מתכנן הרבסט את הטראגדיה והוא מהלך בין יצירי רוחו לבין מאורעותיו, כלומר בין טראגדיה למעשים טראגיים, מסייעת לו הראשונה להשליט סדר באחרונים (ע' 238). אולם, מעשים מן העבר ומעשי הרבסט ושירה בהווה, בלי אמונתם של ראשונים והשראתם של אחרונים, לא יצלחו לטראגדיה. בין הספרים שרשם לו גיבורנו בפנקסו מופיע וילהלם מייסטר. אנין־הדעת יכול היה ליהפך לאיש־מעשים. עשה הרבסט מעשה באחות שירה ונצטיירו לו אירועיו כטראגיים. לעשותם טראגדיה—דבר זה למעלה מכוחו היה.

ז. שירה ולשון

סיבה לא פחותה מאלו בעצמתה כרוכה בבעיית הלשון. תלמידיו של הרבסט סחו באזניו בשני סודות: סוד השירה וסוד הלשון. גם אילו התפענה סוד הפיוט לחוקר בעל הרצון, נכשל היה מחמת הלשון.

הרבסט הגיע להישגים ניכרים במעבר מן הלשון הגרמנית לעברית. הוא ידע אותה שמחה "שיכולין לקרותה שמחת כיבוש הלשון" (ע' 195). בקי הוא בהשוואת לשונות. הוא מצטייר כבעל סגנון עברי, שתענוג לקרוא דבריו. ועוד מוסיף עגנון סברה: מי שבעל סגנון הוא בלשון אחת, חזקה עליו שיהיה בעל סגנון בכל לשון שיכתוב בה (ע' 199). יודע הוא לחקות אורח דיבור וסגנון: "בסרמן לא היה עושה יפה ממך", אומרת לו אשתו לשמע חיקוייו (ע' 208). אך לא הרי כתיבת מאמר ככתיבת שירים. את הטראגדיה ביקש לכתוב ברומאנסות ובבאלאדות. הרבסט, שהגרמנית לשון אמו, לא עמד על הכלל כי השירה מגיעה למבוי סתום בשעה שאדונה נקלע בכף-הקלע של שייכות דו-לשונית. "שבע פעמים טבל את עטו בדיו ולא העלה חרוז. לאחר כמה נסיונות נתייאש מן העברית והפך את עטו כלפי שמאל, כלומר נתכון לעשות את רומנסו ואת בלדותיו גרמנית" (ע' 210). כלל זה, בהלכות שירה, שם עגנון בפיה של אניטה בריק. מצד אחד, יודעת היא כי משורר אמיתי אינו יכול לכתוב שירים בלשון שאינה של הארץ בה הוא מבקש להכות שרשים (ע' 181); מצד שני, "מי שאין לו לשון אינו אומר שירה" (ע' 396). מי שנקלע כמוה בין גרמנית לעברית— אין לו לשון. הרבסט יש לו סגנון, אבל לשון הנדרשת לשירה אין לו. טגליכט מיטיב לסלסל בלשונו בעת דיבור. סילסול זה ספק אם היה מקדמו בחיבור ספרים או שמא היה מפריעו. לענין הבהרת היחס בין לשון לשירה מעדיף עגנון את אניטה בריק. הרבסט קרא שירים שלה בטרם ידע שמה. המספר רומז לגשר ההבנה שבין השניים. אניטה בריק פוטרת עצמה בהשלמה עם הכשלו. הרבסט נאבק על הטראגדיה שלו. משירה שקולה, רומאנסה ובאלאדה, מחליט הוא לעבור לפרוזה. מסתבר כי גם פרוזה, אם היא נדרשת לצורך האמנות, יש לה תביעות לשוניות שמהגר מארץ לארץ לא יוכל לעמוד בה.

בנוסח-עיועים, חלומי-סוריאליסטי, מצייר עגנון את הבעיה של פיוט ולשון בסיומו של הספר הראשון (עמ' 165—164). מגפרד נפגש עם חבר-נעוריו, בקיא בלשון יוונית. חברו אינו כותב טראגדיות משלו. מתקן הוא את תרגומיו של וילמוביץ לטראגדיות היווניות. הרבסט עושה את המלה "פיוט" דוגמה למלה שבלשון אחת היא זכר ובלשון שניה היא נקבה. בטרם יספיק הרבסט לגמור את משפטו בענין זה חברו מכריז כי נקרעו מיגעליו. במישור הסמלני פירושו של דבר שהתיחסותו של הרבסט לפיוט—מתוך נקודת-מוצא חיצונית, השוואתית, דו-לשונית—היא פתח לכשלו. גישה כזו מבלבלת את כל העולמות. קודש וחול מתערבבים, ספירת האמנות וספירת האמונה מצטרפות להווייה גרוטסקית. אלה שבאו לתערוכת בצלאל ומתפללי בית-הכנסת אמת-ואמונה נקהלו ובאו לראות מה נעשה בנעליים שנקרעו. הרבסט ממרה לחופתן של שירה וליסבט ניי. נפרצו הגבולות בין המינים. מי שבוחן את הפיוט כאובייקט של שייכות דו-לשונית, שהוא זכר ונקבה גם יחד, מוליך את העולם אל גבול האבסורד. בנוסח שוללני אחר נקבעים הדברים תוך ציור מעשיה של תמרה. הבת יודעת היטב את לשון הארץ (תמרה מלשון תמורה), אבל היא נוסעת ליוון ללמוד את משקלי השירה. הדור החדש זונח, לפי עדותו של בעל הרומן, את הספרות

העברית ופונה לספרות נכר. הוא לומד כי את אפולו אסרו ברצועות של תפילין. גם תמרה לא תיטיב לכתוב שירים. היא לא תתקדם אל מעבר לחרזנות עקרה. סוד הלשון הפיוטית הוא סוד התשתית שלה. כאשר תלמידי של הרבסט דנים בסוד שירה ולשון מספר אחד מהם: "לא כשאר כל הלשונות לשון עברי ולא כשירה הלועזית השירה העברית. אילו מצאנו בשיר לועז צירוף של שלש ארבע תיבות שהן ידועות לנו ממקום אחר, מה היינו אומרים, יוצא הוא בכלים שאולים, ואילו בעברית כל המרבה בצירופים הרי זה משובת. לפי שאין העברית לשון מדוברת וכל קנייניה משוקעים בספרים, בהכרח מי שנוטל דבר מלשון הספר ונותנו בספרו נותן לו חיים חדשים שמולידים והולכים בצלמם ובדמותם" (ע' 255). עגנון מציג את הבעיה באורח דיאלקטי ולא חד-משמעי. התלמיד ממשיך ומספר על המלים "בקשו רחמים עלי", שתפארת התרשמותו הראשונה מהן פגה, ברגע שפגש אותן במדרש. עגנון, שבכל כתביו כותב בסוד הצירופים, מתרחק לעתים ב"שירה", הספר החילוני, מן המלים המעוגנות בספרים הקדושים. הוא משתמש במלים כמו מאטאט, מקשיש, מאווב. בניינים המצויים בפיעל הוא נעזר בהם בפועל: מדויר, מעותד; הוא כותב על משקל "רקדן": שאפן, מוכרן (גם ב"עד הנה": מוכרניות שבחניות, ע' קיט). גיבים ועגה הוא שם בפי גיבוריו למכביר. אולם, הסיפור שהביא התלמיד משירו של ביאליק הוא אצלו בחינת פרט היוצא מן הכלל שאינו בא להעיד על הכלל. יכול הפייטן להתנער קימעה מדרך הצירופים. במה דברים אמורים? במקרים נדירים המתחייבים אף הם מצורך הכתיבה. התרחקות זו מותרת אם המשורר בעל כוח ושליטה בצירופים, ולא נעדר שרשים. הרבסט אינו מושרש בלשון הספרים הקדושים. גם אם יוותר על רצונו לכתוב בחרוזים, עתיד הוא לגלות כי הלשון אותה סיגל לעצמו דייה למאמרים, לא לטראגדיה.

ה. סיכום: "שרביט הזהב" — למי?

כתר שירה לא רצה עגנון להפקיד בידי של איש-המדע. "המדע מלכות לעצמה, שרביט-הזהב אין בידה" (ע' 176): לא בתחומים עליהם מופקדת מלכות זו, כל-שכן לא בתחומים אחרים. הספר האמתי אינו זה שהרבסט טורח עלי אלא ספר ממין אחר. "מונחים להם ספרים אלו, קטנים הם ואינם עושים עצמם פומבי, ואינם מבהילים עיניהם של בריות לא בצורתם ולא בחכמתם. בני אדם שרובם לא ראו כתלי אוניברסיטה ולא קיבלו תורה מחכמי הזמן כתבו אותם. בסתרי חדרם כתבו אותם. פעמים מתוך דוחק מזונות ופעמים מתוך שאר צרות. בשווקים וברחובות קיבלו את חכמתם מאת כל איש כל אשה כל תינוק, מבהמות חיות ועופות, מאבק דרכים ומרוחות צינה, מן השמש והירח והכוכבים, מעצי יער ומנהרי נחלי מים. יש ספרים על בני אדם שאינם ולא כלום, אבל אם אתה יורד לעומק המעשים אתה רואה שכאן מקום בינה וכאן עיקרי החכמה— —" (ע' 172). גם נוסחה פואטית-זידיית זו מותאמת למהותו של הרומן שבמסגרתו הם מופיעים. בדברים על הספרים האמיתיים עולה הד מנוסחותיו הפואטיות של עגנון, על כתיבתו-הוא. (השווה, למשל, נאווה

בעת קבלת פרס-נובל לספרות). אבל אין כאן ההדגשה של קבלה ממורשת אבות, מקרא, גמרא, ראשונים ואחרונים. הרבסט מכריז כי הטבע הוא העיקר והד מאמונתו זו נשמע בדבריו, שהם ספק הירהוריו ספק נקודת-הראות של הכותב, על שמש וירת, עצי היער ונחלי המים, כמקורות לכתיבה.

שלושה סוגי יוצרים נזכרים ב"שירה": הכושלים דוגמת מנפרד הרבסט, אניטה בריק, אשתו של ולטרמרד; אבות הפיוט, הסיפור והטראגדיה, וכאן רשימה סטגונית של הגדולים בספרות העולם משתורת בין האירועים והדיוקנים; ואחרונים אחרונים הכיבים על עגנון: יוצרי-העם. השוחט התימני, הכותב פיוטים ומצרפם לדיואנים שהוא מעתיק, אשתו המקוננת של האשפתן מתלפיות. לכאן שייכים שיח הניגוקות, דוגמת זה של שרה, ודיבור ללא חיץ, ישר לענין, של האהות שירה. הרומן השר את "שירת הרבסט ושירה" עניינו בכשלון השרים. "משה רבינו ובעל המדרש ודאי לא אמרו דבר אלא אם כן היה להם כיסוי" (ע' 256). עגנון בשירת-הברבור שלו עסק בבעלי הכיסוי המדומה. הנריאטה והרבסט התחנכו על ברכיה של התרבות הגרמנית, הקלאסית. מן הצד החיצוני עשויה תרבות זו לפרנס גם בירושלים. מופס ההוצאה הראשונה של "לידת הטראגדיה" מוצא הרבסט בהנות-הספרים בירושלים. ירושלים בעשית מהרומולין לספרים גרמניים (ע' 136). המעשה בספרו של ניטשה נסמך לסיפורו של ספר אחר שבידיו של הרבסט: מעזבונם של שני המלומדים שהפילו עצמם מגג ביתם (שם). אמירותיו של הרומניסטן הן משל ונמשל כאחד. הרבסט מצליח לבנות בית, לטעת גן, אך גם אלה אינם מובטחים; גדר הגן נפרצת על ידי הערבים, מן הבית יש לעקור למקום אחר. אבל בגן משתעשעת שרה בהרגול. חרגול זה יכול בלשונה להסיעה לאחינועם, מקום הבית הבטוח. הדור החדש מרבה במעשים של יצירה, גם בכתיבה. אומה צעירה מרבה לכתוב וסופה שתאמן יציה לכתוב בכתב נאה, אומר הקונסול. "דברים שאמרתי אין להם ענין לכתיבת שיר טוב" (ע' 402). עגנון שם בפי קונסול אחד דברים בלתי-מחייבים לגבי עתיד השירה בארץ הצעירה. אבל כוחן של תמרה וזהרה בלחיתה ובהגשמה, לא בחרוזים. עגנון, באצטלה של הרבסט לענין טעם ספרותי, מעדיף קלאסיקה, נכסים מקודשים שכבר נצטללו והופרו כבעלי כוח וגדולה, ולא נכסי רווח בהתהוותם. את משוררי הזמן אין הרבסט אוהב. כך משתמע גם באשר לזיקתו של הרבסט אל הספרות העברית. אבל מתוך השלילה, מחביונו של סיפור הכשלון בתחום השירה, אתה שומע את ההן. את הטראגדיה יצרו הראשונים שהיו מאמינים. שירה גדולה בעברית יכתבו בעלי הצירופים. לא צירופי סרק ואבסורד, לדעת עגנון—כאפולו ותפילין—אלא צירופים היוצרים תמונה חדשה בצלם העבר. ומי שבא לכתוב דבר של חול צריך לדעת להאזין לאשה, תינוק, חיה ועוף ולכתוב מתוך צינעה והקרה. ספרים כאלה, אפילו ימים של מצוקה והרס-אמונה במרכום, ייטיבו לספר גורלה של "שירה" ויהיו הם עצמם שירה.

ייליאם שקספיר: נותוך טרואילוס וקרסידה תרגום אברהם הוס

י ו ל י ס ס :

טרויה, המתמידה עדיין במריה, היתה נופלת,
חרבו של הקטור הדגול היתה נותרת יתומה,
אילו ידענו לתקן את הדורש תיקון!
זנחנו את ההיענות לצו ולמשמעת,
וכמספר האהלים שנתרוקנו פה ברמה—
מספר המפלגות, שריק והבל תהגינה.
מטה-המחנה חייב להיראות כמו כוורת
אשר עדת-דבורים נוהרת לפתחה. ולא—
נאיין יימצא הדבש ? באם נסווה את היוקרה
לא ייבדל נקלה, עוטה-המסכה, מן הדגול.
חוג-השמיים וכוכבי-הלכת וכדור-הארץ
יקפידו על דרגה, על עדיפות וזכות-בכורה,
על נימוסים ונהלים של קבע, על ממד ועל צורה
התואמים את התפקיד ואת הגוהג—כסדרם.
לכן ניצב הראש-והראשון לפוכבים, השמש
רב-תפארת, במרכז, וכל השאר יסובבו
אם מושבו המלכותי ; ובעינו, שרפואה בה, יספל
את מזימות-הרשע של המזלות שפגיעתן רעה,
וישגר את פקודותיו, ללא מפריע, לטובים
ולרעים גם יחד. כאשר יטו הכוכבים
בערבוביה קלוקלת ממסילתם, הם יבשרו
פורענויות : מהפכה ודבר, שטפונות ורעידת
קרקע מוצקת, וסופות. אימה ופחד
יקעקעו וינפצו, יזעזעו וישרשו כליל

את האחדות והשלנה של אורח-החיים
המתנהל לפי תיקנו. ההקפדה על הדרגה
והדירוג יבטיחו ויתאמו את הטיפעול המכוון-
למטרה של קיבוצי-אדם למיניהם, וחלוקות בתי-
האולפנה, ואיגודי-האומנים שבערים, והמשא-
והמתן שבין חופים מרוחקים, וזכות הבכור
לירושת-אביו, ורגש-הכבוד המוענק לראש-שיבה,
לעטרה ולשרביט ולמנצח שמצחו עטור עלי-דפנה.
סלק את רום מעלתה של הדרגה, נתק
את המיתר הזה, ובו-ברגע ייצרמו אזניך
מקול ההמולה המתעוררת. כל פרודה שבתבל
בתאוות-הרצח תתנגש בחברתה.
גלי-הים שנתחמו יגביהו את חיקם
מעבר לחופים, ואת כדור-הארץ המוצק
ימיסו לדייסה סמיכה. האלימות תשלט
ללא רחם בחלשים. ידו של בן פרוע את האב
תכה עד מוות, והפוח לבדו לצדק ייחשב.
יתר על כן, זכרם של מושגי הישר והעוול,
שבמרכז מאבקם, המתמשך מאז, ניצב
משפט-הצדק, יימח כמו עשן, וכמותו
גם יישכח מושג הצדק בעצמו. הכוח האלים
יפעפע בתבל כולה ויתעצם לעריצות; וזו—
לתאבון שלא יידע שבעה, כואב-הערבות,
שכמשנה-התוקף שישאילו לו הכוח והעריצות
יגיח ויבלע כל הסובב אותו, ולבסוף יבלע
גם את עצמו. הוי, אגממון הגדול,
בצאת נשמת אפה של הדרגה, מיד יופיעו
התוהו-והבוהו שתיארתי בעקבות חניקתה.
וכך תצעיד הזנחתו וזניחתו של ערך הדרגה
אותנו צעד אחר צעד לאחור, בדמותנו
שנעפיל בעזרתן לרום. למפקדו שמעליו יבוז
האיש שמתחתיו במערך הפיקודי, והזוכה

לזילזולו של הנמוך ממנו בדרגה אחת ; וכך
נמשכת השרשרת. כל חוליה נוטלת לה
דוגמה מן החוליה הנגועה שמעליה, בתרמה
להפחת קדחת של קנאה ותחרות חוריינית
ומחוסרת דם ולשד. המחלה המחלחלת בנו
מנעה את אבדנה של טרויה, לא עצמת שרירי
המגינים עליה. אסיים אפוא את נאומי כדלקמן:
רק מחדלינו סוככים על טרויה מחורבן.

יוסף אגסי: על נטרת החינוך הגבוה

א. הרקע לחינוך עד לשנים האחרונות
אבי הרנסאנס, אם יש כזה, מן-הסתם אינו אלא פיליפו לאפי ברונלסקי (Brune-
Heschi), הצורף שנעשה צייר וארכיטקט והחל בתנועת ציור וארכיטקטורה
שהיסטוריונים רואים בה את תחילת הרנסאנס האיטלקי. הוא ידע קרוא-וכתוב.
בימים ההם—אמר הביוגרף שלו במלי-הסבר—היו מלמדים קרוא-וכתוב לאדם שנועד
לרפואה או לכהונה, ולכך אכן כיונו הוריו של האמן הדגול, אלא שברונלסקי הנער
עמד על דעתו עד שניצח ונעשה שוליה לצורף.

סיפור זה מעניין לפי שהוא מראה מתי בדיוק נעשתה דעת-קרוא-וכתוב נחלתם של
בני-טובים. באיטליה קמו אמנם האוניברסיטאות העתיקות יותר שקדמו לרנסנס,
בעיקר כדי לספק אינטליגנציה למקצועות כרפואה וכהונה, וכך היה מימים-ימימה.
בחברות תרבותיות פחות היו קרוא-וכתוב, כמו גם החינוך הגבוה ביותר, נחלתם של
בעלי מקצועות אינטלקטואליים. בחברות היותר תרבותיות היו קרוא-וכתוב, וכן
החינוך הגבוה, נחלתם של בעלי המקצועות האינטלקטואליים כמו גם של המעמדות
הגבוהים. פשוטי-עם בדרך-כלל לא היו מחונכים עד כדי לדעת קרוא וכתוב.

כך בדרך-כלל. היו יוצאים-מן-הכלל. היה העם הסיני, שבו התימר המעמד הגבוה
להיות מעמד האינטליגנציה. היו יהודים, שאצלם מעטה הבורות. נוסף לכך היו
באירופה המערבית האקסצנטרים, יוצאי-הדופן, האנשים שלא השתבצו בחברה,
שנכלאו במנזרים ובמוסדות-כנסיה אחרים, והפכו את הכנסיה למסגרת של החינוך
הגבוה. כתוצאה מכך נוצר חופש אקדמאי כלשהו בחברה שלא הכירה בחופש, לא
פוליטי ולא מחשבתי.

הצידוק המזורז למסורת האקדמאית המערבית בא בחלקו מן המורשת האינטלקטואלית
העשירה שגילה העולם המערבי כאשר נוסדו בו המוסדות האקדמאיים, ובחלקו מכך
שהיה עליהם לחנך קאדרים למטרות החברתיות של מוסדות אקדמאיים, כגון חינוך
אנשי-כהונה, שימשיכו במסורת. מלבד זאת השתמשו המרצים בתלמידים בתקופה
שקודם הדפוס בחינת צינור להפצות דעותיהם. לכן היה להם ענין בכיתות גדולות,
גם על-מנת להוציא את העידית מקבוצות גדולות של תלמידים—נוסף, כמובן, לשיקול
של שכר-הלימוד.

מכאן שההרצאות מלכתחילה (בתקופה שקדמה להמצאת הדפוס) היה בהן גם מן
הדוגמאית—התלמיד היה צריך להפיץ בנאמנות את דעת מורהו—וגם מן החופש-
המורה האחד לחם על דעותיו במאמץ להתגבר על דעות המורה האחר. כתוצאה מכך
הרי אף שבמסגרת המחשבתית המקובלת היה חופש-דעות, היתה המסגרת עצמה
מאובנת למדי. הכנסיה, מצדה, גם עודדה איבון, כמובן, מכל בחינה אפשרית.

למזלו של העולם המערבי, לא הצטמצם הצד האינטלקטואלי שלו למסגרת האקדמאית. כיום, כשהאוניברסיטאות הן מוסדות-ענק המקיפים מחקר, הוראה, וכל פעולה אינטלקטואלית אחרת, כשהאוניברסיטאות בולעות מוסדות-אמנות שלמים, כולל קונסרבטוריונים ומוזיאונים, כשמוסדות-מחקר ממשלתיים הופכים להיות אקדמיות, כשבארצות-הברית, למשל, אין אולי גוף אחד בעל ערך חינוכי או אינטלקטואלי גבוה שאינו קשור לעולם האקדמאי (להוציא, אולי, את הישיבות האורתודוקסיות), קשה להאמין שבתולדות התרבות המערבית לא היה לאוניברסיטה מעולם מקום מרכזי ושבמהפכה המדעית מילאה תפקיד שולי. אולם כך היו הדברים.

לפני המהפכה המדעית נזונה תרבות-המערב מתרומות חזרות-ונשנות מבחוץ, מן התרבות העתיקה והערבית, ומן המסורת היהודית. נוסף לכך היו האינטלקטואלים אנשי-החצר—האלכימאי, האצטג'וני והרופא, בעיקר כמשקל-נגד לאקדמאים—ורבים מהם נתגדלו על מסורות אנטי-אינטלקטואליות, מיסטיות, שבזו לאקדמאים פלפלנים והעדיפו את סודות הקבלה ותורת-הסתר. מאחר שאריסטו היה נסיך האקדמאים, שנאו הללו את אריסטו וצידדו באפלטון ובקודמו פיתאגורס (בעיני אריסטו היו סוקראטס ואפלטון פיתאגוראים), שלדבריהם היה תלמידו האישי של משה רבנו, שממנו למד גימטריאות ומכאן הסיק על חשיבות המספרים במסכת תבל.

מן המקובלים שתקפו את תורת אריסטו בקרב המוסלמים והיהודים עברה ההשפעה ברנסאנס לנוצרים שקראו לעצמם פיתאגוראים, שלא להיחשד בכפירה יהודית. האסכולה הפיתאגוראית כללה אנשים כקופרניקוס, גילברט, קפלר וגאליליאו, אף כי גאליליאו היה הפיתאגוראי הראשון שהתנגד למיסטיפיקציה (ובכך גם האחרון).

בין הוגי-הדעות של המאה ה-16 היו חצרנים כקפלר, גילברט והארווי. גאליליאו היה פרופיסור שנעשה חצרן. באמצע המאה ה-17 נעשו חברות מדעיות דוגמת "החברה המלכותית" מרכזי-מחקר. חבריהן לא היו אקדמאים אלא אנשים בעלי-אמצעים. אמנם ניוטון היה אקדמאי עד שהתפרסם, אדם סמית היה אקדמאי, והוא הדין בכמה הוגי-דעות חשובים. אך רוב החוקרים של המאה ה-18 לא היו אקדמאים—כך פראנקלין ופריסטלי, ולאבואז'ייה, וקולומב, ואחרים. בין הפילוסופים הגדולים של המאה ה-18 היה רק קאנט פרופיסור, אך בדור שלאחריו השתנו פני הדברים בפילוסופיה הגרמנית, ומיד לאחר-מכן—במדע הגרמני ואף הצרפתי. המעבדה המדעית האוניברסיטאית הראשונה בבריטניה נוסדה ב-1870 בקמבריג'. בנאום-היסוד אמר מקסוול שאין זה ביש כל-כך שהמעבדה כה עלובה שכן יהיה על התלמידים לבנות את מכשיריהם, ובכך ילמדו משהו.

רק כתוצאה ממלחמת-העולם הראשונה (מטוסים, טנקים) בא נסיון להרחיב את החינוך האקדמאי ולבנות טכנולוגיה מלחמתית על בסיס מדעי. אף-על-פי-כן לא היתה ארה"ב מוכנה למלחמת-העולם השנייה, ורק לאחריה נשאבו סכומים ענקיים למסגרת האקדמאית האמריקאית—הן החינוכית (ה-G. I. Bill המפורסם, החוק התומך בחינוך חיילים משוחררים) והן המחקרית (חוזים ממשלתיים למחקר). ההתפתחות היתה כה מהירה עד שהמיוחד לה ביותר איננו לא השלילי שבה ולא החיובי שבה

אלא הפרוע שבה—הכל בא ללא כל תכנית ובתוצאות בלתי-צפויות למכביר. אביא דוגמה אחת. לפני ההתפתחות המהירה לא היה כל צורך לפרסם תוצאות של מחקר, ופירסום כזה נעשה אך-ורק לשם כבוד. במיוחד, כמובן, גדול היה הכבוד אם נקרא חוק על שם מגלהו. אך גם לאקדמאים לא היה צורך לפרסם תוצאות מחקר. אני עצמי הכרתי אנשים שחיו לפני היות לחץ על אקדמאים שיפרסמו. הלחץ החל בכך שחיפשו הרבה מורים למוסדות אקדמאיים תוך זמן קצר ונתבקש בוֹחַן פשוט להתאמה. פירסום היה אז בוֹחַן של ענין במחקר ואף של יכולת מסוימת. אך מרגע ששימש בוֹחַן זה לשכירת מורים, לקידום ואף למתן קביעות, נוצר צורך לפרסם. לשם כך נוצרו כתבי-עת חדשים, והצפת השוק בעתונות חדשה החישה את ההתמחות, שהיא ייאושו של אדם מן התקוה שיקרא ספרות מדעית מחוץ לתחום מצומצם ומוגדר-מראש.

ב. המגוּחַךְ שֶׁבַחֵינוֹךְ הָאֲקָדְמָאִי בְּדוֹרֵנוּ

בנוהג שבעולם, שוליה לומד מקצוע תוך שהוא משמש לפני רבו. לא ברור איך נעשה הדבר—האם תמורת שירות בותן המורה שיעורים, האם התלמיד סופג תוך הסתכלות והשתתפות, או שמא רבו מלמדו כדי שיוכל לנצלו יותר. אך דבר אחד ברור והוא שאם האימון הוא הגון הרי המתאמן משתתף בפעולה, במידת יכולתו להשתתף, ממש כמו המומחה.

הוא הדין כאשר האימון יעיל יותר מזה של השוליה, כמו בבית-הספר מקצועי או באילוף ספורטאים. אין בבית-ספר מקצועי מחרטה מיוחדת לתלמידים בלבד. באימון למשחק-טניס אין מנמיכים את הרשת ואין נותנים מחבט קל יותר או גדול יותר, או אף אין משחקים תחילה על מגרש קטן יותר. המשחק הוא אותו משחק כמו באליפות עולמית, רק התוצאות מוצלחות פחות.

קשה לומר באיזו מידה זה הכלל ובאיזו מידה יש יוצאים-מן-הכלל. במשחקים של אליפות שחמט יש גבול-זמן, ולא כך אצל טירונים. הסיבה היא שהטירון תמיד מהיר יותר—פזיז יותר—ועל כן אין צורך בהגבלת זמן. יתר על כן, יש הורים המשחקים עם ילדיהם בלוח שחטר עליו צריח, כדי להשוות את הכוחות. מקובל לחשוב שדבר זה גורם נזק רב לתלמיד. מצד שני, נהוג לתת לילדים קטנים המנסים כוחם בכינור כלי-נגינה קטן מן הרגיל, מה שאין כן בפסנתר. איני יודע מה ערך לדבר.

על-מנת לדון בנושא בפירוט יש לדקדק מעט. ידוע לכל מאָמן כי יש טעויות שעליו להילחם בהן בשצף-קצף ויש טעויות שהתלמיד ייגמל מהן מאליו. לכן אין ספק שהמורה-לכינור הגרוע מקפיד על צליל טוב ועל שימוש קפדן ביד-שמאל אך אינו מקפיד על שימוש חלק ביד-ימין, ואילו המורה הטוב עושה את ההיפך מזה. ידוע שהמורה הטוב בנהיגה במכונית ממליץ על נהיגה אָטית אך חלקה ומניח למהירות שתבוא מאליה, ורק המורה הרע ממליץ על מהירות ומקווה שההרגל "ישפשף" את סגנון הנהגה; ואילו בנגינה, לפעמים ההיפך עדיף.

אך מבלי להיכנס לפרטים, חשוב לשים לב לעובדה שעקרונותיו אינם הבדל בין נגינה לנגינה. במה הנגן החלש נופל מן הנגן הדגול, זוהי שאלה טכנית; מורה אחד דורש הקפדה על דיוק בכל מחוץ לקצב, ומורה אחר דורש הקפדה על הקצב ומרשה להשמיט תווים פה-ושם. המשותף לשניהם הוא שהם רואים בנגן החלש נגן כמו הנגן החזק וכל אחד מהם מקווה שדרכו-הוא היא הקצרה ביותר מן החלש לחזק.

אין זה נכון בכל המקרים של אימון ותירגול. הרבה מורי-נגינה מדגישים את ההבדל בין טכניקה ומוזיקה ומקפידים על הוראת טכניקה בלבד עד לשלב ידוע בטרם ישימו לב לשאלה אם יש לתלמיד גם יכולת לנגן מוזיקה. רצוני להסב תשומת-לב לאיזולת שבגישה זו. בכך, אגב, נעוצה איבתי למסורת האקדמאית בכללה.

אמת, אין ספק שיש הבדל בין מוזיקה לטכניקה. אמת, אין ספק שמלבד גאוני המוזיקאים המוכשרים ביותר כל מוזיקאי חייב לשים לב לטכניקה ולבצע כל ימי-חייו תרגילים שמשקלם דל וערכם מועט מבחינה מוזיקלית. אך רוב האמנים מקדישים זמן מועט-ביחס לטכניקה בלי מוזיקה; בדרך-כלל הם מתרכזים בבעיה טכנית כשהם נפגשים בה במאמציהם המוזיקליים ורק משום שהם נפגשים בה, משום שיש להם קושי אמנותי רציני. ההבדל בין האמן והשוליה במקרה זה הוא ההבדל בין ההמלצה להקדים רפואה למכה ובין ההמלצה להתעלם מן המחלה כל זמן שאפשר שכן דייה לצרה בשעתה.

טענתי היא שההבדל המזיק ביותר בין השוליה והאמן הוא בדיוק בכך שאת השוליה מבינים "לכל צרה שלא תבוא". ראשית, הרבה שוליות לעולם אינם נעשים אמנים, ואז כל תקופת האימון היא ביזבוז אחד גדול. נוסף לכך, שוליות אלה נזוקים בכך שהם מפתחים שנאה לאמנות ואף מעצור נפשי ביחס אליה. מעצור נפשי כזה נמצא אף אצל אמנים בינוניים, וכך נוצר מצב שבו חלק ניכר מן המנגנים בתזמורת בינוניות בעולם הרחב הם שונאי מוזיקה.

לא אוכל לדבר ביתר-פירוט על חינוך אמנותי, אך כאשר בחינוך אינטלקטואלי מפרדיים את הטכניקה מן הפעילות הרוחנית מביא הדבר לאיבוד הכושר לפעולה אינטלקטואלית ולהנאה אינטלקטואלית.

בעוד שתפקידו של האינטלקטואל העצמאי, באשר הוא עצמאי, למצוא לו את האופן והשיטה של עיסוקו, הרי השוליה מקבל הוראות. למשל, האינטלקטואל העצמאי מחליט בעצמו איזה ספר יקרא, באיזה ספר יעיין, ומאיזה ספר יתעלם לגמרי. אין הדבר קל כל-עיקר, שהרי כדי לדעת מאיזה ספר אסור להתעלם יש לדעת משהו על-אודותיו—בעצם, תוכל לדעת בוודאות שספר מסוים אין קריאתו מביאה תועלת רק אחרי שקראת בו. מאחר שבחינוך האקדמי שלנו יש הדרכה מלאה במיון קריאה—כלומר, מאחר שהתלמיד קורא ספרים שהוא חייב לקרוא ואין לו זמן או יכולת לחפש לעצמו ספרים נוספים בתחום עניינו—הרי כשהוא נעשה עצמאי אין הוא יודע מה לעשות.

התוצאה היא טראגית. האקדמאים שבימינו רובם מפסידים הרבה זמן ומאמץ בקריאת כל מה שהם צריכים לקרוא. לא מצאתי הרבה אקדמאים הנהנים מלימודם וממחקרם.

ולאדם כמוני, שהדבר הנאה ביותר שבזכרונותיו הדתיים הוא לימוד תורה לשמה, מראה יהודים פשוטים מתמוגגים בבית-המדרש על דף גמרא אחרי יום ארוך או על מדרש בין מנחה למעריב במוצאי-שבת—בשבילי התמונה של אקדמאים שאינם נהנים מלימודיהם היא תמונה פאתטית. שמתי לב לכך שמצויים אקדמאים המנסים נואשות להשיג כל פירסום בשטח עבודתם, וכתוצאה מכך שטח עבודתם מצטמצם לפי הגדרתם-הם לשטח. אקדמאים אחרים מנסים לקבל רושם כללי ולטפל רק בחשוב. אחרים רק קוראים מה שנאמר להם לקרוא. שוב ושוב אקדמאי אומר לי: "לא טיפלתי בנושא פלוני, לא עיינתי במשנתו של אלמוני, לא קראתי ספר פלמוני, מאחר שאין זה מן הדרוש שהרי אין מי שעושה זאת". קונפורמיזם קיצוני הוא אפוא תוצאה מכך שאין מחנכים את הצעירים לקרוא לפי ראות-עיניהם, לבחור חומר-קריאה בעצמם.

מה שהתלמידים חייבים לקרוא קוראים הם מתוך נסיון לשנן על-פה. שינון על-פה הוא מחלת האקדמיות במזרח ובמערב, ואין ממנו מפלט. המורים משקיעים מרץ הרבה בנסיון לשכנע את התלמידים שאין הם, המורים, רוצים שהתלמידים ישננו. והתלמידים משננים. המורים תמהים שפן התלמידים רוצים בציונים טובים, כלומר רוצים הם להשביע את רצון מוריהם, כלומר אין הם רוצים לשנן על-פה לפי שאין המורים רוצים בכך. מדוע אפוא הם משננים על-פה? התשובה היא שאין התלמיד מאמין למורה כאשר המורה אומר לו "אל תשנו". אם כן, משקיע המורה יותר מאמץ בנסיון לשכנע את התלמיד שאכן שינון על-פה פסול בעיניו, וחוזר חלילה. זו שטות שחולים בה פרופיסורים בכל העולם.

האמת היא שהמורה אינו יודע מה הוא רוצה ואינו יודע מה תלמידו רוצה. המורה סבור שהוא רוצה שתלמידו יגלה עצמאות מחשבתית—ולא היא. המורה רצונו שיגיע התלמיד בהגות מחשבתית עצמאית למסקנה שהמורה צודק. זוהי איולת וחוסר-הבנה במהותה של עצמאות מחשבתית. התלמיד אמנם רוצה בציון טוב, אבל חשוב לו יותר "לעבור" את הבחינה—ושני אלה מתנגשים בגלל טיפשותו של המורה. רוצה לומר: אם התלמיד מגלה חוסר עצמאות מחשבתית אך ידיעה מובטח לו שיעמוד בבחינות, ואולי גם יקבל ציון טוב ביותר; אך אם התלמיד מגלה הרבה עצמאות מחשבתית—גם אם ידיעתו טובה יש סכנה שייפשל, וזאת משום שבעיני המורה תיראה דעתו איולת או משום שהמגלה עצמאות מחשבתית פנוי פחות להראות בקיאות. לכן התלמיד מתחיל בבקיאות ועובר, אם יש זמן ואפשרות אינטלקטואלית, לעבודה עצמית. אך, כמובן, אם יש זמן, מעמיס המורה יותר חומר-קריאה. ואם התלמיד גומר את חומר-הקריאה, במאמץ גדול לחסוך זמן, הנזק האינטלקטואלי גדול מכדי שיוכל להתחיל בעבודה עצמית.

איך בוחר המורה מה על תלמידו לקרוא ולדעת? הוא בוחר מה שהוא סבור שאדם משכיל חייב לדעת ומה שחוקר עצמאי עשוי—אני חוזר: עשוי—למצוא בו שימוש. אין ספק שפכל שהפרופסור מסתבך בעודף עבודה כך הוא מכביד את הנטל המקצועי ומפחית מן הנטל החינוכי, וככל שהאקדמיה מגדילה את הדרישות המקצועיות כך

בתי-הספר התיכוניים נכפפים לדרישות על-מנת להקדים רפואה למכה. וזה טיב המהפכה החינוכית המסתמנת בארצות-הברית: מטרתה למנוע משבר מן התלמיד, שכן אם עד גיל שמונה-עשרה יהיה לאיש ובגיל תשע-עשרה יידרש להיות רובוט צפוי הוא להתמוטטות-עצבים, ולכן מוטב שיהיה רובוט ממולח ו"מעודכן" מגיל שש ומטה.

כל זה, כמובן, מגוחך וחסר-טעם. אין לדעת מהו שיצטרך לו חוקר עצמאי מחר. לכן רצוי שיחונך להיות איש משכיל היכול למצוא ולברור וללמוד בעצמו. אך אין הדבר כך. פעם סברו שתלמיד-אוניברסיטה הוא תלמיד עצמאי. אחר סברו שרק כאשר יש לו תואר ראשון יוכל לעבוד עצמאית. אחר אמרו שרק מעבודה לקראת תואר שלישי יש לנו זכות לדרוש דבר כה גדול כגילוי עצמאות מחשבתית. כיום בארצות-הברית מקובל ביותר שעבודת-מחקר ראשונה שעושה חוקר אחרי קבלת התואר השלישי-ה"פוסט-דוקטוראל" בלעז-גם היא מודרכת. הטענה היא שכל שיודרך אדם היטב יותר וזמן רב יותר כך ייטיבו סיפוי להיות חוקר טוב יותר לכשיהיה עצמאי. כאשר יהיה. העובדה היא שלוקחים נטע רך אך עצמאי, שוברים את חוט-השדרה שלו, אין מניחים לו לפתח עצמות חדשות עד זיקנה ושיבה, ובגיל-השיבה רוצים לראותו הולך זקוף-קומה ומנהיג לדורו. אוי לו לדור שפך מנהיגיו.

המכשיר היחיד המקובל בארצות המערב כיום לפיתוח עצמאות בקרב תלמידים גם בטרם יקבלו תואר זה או אחר הוא עבודה סמינריונית או חיבור מסוג זה או אחר—"נייר-סמסטר" בארה"ב. יש בדבר מספר חולשות בולטות. ראשית, התלמידים לומדים כללים קלוקלים בקורסים של ספרות, עברית או אנגלית. במיוחד לומדים הם שאסור לכותב לחזור על עצמו שכן החזרה משעממת את הקורא, שעל הכותב לכתוב כתיבה קצרה וקולעת, וכי. תירגול זה נפסד כל-כך עד שהוא הורס את יכלתם של תלמידים לכתוב באופן חפשי ואנושי. למשל, חוששים הם לחזור ולהזכיר רעיון אחד בהקשרים שונים שפן זו "חזרה", בו-בזמן שהקשריו השונים של רעיון אחד חייבים להיזכר ולהתמודד בכל חיבור עצמאי. רק תלמידי ביולוגיה המקבלים חינוך לכתובת דו"ח-מעבדה ניצלים מן הקורסים הארוכים הללו לכתובה—אם גם כתיבת הדו"ח היא קלוקלת מסיבות אחרות שלא אעמוד עליהן כאן אלא אוֹמַר בקיצור שהם חינוך בלתי-בקרתי לחוסר עצמאות מחשבתית. נוסף לכך בא המאמר לידי המורה בתום הסמסטר ודל סיפוי של התלמיד לקבל דו"ח מן המורה על החיבור. נוסף לכך אין תלמיד יודע איך יבחר לו את הספרות שעליו להשתמש בה. בישיבה מלמדים תלמיד לחקור בש"ס-ופוסקים והוא רגיל לעיין בעשרים ספר בהקשר אחד בלי לקרוא יותר משנים-שלושה מהם באופן סדיר יותר ורק אחד באופן עיוני. כל חוקר עושה כך, גם אם אין לו חינוך יהודי, אך תלמיד-אוניברסיטה יש לו רשימה של ספרים. כתוצאה מכך, המאמר שהוא כותב הוא תעודה נוספת על בקיאותו בשלושה-ארבעה ספרים שהקציב המורה לקורס. ואם המורה מקציב לקורס יותר ספרים עובר התלמיד, כידוע, לתקצירים.

מה טעם בכל המשחק התפל הזה?

ג. איך ליעל את החינוך
 כדי ליעל פעולה יש לברר ביתר-בהירות מה מטרתה, מה המיגבלות המוטלות על ביצועה, ומה המכשירים הנתונים בידי המבצע. כל זה כה פשוט ומובן-מאליו, ובכל-זאת יש כאן מידה עצומה של מיסטיפיקציה.
 הרי ניסוי קלאסי שביצעתיו בכמה מקומות בעולם הרחב, בארץ ובמערב. החומר הדרוש לנסיון: מורה תיכוני, זמן רב, תה ועוגות. מטרת הנסיון: לברר האם יש למורה התיכוני מושג-מה על מטרת הקורס אותו הוא מלמד. אמצעים הכרחיים: רוח ידידותית, סבלנות אינ-קץ. תוצאה—אפסית. לדוגמה, תמצית שיחה של שעתיים:

- ש: מדוע אתה מלמד מתימטיקה?
 ת: אל תעשה ממני צחוק.
 ש: בכל-זאת, מאחר שאנו מגלגלים שיחה, וכו', אם לא איכפת לך.
 ת: זה חשוב.
 ש: מה פירוש? איזו חשיבות? חשוב למי?
 ת: מהרבה בחינות, ולכולם, לחברה, לתלמיד וכו'.
 ש: מה החשיבות לתלמיד?
 ת: מעשית.
 ש: מסיבות מעשיות, היש צורך להוכיח משפטים?
 ת: אולי לא.
 ש: אז למה אתה מלמד הוכחות?
 ת: זה מחדד את השכל וזה גם מעשי. לא?
 ש: אולי. אבל שח"מט גם-כן מחדד את השכל. לא?
 ת: כן, או מה? אתה רוצה שאלמד שח"מט במקום מתימטיקה?... אל תעשה ממני צחוק. ודי.

לדעתי, חוסר ההכוונה כאן משווע. ישיבתי בישיבות-חוג באוניברסיטאות נכבדות שונות וחזיתי איך מתפתחים ומשתנים דברים בהוראה: כל אחד מסתכל מה עושה שכנו, בייחוד אותו שכן שהוא בעל שם טוב יותר. אמנם, אני "חדש בארץ", אבל הבחנתי שהכל מסתכלים בירושלים ואילו ירושלים מסתכלת במרכזים הגדולים בעולם. "מרכז גדול בעולם" הוא מקום בו אולי עשו פעם דברים מעניינים, ומשום כך יעשו כאן היום מה שעשו בחו"ל אתמול. כיצד, בכל-זאת, יש כאן חוקרים עצמאיים עדיין לא מצאתי, אך אני סבור שכרגילי, וכפי שאמר הפילוסוף האנגלי סמואל באטלר, אפשר תמיד להפיק תקוה מחוסר-היעילות של מערכת-החינוך. האמת היא שתמיד יימצא אדם עצמאי פה או שם, בלי קשר למערכת-החינוך, ודעתי-אני היא שמערכת-החינוך, בייחוד מערכת-החינוך האקדמאית, הורסת את העצמאות בשם החינוך התרבותי.

לדעתי, יש חינוך תרבותי ויש חינוך מקצועי.

לדעתי, שורש הרע הוא בילבול-ההיצרות בין השניים.

לדעתי, המטרה הראשונה היא להפריד את השניים במחשבותינו (לא בהכרח בפע-

לותנו) ולציין איזו פעילות מובאת לאיזו מטרה. עוד אני מציע שכל תעודה תציין בפירוש את האבחנה בין השניים. לדוגמה אביא תעודת סמיכות לרבנות, שהיא התעודה היחידה במסורת היהודית. רבנים, כידוע, היו תלמידי-חכמים ולא ראו צורך בתשלום אלא בחינת שכר-בטלה. שכר-בטלה בשני המובנים: מצד אחד, שילמו לתלמיד-חכם על הצער שנגרם לו שתחת ללמוד תורה עסק בצרכי זולתו; מצד שני, שילמו לתלמיד-חכם כדי שיוכל לחיות—ולו גם בדוחק—כבטלן (המלה בטלן מבחינה אטימולוגית באה מאותו שורש יווני כמו המלה האנגלית scholar). והנה, חרף כל זה, אין תעודת סמיכות לרבנות מעידה על יכלתו התרבותית של הרב אלא על יכלתו המקצועית בלבד. ואין זה מקרה כלל.

לדעתי, אין דבר מאוס בחינוך יותר מעודף הרצון הטוב שמגלה המורה כלפי תלמידיו. איזה מאמץ משקיע המורה בקריאת כתב עילג—ודבר זה מונע מן התלמיד מאמץ לשפר את כתב-ידו. איזה מאמץ משקיע המורה בהבנת שטויות שכותב התלמיד—ודבר זה מונע מן התלמיד מאמץ לשפר את כוח-ביטוי. כמה מתאמץ המורה לרתק את תשומת-לבו של תלמידו ולהסביר היטב—בכך הוא מונע מהם סיכוי לפתח כושר ריכוז ולפתח יכולת לשאול ולבקש הסבר. הקללה הגדולה ביותר בין תלמידים ובין אקדמאים היא הביטוי: "לא רציתי להפסיק אותך כי קיויתי שתסביר בהמשך הזמן". ומובן שאדם נבון המדבר אל אדם נבון כשווה אל שווה אינו מסביר—לא בהמשך הזמן ולא מלכתחילה—אלא אם כן נתבקש להסביר. אותה קלה בכיוון הפוך: מסבירים לי גם מה שאני אומר שהבנתי למרבה הבטחון שאכן הבנתי, בלי שים לב לכך שמשעממים אותי.

מה התוצאה? אם המורה הוא השופט את יכלתו של התלמיד, רחמנותו גורמת שאין לו יכולת מוסרית להיות פתאום מקשה בבחינות-הגמר ועל כן הוא מוריד את רמת הבחינות, אם הוא יכול. במקרה זה, אם יש פיקוח חיצוני, או אם הבוחן בא מן החוץ, קורה שוב ושוב הדבר המזעזע שתלמידים נתפסים לבהלה מוצדקת קצת לפני הבחינות, או שאין כל אזהרה קודמת ולתמהונם הם מגלים שנכשלו.

אילו היו הבחינות מקצועיות-טכניות בלבד, כמו בחינות נהגות בארצות המערב (לא כמו בחינות נהגות בארץ, הבאות לשמש מעצור—בלתי-יעיל—לגידול המבהיל של מספר כלי-הרכב בכבישים), לא היו בעיות כאלו צצות. מי שרוצה ללמוד לנהוג נרשם בבית-ספר תיכון לקורס-נהגות—ו"אין חכמות". קורסים-לנהגות נראים לי אחד הדברים המעטים היפים באמת במערכת החינוך בארה"ב. גם קורסים במשק-בית אינם כה רעים, אלא שהתוכן מועט ומשעמם, והולכים לשם כדי לברוח מקורסים אחרים. אך אלה ההולכים לקורסים לכתובה-במכונה וקצרות—אם מטרתם להרוויח לחמם בכך—בדרך-כלל הם מצליחים יפה.

מצאתי הרבה הבעת בוז בין אקדמאים—אמריקאים וזולתם—כלפי קורסים מקצועיים בבתי-ספר תיכוניים אמריקאיים. בעיני, אלה הם סנופים אינטלקטואליים שונאי-הפריות, ולדעתי—יש תקוה וישועה בקורסים כאלה, המתפתחים ומסתעפים גם לחינוך

על-תיכוני, כמו קורסים למחשבים ושאר קורסים הנדסיים, וכתוצאה מכך הם מסתגנים לבתי-ספר גבוהים ואף לאוניברסיטאות. ואין זו אמת שמהנדסים יעילים אינם אנשים מחונכים. נהפוך הוא: אדם שהוא מהנדס יעיל יודע מה תפקידו וכיצד לבצעו בזמן קצר ומתוך הנאה. לכן יש לו הרבה פנאי ויכולת להתבטל, וכמה מן המהנדסים המתבטלים שפגשתי במסעי היו, באמת, אנשים משכילים במובן שגראה לי; אנשים שבוחרים את תחביבם האינטלקטואלי ונהנים ממנו הנאה רבה. ואיני מתכוון כאן למהנדס במובן של אדם שסיים טכניון וכדומה ויש לו תואר אלא לאדם מעשי שיש לו חינוך מקצועי גבוה למדי—כולל כמה מידידי בחקלאות בארץ.

אילו היה הצד המקצועי של החינוך בארץ, בעיקר הגבוה, מחזור למדי, אפשר היה לארגן בחינות ברורות למדי, הבחינות היו יכולות לשמש הדרכה לתלמיד לעניינו, ואף הדרכה למורה. בכך היו בעיות המשמעת נפתרות כליל.

החינוך האקדמאי בארץ משאיר את הרושם העגום שאין התלמידים יודעים מה הם רוצים. הם רוצים בתואר ראשון או שני, והם סבורים שתארים אלה יש להם ערך מעשי—התואר מעלה משכורת, התואר פותח דלת למקצועות מסוימים, וכדומה. נראה לי שהפרופיסורים מתמרמרים על כך ובזים לכך. וכפי שהסברתי, אני תומך ברצונם של התלמידים בענין זה, ולדעתי—התלמידים והמורים והציבור הרחב צריכים לדון בקשר שבין התעודה והשכר, בין התעודה והעיסוק. אם תואר ראשון מאפשר לאדם להורות, יש לברר מה הנדרש ממורה בעל תואר ראשון ולבחון אותו בזה בטרם יקבל את התואר הראשון. אם תואר מעלה דרגת-משכורת ללא סיבה, או אם תואר פותח שער למקצוע ללא סיבה, יש להפסיק זאת. איני רואה מה נזק נגרום אם נגסה ללבן את הטעמים שבגללם אנו נותנים משכורות אלו או אחרות לאקדמאים ודורשים בחינות אלו או אחרות מבעלי-מקצוע.

אביא דוגמה אחת המשונה בעיני: החינוך הרפואי בארה"ב. יש בארה"ב מוסד מרכזי הבוחן תלמידים לקראת תואר דוקטור-לרפואה. מוסד זה אין לו שום סמכות והוא מצהיר שוב ושוב שהוא פועל כממלא-מקום של שלטונות האוניברסיטה המעניקה תארים של דוקטור-לרפואה. האוניברסיטה מעבירה אחריות למוסד הלאומי לבחינות, והמוסד מעביר את האחריות בחזרה למקומה. כתוצאה ממורכך-לב כללי זה החינוך הרפואי בארה"ב חסר תיכונן, ובמידה רבה הוא שמרני. כתוצאה מכך מקבל הרופא האמריקאי במידה רבה את חינוכו המקצועי אחרי שקיבל תואר דוקטור-לרפואה, בתקופות השוליאיות וההתמחות שלו. איזה ביזבוז! אם המצב בארץ בריא יותר, והרופאים מקבלים חינוך מקצועי יעיל יותר, הרי גם מצב הבריאות טוב יותר וגם יש יותר אפשרות שהרופא ידאג לחינוכו המדעי והאחר בזמנו הפנוי. אין ספק שבארה"ב התוצאה המרכזית מחוסר-היעילות של החינוך הרפואי היא שאגודת-הרופאים היא אגודה סגורה ושמרנית הדואגת לשמור על מחסור ברופאים בארה"ב. הרופא אולי משתפר יותר כתוצאה מכך, אך הוא גם עובד יותר שעות בפחות יעילות ובפחות הנאה.

כאשר מציעים הפרדה—בחשיבה בעיקר—בין חינוך מקצועי ותרבותי, ונסיון—בפועל—

להפחית במידת האפשר בחינוך התרבותי שבחובה, נתקלים בהתנהגות פשוטה: הדבר יביא לידי הורדת הרמה. זו טענה עובדתית, מופרכת על-ידי העובדות. אם נסכים להפחית את חינוך-החובה התרבותי ואם לא, אינני רואה איך אפשר להתנגד לנסיון להבדיל במחשבה בין מטרות טכניות למטרות תרבות. נראה לי גם שברור למדי כי אין טעם לתת תעודה על "תרבותיות" אלא רק על יכולת מקצועית. בזאת, נראה לי, נפתור הרבה.

ד. הצעות מיידיות

ראשית: הצעתי לטווח ארוך היא לבטל כל מסגרת חינוך-חובה גבוה, ולבטל אף מסגרות-חובה בבתי-ספר, ולהפעיל שיטות שלטון פנימי דמוקרטי כמו במוסדות רבים בעולם, שבהם אין כוח בידי המורה לחייב את תלמידיו ללמוד. הצעתי לטווח ארוך לתת לתלמידים תעודות על מומחיות זו או אחרת לפי דרישת השוק ולפי בחינת מצב השוק בחקר שווקים ועל-ידי שיטת התחרות החפשית.

שנית: בינתיים אני ממליץ שכל תלמיד בכל מוסד שהוא ישאל את עצמו לשם מה הוא מחפש חינוך. שינסה להשיג באוניברסיטה כל מה שנראה לו בר-ערך, לאחר ויכוח נוקב עם מוריו, ידידיו, וידידותיו. שינסה להגיע למטרותו באמצעים הקלים ביותר, בלא התחשבות בהטפת-מוסר מצד המורה ומצד אחרים, כולל השתמטות מבחינות והכנה לבחינות בהתאמה לדרישות המורה בדיוק מספיק וקבלת שיעורים אצל מורים שאינם מקפידים. נוסף לכך, יכול תלמיד לראות שאם יש לו השפלה כללית במקצועו הוא צריך פחות להתכוון לבחינות והוא יכול לנחש היטב. (בארץ ידוע לי על פרופסור אחד שמציג שאלות ספציפיות כגון תאריך פירסומו של ספר בלתי-חשוב, וכו'. הנקל לראות שיש לאיש זה מספר קטן של שאלות כאלו, ואסור להיבהל ממנו). על התלמידים לחפש אינפורמציה על האוניברסיטאות השונות, הקורסים השונים, והמורים השונים. בינתיים צריכים מורים בעלי מצפון וחסרי-פחד—בכל מוסד שהוא—לחדול מלתת הרצאות ולעבור אל אימוני התלמידים או לשיחות—במקצועות הנושא, או על מה שרצוי לתלמידים. בייחוד יכולים מורים שונים לדון עם תלמידיהם בשאלה מדוע באים הם למוסד החינוך, ולנסות להביאם לידי סיפוק. נוסף לכך, צריכים המורים לחדול מהיות רחמנים—לא להשתדל לקרוא כתב-יד מטושטש, ולא לפענח משפט מבולבל, ולא לשוּש לענות לשאלות שונות שלא בוטאו ולהקפיד שכאשר יקבל התלמיד את מבוקשו יודה בנימוס. בקיצור, יש ליצור אווירה בה התלמיד מבקש את עזרת המורה ואין המורה כופה אותה עליו. ואולי ימצא אחד חלוץ שיתחיל להקים בית-ספר או אקדמיה דוגמת Sudbury Valley School, שנפתח בארה"ב לפני שנתיים על-ידי דניאל וחנה גרינברג, ויצטרף לאותם קולגים אמריקאים שבהם בוטלה מערכת הציונים. אולי תוכל ישראל להצטרף לשורת הארצות החלוצות גם בשטח החינוך?

זאב צחור: שלושה שירים על אחותי ברניקי

1

מעל גג ביתו בושינגטון
רואה סטרבון, איש זקן,
את ברניקי עוברת ברחוב
שמש חרפית עושה דברים יפים לגופה
והוא צריך לה מאד.

2

לברניקי שלמות אחרות
שהיתה עולה בהן ירושלמה
לחלות פני כוהניה והעם,
שלא תבוא ערוות יפייה
דיבה אל ההיכל.

מכל בתולות העיר
היא אופה לו פעכים רפים
ורוקחת בשמים לטהר גופו.
סטרבון, איש זקן, נאסף אל יצועה
רגוע ונכלם.

וכשגורשה מירושלם
בא הקונסול טיטוס לנחמה
והבטיחה כי עוד תשוב שם מנצחת,
אך היא עולצת וזוחחה
ערכה לו תצוגה
של השמלות המצחיקות
בחדר־משכבם.

בקירות השיש הלבנים של ביתו
חורתת ברניקי סימנים משונים.
הוא מתקנם בסבלנות רבה
ושולח למשפחתה תמיכה קבועה.

בשלוז "חמדת המין
האנושי" להביאה
לירושלם המנוצחה
נישא אפריונה בתוך הלהבות
וכוהניה והעם רואים
את ברניקי ערומה.

3

אישה השלישי
כבר סומא
וברניקי יפה מתמיד
ביום היא עושה
אמבטי של שמש
וסריסים מושחים גופה
בחלב אתונות.

ובערב מקנטרת
את אישה סגִי־נהור,
שקופץ זהבו מפניה—
לבל תלך לכרך רחוק
לזנות עם כל העלמים.

על משכבם
היא עוצמת עיניה
ומונה אותם לאט לאט
עד שבעלה יודע
כי גופה חם.

נגיב כחפוז: הנושיכוה

מערכון

שטח־מדבר ערום ובמרכזו גבעה סלעית. מול הגבעה צעיר המהלך אנה־ואנה ומביט בשעונו מדי־פעם. שעת בין־הערביים. הצעיר הדור בלבושו במידה בולטת לעין, וניכר שהוא מצפה לפגישה של אהבה.

בחוץ נשמע קול פסיעות כבדות. הנער שם אזניו כאפרפסת, מודאג. בהתקרב הפסיעות מתקדרים פניו, והוא פוסק מהילוכו ועומד תחתיו מול הגבעה.

נכנס אדם בגיל חמישים, לבושו מרושל אך גופו מוצק. מביט בצעיר בלא משים וניגש לשמאלה של הגבעה. עומד ומתבונן במדבר.

הצעיר מביט לעבר האיש, אך זה כמו אינו חש במציאותו. צועד צעד לעברו.

ה צ ע י ר (פונה אל האיש בקול רם, ונימת כעס והתגרות נשמעת בקולו): מה אתה רוצה ?

(האיש מוסיף לבהות אל מול המדבר וכמו לא שמע דבר)

ה צ ע י ר (קול גבוה יותר): אני שואל אותך מה רצונך.

(האיש נראה שקוע ברקיע. מזמזם שיר־זמר "אללי ימים, איזה ימים")

ה צ ע י ר (בשנק־התרתחות): מדוע אתה עוקב אחרי ?

(האיש מוסיף לזמזם, מתמוגג)

ה צ ע י ר : אני פונה אליך, ואתה יודע זאת. אין כאן איש מלבדנו במדבר.

ה א י ש (פונה לעברו בתמיהה): כבודו מדבר אלי ?

ה צ ע י ר : אליך, בדיוק.

ה א י ש : סליחה, מה אמרת ?

ה צ ע י ר : אני שואל אותך מה אתה רוצה ממני ?

ה א י ש (כמופתע): אני ?

ה צ ע י ר : אתה, בדיוק אתה.

ה א י ש : שאלה מוזרה שאל אדוני. אינני צריך ממך דבר.

ה צ ע י ר : מדוע, אם כן, אתה עוקב אחרי בלי הפסק ?

ה א י ש : עוקב אחריך ? אני רואה אותך בפעם הראשונה בחיי.

ה צ ע י ר (בשלול): אתה עוקב אחרי מאז הבוקר, ועדיין אתה עוקב אחרי בשעת־

ערבית זו.

ה א י ש : טעות. לא ראיתי אותך, מכאן שלא עקבתי אחריך.

ה צ ע י ר : בכל מקום שבאתי אליו ראיתי אותך מגיע לשם בעקבותי.

ה א י ש : אין זה יאה שאציגך כשקרן, ובכל־זאת : לא ראיתי אותך גם לא עקבתי

אחריך.

- ה צ ע י ר (בשמץ ליגלוג): האם זאת מקריות בלבד ?
ה א י ש : רשותך לקרוא לכך כטוב בעיניך.
(שתיקה. האישה חוזר ומביט לעבר הרקיע, ואילו הצעיר אינו סר ממקומו ומוסיף להסתכל בו)
- ה צ ע י ר : אולי תואיל לומר לי לאיזה כיוון אתה עומד לפנות כשתסיים את עמידתך כאן ?
- ה א י ש (פונה לעברו בהשתוממות): באיזו זכות אתה שואל שאלה מוזרה כזאת ?
ה צ ע י ר : סליחה, אבל אני רוצה להיפטר מן החשש שאתה עוקב אחרי.
ה א י ש : אינני מכיר אותך. לא עקבתי אחריך, וחסל.
ה צ ע י ר : נכון שהיית בכיכר-המצודה בבוקר ?
ה א י ש : כן.
ה צ ע י ר : נכון שסעדת בבוקר במסעדת "פלאפל" ברחוב מוחמד עלי ?
ה א י ש : כן.
ה צ ע י ר : נכון שהלכת אחרי-כן אל בית-הקפה "השמש" ?
ה א י ש : כן.
ה צ ע י ר : נכון שערכת ביקור קצר במוזיאון-העתיקות ?
ה א י ש : כן.
ה צ ע י ר : נכון שביקרת במכירה פומבית של רהיטים בשכונת "דוקי" ?
ה א י ש : כן.
ה צ ע י ר : נכון שהלכת אחר-כך למרפאת רופא-השיניים ד"ר ערנוסי ?
ה א י ש : כן.
ה צ ע י ר : נכון ש...
ה א י ש (מפסיקו): אדוני, האם עקבת אחרי ?
ה צ ע י ר (צוחק יבשות): אני ?
ה א י ש : וכי אין זה משונה שאתה יודע את כל תנועותי במשך היום בדייקנות כזאת ?
- ה צ ע י ר : אבל אתה, במחילת כבודך, נראית כמי שעוקב אחרי !
ה א י ש : יותר מדי הטרדת עצמך בי.
ה צ ע י ר : לכל מקום באת בעקבותי, אפילו לשטח-מדבר רחוק זה !
ה א י ש : הדבר שמפליא אותי הוא שלא ראיתך אפילו פעם אחת.
ה צ ע י ר : למען האמת, נפגשו מבטינו לא פעם.
ה א י ש : בני-אדם אינם רואים כל דבר שעיניהם נתקלות בו.
ה צ ע י ר : אם כן, אינך עוקב אחרי ?
ה א י ש : ולמה-זה אעקוב אחריך ?
ה צ ע י ר : ובכן סלח לי.
ה א י ש : סלחתי.
ה צ ע י ר : מקריות מוזרה.

ה איש : אין לה ערך בעיני.

(הצעיר צוחק בעצבנות, ושקט משתרר. משפונה הצעיר להסתלק, מדבר

האיש)

ה איש : אני מצטער מאד שגרמתי לך רוגזה שלא במתכוון.

ה צעיר : זה באמת מרגיז כשמסתבר לך שמישהו עוקב אחריך.

ה איש : לא תמיד.

ה צעיר : כלומר, אם אין אתה מכיר אותו ואינך יודע מה כוונותיו.

ה איש : אבל אתה צעיר מנומס ונקי מאשמה.

ה צעיר : אין בכך די כדי להפיג את חששותיך, כל עוד אינך יודע מיהו ומה כוונותיו.

ה איש (בחיוך) : מה מדאיג יותר, הנודע או הבלתי־נודע ?

ה צעיר : הדבר תלוי בגורם וביחסו אלינו.

ה איש : האמת היא שאנחנו מפוחדים יתר־על־המידה.

(הצעיר שותק ופניו קודרים)

ה איש : שוב אני מצטדק.

ה צעיר (בעצבנות) : למען האמת, קילקלת לי יום שלם.

ה איש : כמה מוזר שאנחנו מבצעים פשע בלי לדעת זאת !

ה צעיר : ולא באת לשטח מדברי זה אלא כדי שאוכל לחשוף אותך ולהעמידך במצב קשה !

ה איש : אפשר שעצם בואי יש בו כדי לזפות אותי מאשם.

ה צעיר : תמה אני, מה הניעך לבוא הנה ?

ה איש : זה אחד המקומות החביבים עלי, ושמהם אני מתבונן בשקיעה.

ה צעיר : אתה אוהב את שעת־השקיעה ?

ה איש : זו השעה האהובה עלי מכל שעות היום.

ה צעיר : ולא הפריע לך שמצאת אותי כאן ?

ה איש : חביבים עלי בני־אדם.

ה צעיר (לאחר היסוס גלוי) : אולי תאמר לי לאן פניך מועדות ?

ה איש : עודך חושד בי ?

ה צעיר : לא, אבל אני רוצה לתהות על תעלולי המקריות.

ה איש : האמת היא שטיילתי לי כל היום, בלא מטרה, ובלא תיכנון מוקדם. זהו יום־החופשה שלי.

ה צעיר : אבל הדעת נותנת שיהיה לך רעיון שינחה אותך ביום חופשתך.

ה איש : כל־כך אני נתון לתיכנון בכל ימות השבוע עד שביום חופשתי אני משחרר את עצמי מכל הכבלים.

ה צעיר : ואשר לי—אני נשאר כאן זמן־מה, ואחר־כך אלך למסבאת "אדום ולבן".

ה איש (לפתע, כולו התלהבות) : מסבאת היין המשובח והסלט הירוק ; היא נהדרת מממש !

ה צ ע י ר : גם אתה תחליט ללכת לשם ?

ה א י ש : אודה שהזכרת לי מקום שפה אהבתי לשבת בו.

ה צ ע י ר : ואחר-כך אלך לי לביתי.

ה א י ש : מי יודע ? אולי יתהדקו קשרינו כל-כך במסבאת "אדום ולבן" עד שנלך הביתה ביחד.

(השנים צוחקים, ואחר משתרר שקט. הצעיר מפנה מבטו לכיוון האחר ואילו האיש חוזר ומביט ברקיע. הצעיר מהלך, מודאג כלשהו. מגניב מבטים אל גבו של האיש. מביט בשעונו. דאגתו גוברת. נכנסת צעירה יפה ולבושה בקפידה. בראותה את הצעיר היא רצה אליו, קורנת כולה, אלא כשמבחינה היא במציאותו של אדם זר, מתאפקת ואכזבה ניפרת בפניה. הצעיר לוקחה אל הקצה הימני של הגבעה. מתנשקים)

ה צ ע י ר : אנחנו לא לבדנו כאן.

ה צ ע י ר ה : מה הוא עושה ?

ה צ ע י ר : צופה בשקיעה.

ה צ ע י ר ה : השקיעה ?

ה צ ע י ר : השעה החביבה עליו ביותר.

ה צ ע י ר ה : אתה מכיר אותו ?

ה צ ע י ר : לא.

ה צ ע י ר ה : דיברת איתו ?

ה צ ע י ר : כן.

ה צ ע י ר ה : מדוע ?

ה צ ע י ר : הוא פשוט לא הרפה ממני מאז הבוקר.

ה צ ע י ר ה (מופתעת): איך ?

ה צ ע י ר : נדמה היה לי שהוא עוקב אחרי.

ה צ ע י ר ה : זה ברור, אם לא הרפה ממך כל היום.

ה צ ע י ר : אבל הוא טען שלא ראה אותי.

ה צ ע י ר ה : האמנת לו ?

ה צ ע י ר : לא ניסיתי להציגו כבדאי.

ה צ ע י ר ה : ברור, אם כן, שכדאי לנו להסתלק.

ה צ ע י ר : הפגישה יקרה לי.

ה צ ע י ר ה : אבל לבי אינו שקט.

ה צ ע י ר : אולי הוא ממתין לחברה.

ה צ ע י ר ה : הלוואי שתבוא ותפתור את הבעיה מיסודה.

(מתנשקים ארוכות)

ה צ ע י ר ה (מצביעה לעבר הקצה האחר של הגבעה): הוא לא עזב אותך כל היום ?

ה צ ע י ר : נכון.

ה צ ע י ר ה : בוא נלך.

ה צ ע י ר : ולמה זה יעקוב אחרי ?
ה צ ע י ר ה (מודאגת בבירור): הייתכן שהענין קשור בי ?
ה צ ע י ר : האם ראית אותו בעבר ?
ה צ ע י ר ה : לא ראיתי אלא את גבו, ובחטף, ולא הזכיר לי שום אדם שאני מכירה,
ה צ ע י ר : אין צורך בהשערות ובחשדות.
ה צ ע י ר ה : נדמה לי שמוטב שגלך לנו.
ה צ ע י ר : נמתין, הפגישה יקרה לי.
ה צ ע י ר ה : אני מודה שאני שונאת אותו בה במידה שאני פוחדת ממנו.
ה צ ע י ר : איך זה את מפחדת מפניו למרות שלא ראית אלא את גבו ?
ה צ ע י ר ה : כל הענין שלו חשוד ומביא לידי דאגה.
ה צ ע י ר : נוכל להתעלם ממנו ולהתל בו ובכוונותיו.
ה צ ע י ר ה : כוונותיו ?
ה צ ע י ר : כלומר, אם אמנם יש לו כוונות כלשהן נגדנו.
ה צ ע י ר ה : אבל איך ?
ה צ ע י ר (מושכה אליו): כך.

(מתחבקים ומתנשקים ארוכות. ממשיכים בחיבוק ובנשיקות וכמו נשתכח מהם האיש כליל. בתוך כך מתישב הלז תחתיו, כמי שהתעייף מעמידתו. פושט רגליו ומשעיין ראשו על שפת הגבעה. צריחת עורב. הצעיר והצעירה נערים משכרון האהבה. מביטים זה בזה בתמיהה)

ה צ ע י ר ה : כמה זמן עבר ?
ה צ ע י ר : אינני יודע, וגם לא אביט בשעון. אינני רוצה שהזמן יעכור את שלוותנו.
ה צ ע י ר ה (מצביעה אל הקצה השני): תמהה אני אם הלך ?
ה צ ע י ר : לא איכפת לי אם יילך או יישאר.
ה צ ע י ר ה : אין הגה נשמע משם.
ה צ ע י ר ה : אולי מת ?

(שתיקה והחלפת נשיקות)

ה צ ע י ר : שטות היא מצדי לפחד ממנו.
ה צ ע י ר ה : אבל אינך יודע מי הוא.
ה צ ע י ר : מכל-מקום הוא בגיל מבוגר ואוכל להפיל אותו בסנוקרת אחת.
ה צ ע י ר ה : אבל כשבאתי מצאתיך מודאג.
ה צ ע י ר : אז לא השתחררתי מזה שהוא עקב אחרי.
ה צ ע י ר ה : אולי הוא...

(לפני סיימה את דבריה מגיע לאזניהם קול נחרה קצובה ממקום הימצאו של

האיש. מביטים זה בזה במבוכה)

ה צ ע י ר ה : נרדם ?

ה צ ע י ר : אולי זו נחרתו של אדם אחר.

(הצעיר נגיש בזהירות רבה לעבר האיש, ובעקבותיו הצעירה. מביטים בו

- בפליאה. האיש התעורר ממש ברגע שנחו מבטיהם עליו, וכמו פגעה בו לְבָנָה.
 מזנק בחפזה ונועץ עיניו בהם במורת־רוח ובהתרסה כאחת)
 ה א י ש (פניו קודרים): מי אתם? מה רצונכם?
 ה צ ע י ר : סליחה... לא התכוונו להפריע.
 ה א י ש (כשוב אליו וזכרונו ושלותו): הו... אתה...
 (שתיקה ומבוכה. האיש משיט מבטיו בין הצעיר והצעירה)
 ה א י ש (מחייך): קרו דברים בזמן שנרדמתי?
 ה צ ע י ר : איזה דברים?
 ה א י ש (מביט בבחורה): ככל שאני זוכר, היית לבדך!
 ה צ ע י ר : הגיעה ארוסתי.
 ה א י ש (מביע פליאה באורח המערור מיאוס): ארוסתך!
 ה צ ע י ר (בתרעומת): כן, ארוסתי!
 ה א י ש (בחוצפה): איך זה שאתה מביא את ארוסתך לשטח זה, שהוא מרוחק ועוזב?
 ה צ ע י ר (נזעם): איזו רשות יש לך לדרוש ממני הסברים על מעשי?
 ה א י ש (נסוג): סליחה... עדיין לא שבת לי למלוא עירנותי השכלית.
 (הצעיר והצעירה אומרים ללכת משם, אבל האיש אץ לחסום את דרכם)
 ה א י ש : מתי נלך למסבאת "אדום ולבן"?
 ה צ ע י ר : "נלך"?
 ה א י ש : הלא הסכמנו על כך.
 ה צ ע י ר : לא. אמרתי שאני הולך, לא ששנינו הולכים. בינתיים שיניתי את דעתי.
 ה א י ש : חבל מאד!
 ה צ ע י ר : לך אתה, אם כך רצונך.
 ה א י ש : אולי צחקת לי כאשר עמדת וחיפית לארוסתך?
 ה צ ע י ר : אין צורך עכשיו בדין־ודברים על כך.
 ה א י ש : אם כן, לא באת למקום הזה כדי להעמיד אותי במצב מביך?
 ה צ ע י ר : מוטב שנסיים שיחה זו שאין בה תועלת.
 ה א י ש : אבל שיחתנו הביאה אותנו אל סף הידידות.
 ה צ ע י ר : נשאיר זאת לפעם אחרת.
 ה א י ש (בשובו למקומו הקודם): אני מאחל לכם בילוי נעים.
 (האיש שב למקום עמידתו הקודם ושוב מביט ברקיע. הצעיר מוביל את הצעירה למקומם בפאת ימין של הגבעה)
 ה צ ע י ר : חזרנו לגן־עדן.
 ה צ ע י ר ה : לוואי ולא היינו עוזבים אותו.
 ה צ ע י ר : ארורה היא הסקרנות.
 ה צ ע י ר ה : הנח לי ללכת.
 (מחבק אותה ונושק לה. היא נענית בלא התלהבות)
 ה צ ע י ר : חייכי.

ה צ ע י ר ה : איזה יצור מבחיל.
ה צ ע י ר : נשליך אותו לתהום השיכחה.
(מתחבקים עד כדי עילפון. בתוך כך מסתנן האיש ממקום עמדו ובא לעמוד
נכחם. נראה כרווה נחת ממה שרואות עיניו. הזוג חש בקרבתו. ניתקים זה
מזו במבוכה וברוגז. הצעיר מטיל לעברו מבטים של זעם)

ה א י ש : כמה זה יפה.
ה צ ע י ר : חוצפה.
ה א י ש : המשיכו במשחק החביב שלכם.
ה צ ע י ר (גובר בו כעסו): למה באת הנה ?
ה א י ש : אל תכעס, למען השם.
ה צ ע י ר : חצוף.
ה א י ש : אינך יכול להעריך כמה פוגעת מלה קשה באדם שאוהב את הבריות.
ה צ ע י ר : לשם מה באת הנה ?
ה א י ש : אני אוהב לראות דברים חביבים.
ה צ ע י ר : היזהר. חוצפתך עלולה לעלות לך ביוקר.
ה א י ש : הסתגנתם להביט בי בשעה שהייתי נרדם. עכשיו אני מחזיר לכם ביקור-
נימוסים.
ה צ ע י ר ה (אומרת להסתלק, אך הצעיר אוחז בה): אני הולכת.
ה א י ש (לצעירה): אל תלכי. לא רציתי לגרום לך רוגז.
ה צ ע י ר ה : זו התנהגות בלתי-הולמת.
ה א י ש : לא כן, היא טבעית ויפה.
ה צ ע י ר : לך !
ה א י ש : אינך מבין שאני מציע לך ידידות בלי חשבונות יתירים ?
ה צ ע י ר : לך, שאם לא כן...
ה א י ש : לא יפה שאתה מאיים עלי.
ה צ ע י ר : אני לא אסתפק באיומים.
ה א י ש : לא, אל תביא לידי מצב לא-נעים.
ה צ ע י ר : לגביך.
ה א י ש : וגם לגביך.
ה צ ע י ר : אל תביא אותי לידי כך שאלמד אותך לקח, והרי אתה בגילו של אבי.
ה א י ש : אל תניח להבדלי הגיל לטעת בך אשליות.
ה צ ע י ר ה : תן לי ללכת.
ה א י ש (לצעירה): לא ייתכן שתעכירי את רוחך בגללי.
ה צ ע י ר ה : אם כן, התרחק מעלינו.
ה א י ש : זו הזדמנות נדירה להתבונן באהבה.
ה צ ע י ר : אתה מטורף ?
ה א י ש : אני אדם האוהב להתבונן בדברים מופלאים. נסה זאת בעצמך, אם תרצה.

ה צ ע י ר : מה זאת אומרת ?
ה א י ש (מרכיני ראשו לאות נימוס): הרשה לי להחליף אותך ובוא-נא אתה להסתכל,
כדי שתוכל לשפוט בעצמך.

(הצעירה סוּטרת לו על לחיו. האיש מקבל את הסטירה בחיוך)
(שתיקה)

ה צ ע י ר ה (בלחש, לבחור): תן לי ללכת.

ה צ ע י ר (בעקשנות וגאונה): לא.

ה צ ע י ר ה : מוכרחה ללכת, ומיד.

ה צ ע י ר (בשלו): לא תלכי.

(האיש מתרחק צעדים מספר. ממשש את מקום הסטירה על לחיו בעודו מחיך)
ה א י ש (בפנותו אל המדבר): כוונת טובות מדריכות את צעדי, אבל נחתות עלי
סטירות או דברים שהם קשים מסטירות. מדוע ? מדוע מסרבים בני-אדם לוותר על
אשליותיהם, על איולתם ? מדוע אינם ניצבים על קרקע המציאות ? איך זה אינם
מבחינים בין אויב לידיד ?

ה צ ע י ר ה (לצעיר): חדל מהתעקש.

ה צ ע י ר : לא תלכי.

ה צ ע י ר ה : לא יועיל.

ה צ ע י ר : אבל לא תלכי.

ה א י ש (מוסיף לפנות אל המדבר): גם משכיל גם הדיוט—כולם נבערים מדעת. מדוע
אינם מבינים אותי. מה מהם יהלוך אם יוסיפו להשתעשע בנכחותי, שפולה תום ?
אני אוהב להתבונן במראות-שמחה. אין לי אויב מלבד האיולת והאנוכיות.

ה צ ע י ר ה (לצעיר): הוא משוגע.

ה צ ע י ר : לא משנה.

ה צ ע י ר ה : אני מפחדת.

ה א י ש (עודו פונה אל המדבר): הם יוצרים בעיות יש-מאין, אחר-כך משליכים
אותן בפני. אני נעוֹנֵד, ללא מטרה, תר אחר דברים יקרי-מציאות, ובכל מקום אני
נתקל בפנים סולדים. יעיד בי המדבר שאני אדם חשוב, אך מה לעשות לאיולת
הארורה !

ה צ ע י ר ה : הוא משוגע. לא אשאָר כאן רגע אחד נוסף !

(הצעירה מסתלקת. הצעיר משיגה ואוחז בידה)

ה צ ע י ר ה : אני חייבת ללכת.

ה צ ע י ר : אבל...

ה צ ע י ר ה : אל תשאיר אותי בעל-כרחי.

ה צ ע י ר : אם כן, אלווה אותך.

ה צ ע י ר ה (עוצרת אותו בניד-יד): הישאר כאן כדי שלא ירדוף אחרינו.

(נפרדים בלחיצת-ידיים. יוצאת. הצעיר מלווה אותה בעיניו. האיש מתקרב

אליו אך הוא מתעלם ממנו)

ה א י ש : אני מצטדק ולבי מלא דאבה.

(הצעיר מוסיף להתעלם ממנו)

ה א י ש : מזל ביש הוא שמוריד לטמיון את דרישותי הטהורות-בתכלית !

(הצעיר צועד, והאיש מלווהו כצל)

ה א י ש : שוב אני מצטדק מקרב לב.

ה צ ע י ר (נעצר ועומד נכחו): אינך בוש בעצמך ?

ה א י ש : ראה מה שכרו של מי שמנסה לאהוב את הבריות !

ה צ ע י ר : אתה מלגלג עלי ?

ה א י ש : האמן לדברי. בסך-הכל אני אדם ללא מזל.

ה צ ע י ר : קילקלת לי את פרי יומי המיגע, הארוך ; ובלי בושה עשית זאת.

ה א י ש : אני ?

ה צ ע י ר : אתה ולא אחר.

ה א י ש : בכל פעם שאני מנסה להתקרב אל מישהו, בלב פתוח, טופלים עלי

אשמה זאת.

ה צ ע י ר : נדמה לי שיש לך עבר עשיר של מזל ביש.

ה א י ש : אינני אשם כלל.

(הצעיר מתרחק ממנו לפאת שמאל של הגבעה. הלז מצטרף אליו ממנו-ובו)

ה א י ש : אני מבקש שתאמין לתום-לבי.

ה צ ע י ר : אתה חייב לרדוף אחרי כדי לספר לי על ביש מזלך ?

ה א י ש : זוהי הזדמנות טובה לשיחה ולהיכרות.

(הצעיר מקמט מצחו. משתרר שקט)

ה צ ע י ר : פתח-נא את לבך.

ה צ ע י ר : ובכן, צדקתי כשחשבתי שאתה רודף אחרי מאז הבוקר ?

ה א י ש (מחייך): למען האמת, כן.

ה צ ע י ר : אם כן, שיקרת לי ?

ה א י ש : בשל מזל-הביש סיגלתי לי את השקר כמעין הגנה-עצמית.

ה צ ע י ר : הכרת אותי ?

ה א י ש : לא.

ה צ ע י ר : מדוע עקבת אחרי ?

ה א י ש : אני יוצא לשוטט בבוקר, ללא מטרה, וכשאני נתקל באדם הראשון מתחיל

אני לעקוב אחריו.

ה צ ע י ר : בלי הבדל מי הוא ?

ה א י ש : בלי הבדל.

ה צ ע י ר : בכל יום ?

ה א י ש : בכל יום.

ה צ ע י ר : אין לך עבודה ?

ה א י ש : אינני זקוק לעבודה.

ה צ ע י ר : עשיר ?

ה א י ש : ההכנסות מספיקות.

ה צ ע י ר : ומדוע אתה רודף אחרי ?

ה א י ש : אני ממתין לרגע שבו אפשר יהיה לקיים היכרות.

ה צ ע י ר : ואין לך ידידים ?

(שתיקה)

ה א י ש : וכל תקוותי היא שלאחר ההיכרות אוכל לנפץ את אגדת המזל הביש.

ה צ ע י ר (צוחק קדורנית): עכשיו נתגלה לי סוד המזל הרע שלא הרפה ממני

לאורך היום.

ה א י ש : אל-נא תהיה ככל האחרים.

ה צ ע י ר : בכיכר-המצודה מעדה רגלי, ונפלתי על ברכי.

ה א י ש (מחייך): משום שהסתכלת באשה העומדת ליד החלון.

ה צ ע י ר : ובמסעדה כמעט נחנקתי בשעת האוכל, וסופי שהרקתי החוצה כל מה

שביבתי.

ה א י ש : משום שאכלת בחיפזון, כפי שמשתתף בתחרות.

ה צ ע י ר : ובקפה "השמש" הפסדתי את כספי.

ה א י ש : כיובת בלי סוף עד שגילית את קלפיך.

ה צ ע י ר : ובמוזיאון-העתיקות נפלתי שנית על הברך החבולה.

ה א י ש : פזור-נפש היית, ודיברת אל עצמך.

ה צ ע י ר : ולבסוף קילקלת לי את הפרי היפה ביותר של יומי.

ה א י ש : והלא עוררת אותי בעצמך משנתי ?

(הצעיר חוזר וצוחק קדורנית. שתיקה משתררת)

ה צ ע י ר : אין לך ידידים ?

ה א י ש (נאנח): לא.

ה צ ע י ר : משפחה משלך אין לך ?

ה א י ש : ניסיתי את מזלי כמה פעמים, אך ללא הצלחה !

ה צ ע י ר (צוחק בעל-כרחו): אני מצטער.

ה א י ש : אין דבר.

ה צ ע י ר : נדמה לי שהגיעה שעתך ללכת.

ה א י ש (מתחנן): לא.

ה צ ע י ר : אין שום הצדקה לכך שאשאֵר כאן.

ה א י ש : בוא נחזה יחד בשקיעה.

ה צ ע י ר : אינני אוהב את השקיעה.

ה א י ש : אחר-כך נלך למסבאת "אדום ולבן".

ה צ ע י ר : לא אלך.

ה א י ש : אם אין פרוטה בכיסך—אל דאגה.

ה צ ע י ר : לא אלך.

ה איש : לא נאה לך ללכת בחברתי ?

ה צעיר : נכון.

ה איש : אל תרשה לאמונה טפלה לרדות בך.

ה צעיר (זועם) : אתה אשם בכל הבריאות, הכסף והאהבה שהפסדתי !

ה איש : חדל מלחזור על אמונות טפלות.

ה צעיר : חדל אתה מן המזל הביש שלך.

ה איש : אני מתחנן לפניך שתישאר כאן, ולו רק לשעת השקיעה.

ה צעיר : שלום.

(הצעיר פונה החוצה בהחלטיות ובקשיחות. השני מביט בו בדאבה. בחצי

הדרך נעצר הצעיר לפתע, ומשמיע קול גניחה חדה. אחר מתכופף וידיו

אוחזות בברפו. האיש מדביקו, שואל)

ה איש : מה קרה לך ?

ה צעיר : הברך שלי.

ה איש : הושט את רגלך. שפשף אותה.

ה צעיר : אש... אש... אש בוערת...

(חוזר בנייתור על רגלו השניה ומתישב בתחתית הגבעה. פושט את רגלו

הבריאה ומקפל את השניה. גונח ממעמקים)

ה איש : מה קרה ? היית בריא בתכלית.

ה צעיר : למעשה לא חזרה למצבה המקורי בכלל.

ה איש : אבל לא התלוננת כל הזמן.

ה צעיר : מדי־פעם תקף אותי כאב קל, וחשבתי שזה יחלוף.

ה איש : זהו מצב זמני, יעבור מהר.

ה צעיר : אולי ושמא.

ה איש : זה יעזור אם תשפשף אותה.

ה צעיר : אינני יכול לגעת בה.

ה איש : נראה לי שזוהי פגיעה של מה־בכך.

ה צעיר (גונח) : לבי אומר לי שהדבר רציני יותר מכפי שאתה חושב.

ה איש : אל תסמוך יותר מדי על מה שלבך אומר לך.

ה צעיר : האמן לי—המצב רציני באמת.

ה איש : מי־יתן ויתברר שאתה טועה.

ה צעיר : נחוץ לי ריפוי מהיר.

ה איש : אלך לקרוא לעזרה רפואית.

ה צעיר : ואנא, שוב במהרה !

ה איש : נראה שלא כל־כך. הטלפון הקרוב ביותר נמצא במרזק־הליכה לא קצר.

ה צעיר (מודאג) : אל תעזוב אותי לבדי לזמן ממושך.

ה איש : ממה אתה חושש ?

ה צעיר : הערב יורד, וזהו שטח שאינו בטוח לגבי איש חסר־אונים.

- ה א י ש : ומה הפתרון ?
- ה צ ע י ר : אולי אוכל ללכת, ואתה תתמוך בי ?
- ה א י ש : איאלץ לשאת אותך, וזה דבר שלמעלה מכווחותי. נסה להלך לאט.
- ה צ ע י ר : המצב חמור יותר ממה שאתה סבור.
- ה א י ש : חייבים למצוא פתרון, מה-עוד שאין בדעתי להישאר כאן לאחר השקיעה.
- ה צ ע י ר : אבל לא תפקיר אותי לבדי.
- ה א י ש : אני חושש שאיאלץ לעשות כן אלא אם כן תציע לי פתרון.
(שתיקה וגניחות)
- ה צ ע י ר : אבל לא תעשה זאת.
- ה א י ש : לא אוכל להישאר כאן עד עולם, אבל אטלפן למרפאת-החירום בדרכי הביתה.
(הצעיר נועץ בו מבט של כאב אילם)
- ה א י ש : אעשה למענך יותר ממה שתוכל לצפות מאיש שאינך מפירו כלל.
- ה צ ע י ר (בביישנות): קודם-לכן הבעת את רצונך לקשור ידידות. הנה לפניך הזדמנות לקשור בינינו קשרי ידידות אמת.
- ה א י ש (בגסות כלשהי): אבל סירבת לקבל את ידי!
- ה צ ע י ר : סלח לי על כעסי האווילי!
- ה א י ש : למען האמת, שנאת אותי למן הרגע הראשון.
- ה צ ע י ר : אנחנו עוינים מה שאיננו מכירים, עכשיו אכיר אותך מתוך התנהגותך האצילית.
- ה א י ש (בנימה שנעדר ממנה הרוך שהיה בה קודם-לכן): אינני מעוניין לצוד ידידות בתנאי כפייה.
- ה צ ע י ר (בתחינה): אבל אתה אדם בעל לב רחב.
- ה א י ש : בפעם הראשונה אני שומע מלה יפה מפידך.
(שתיקה)
- ה צ ע י ר : מה בדעתך לעשות ?
- ה א י ש : אתבונן בשקיעה ואלך לי.
- ה צ ע י ר : ותעזוב אותי, חסר-אונים, בתוך המדבר, בתוך הלילה ?
- ה א י ש : אין לי ברירה.
- ה צ ע י ר : תהיה זו התנהגות בלתי-אנושית.
- ה א י ש : חיוורי אחר הבריות לא הביא עלי אלא פניית-עורף, לא הביא עלי אלא האשמות וקללות.
(הצעיר גונח)
- ה א י ש : איך אתם מתנהגים עם הקברן ? הוא קובר את גוויותיכם בעפר הארץ, שומר על כבודכם, חושף את עצמו למיני סכנות, ולפי דרך דיבורכם המסורתית—זכאי הוא לגן-עדן בלי דין-וחשבון. אלא שאיננו זוכה בחייו אף לידיד אחד ; הוא מתהלך עירי ממש כדָּבָר.
- ה צ ע י ר : הזמן עובר והמצב מחמיר.

ה איש : כמה פעמים דחית אותי מעליך. כמה פעמים העלבת אותי. לא האמנת שאני בן-אדם עד שלא נפגעת, על סף השקיעה.

ה צעיר : אוי לי ולמזלי.

ה איש : הנה, אתה שב לסורך, להאשמותיך.

ה צעיר : כלל לא התכוונתי לכך.

ה איש : האם אינני המזל הביש, ששדד ממך את כספך, את אהבתך, את בריאותך ?
ה צעיר : אדוני.

ה איש : היכן נערתך ?

ה צעיר : עכשיו לא אוכל להגיע אליה.

ה איש : האם לא היא שראויה לטפל בך, במקומי ?

ה צעיר : איננה יודעת מה קרה לי.

ה איש : בגלל נוכחותי ויתרת אפילו על מיפגש האהבים.

ה צעיר (גונח) : אני רוצה עזרה רפואית.

ה איש : אטלפן למרפאת-החירום בדרכי הביתה.

ה צעיר : אל תעזוב אותי.

ה איש (בסלידה) : אתה מרגיז בעת מחלתך כפי שהיית מרגיז בהיותך בריא.

ה צעיר : וכי אינך יכול לראות עד-כמה התישה אותי ההליכה ?
(שתיקה)

ה צעיר : אין לך נסיון בעזרה-ראשונה ?

ה איש : אין לי נסיון בשום דבר.

ה צעיר : אבל הגעת לגיל הבינה והנסיון.

ה איש : אני יודע כיצד ללכת ללא מטרה, ואני יודע איך ללכת בעקבותיו של איש חסר-דעת, ואני יודע כיצד לקוות, בכל-עת-תמיד, לקשר אנושי שלעולם אינו מתממש.

ה צעיר (בגניחה מתחננת) : אל תלך.

ה איש : אלך כאשר יהיה עלי ללכת.

ה צעיר : אל תלך.

ה איש : הורגלתי לכך שאומרים לי "לך" כשאני רוצה להישאר, ואומרים לי "אל תלך" כשעלי ללכת.

(הצעיר גונח. יורד הערב ומכסה את המדבר. האיש פונה לפאת שמאל של

הגבעה להביט בדימדומים)

ה צעיר : אל תניח לאדם סובל כדי להסתכל בשמש השוקעת.

ה איש : הס. אל תעכיר את הרגע הזה, הלא-שכיח, היחיד שבו אפשר למשש את תנועת השמש. היחיד שבו אתה יכול להביט בשמש בלא שתסתנוור, היחיד שבו

תראה את החושך בנחילתו קדימה, היחיד שבו אני שומע תחינות ולא קללות. הנה השמש נעלמת כליל.

(האיש נע ממקומו לעבר הצעיר. מביט בו רגע)

ה איש : שלום.

(אחר, צועד לאטו החוצה)

ה צ ע י ר : אל תלך.

(מוסיף לצעוד, בלי לשעות אליו)

ה צ ע י ר : למען השוכן במרום.

(מוסיף לצעוד)

ה צ ע י ר : חכה... חכה...

(האיש נעלם)

ה צ ע י ר : ארוך אתה.

(הצעיר מביט סביבו, נפחד. החושך יורד לאט, עד שנעלם הכל)

(דממה. חולף פרק-זמן. אחר מבזיקים אורות מאחרי הגבעה. נשמעת המולת צעדים מתקרבים. מפאת ימין של הגבעה ומפאת שמאל באים שני גברים וביד כל אחד לפיד. שניהם לבושים מכנסיים וחולצה אדומים. נעצרים במרחק־מה מן הצעיר—מימינו ומשמאלו—ואינם מוציאים הגה משך תקופת־מה. הצעיר נראה לאור הלפידים כשקוע בשנתו. עתה באים שני גברים לבושי שחורים ובידי כל אחד מהם שוט וחבל. נעצרים לימין הצעיר ולשמאלו, כשהם נועצים מבטיהם בפניו. קושרים את ידיו ואת רגליו במהודק, ושבים לעמידתם, כשהם מביטים בו. הצעיר פוקח עיניו. בוהה מולו בחוסר־הבנה. מנסה לנוע, ואז מתהווור לו שהוא קשור בחבלים. חש במציאותם של ארבעת הגברים. מעביר מבטיו ביניהם, בהפתעה ויראה)

ה צ ע י ר : מי אתם ? מה רצונכם ?

ג ב ר א (בלעג, לגבר ב): הוא אינו מכיר אותנו!

ג ב ר ב (אף הוא בלעג): בטח... הוא רואה אותנו בפעם הראשונה.

ג ב ר א (לצעיר): נכון שזה כך, רמאי, פורק־עול שכמותך ? !

ה צ ע י ר : סליחה. לא הייתי ער לגמרי.

(בועטים בו. הצעיר צורח)

ה צ ע י ר : רחמים...

ג ב ר א (בצחוק): בן־נעוות המרדוּת. הוא מבקש רחמים !

ה צ ע י ר : אל תדונו אותי על־פי הרושם. אני חף־מפשע.

ג ב ר ב : אותן מלים. אין חדש. אותם שקרים מסריחים.

ה צ ע י ר : תמיד היה לי רצון טוב, אבל הזמן מלא תחבולות.

ג ב ר א : הזמן, הזמן, אותו נאשם דמיוני.

ה צ ע י ר : רחמים.

ג ב ר ב : רחמים ? !

ה צ ע י ר : צדק.

ג ב ר א : הוא לא יודע מה שהוא רוצה.

ה צ ע י ר : רחמים וצדק.

ג ב ר א : קודם אמרת "רחמים", אחר־כך אמרת "צדק". ובכן מה אתה מבקש :

רחמים או צדק ?

ה צ ע י ר : רחמים וצדק.

ג ב ר א : אל תגזים בדרישותיך.

ג ב ר ב : בדרך-כלל אנחנו לא נותנים אלא מוות.

ג ב ר א : חוץ מזה—רחמים וצדק אינם עולים בקנה אחד.

ה צ ע י ר : ומדוע אינם עולים בקנה אחד ?

(שוב בוועטים בו. צורח)

ג ב ר א : לקח זה שאנחנו מלמדים אותך, הוא עצמו צדק, כי הוא מגיע לך. ואיך

אפשר שנתחסס אליך גם ברחמים.

ג ב ר ב : חשוב בריכוז—מה אתה רוצה : צדק או רחמים ?

ג ב ר א (בכעס) : צדק או רחמים ?

ה צ ע י ר : רחמים. כנראה רחמים אני צריך.

ג ב ר א : אתה לא בטוח במה שאתה צריך ?

ה צ ע י ר : אינני בטוח בשום דבר. אני עייף ותשוש.

ג ב ר א : ולא ביזבות את הזמן בלי מעצורים ?

ה צ ע י ר : נחוצה לי קצת מנוחה כדי שאוכל לענות. התירו את הכבלים שלי כדי

שיהיה לי מעט חופש.

ג ב ר א (צוחק) : הנה, הנה הוא מעלה תביעה חדשה : חופש.

ג ב ר ב : חופש, לאחר שדרש צדק ורחמים.

ה צ ע י ר : האם אין אלה אחיות שתמיד הולכות יחד ?

ג ב ר א : בן-נעויות-המרדות מצא קשר ביניהן כדי שיזופה גם בעולם הזה וגם בבא !

ג ב ר א : הוסף ודרוש, בלי גבול ובלי בושה. מה עוד אתה רוצה ? הון ? בריאות ?

כבוד וגדולה ? ומה בדבר אהבה ? צאצאים ? כומתה של רואה-ואיננו-נראה ? כנפיים

לעוף בהן ? הורמונים לחידוש הנעורים ? מתאבנים ? דרפון לכל ארצות תבל ? מה

עוד אתה רוצה ?

ה צ ע י ר : קצת יחס טוב, אנחנו אחים !

ג ב ר א : אחים ! מצד אבא או מצד אמא ?

ה צ ע י ר : רוצה לומר—כולנו בני-אנוש.

ג ב ר א : אתה רוצה לנצל אותנו בשם האנושות—הה ? ואם כן, רק משום שאתה

מורכב אותם יסודות שגם היקום מורכב מהם—עוד תנסה להערים על היקום כולו ?

מה עוד אתה רוצה ?

ה צ ע י ר : כואב לי. התירו את הכבלים.

ג ב ר ב : אתה רוצה חופש ?

ג ב ר א : אם בחופש חשקה נפשך—בחר בעצמך את הדרך שבה נהרוג אותך.

ה צ ע י ר : אל תלגלגו לי. אין סתירה, רבותי, בין חופש, צדק ורחמים !

ג ב ר א : שקר. כל אחד מאלה מובא מארץ אחרת.

ג ב ר ב : וכולם עולים ביקר ובמטבע קשה.

- ה צ ע י ר : כואב לי עד שאינני מסוגל לשום דבר.
 ג ב ר א : חופש או צדק או רחמים ?
 ג ב ר ב : אנחנו רוצים תשובה ברורה. ללא היסוס.
 ג ב ר א : תשובה ברורה, סופית.
 ג ב ר ב : אם רחמים תבקש—נהרוג אותך ללא חקירה. אם צדק—נהרוג אותך לאחר החקירה. אם חופש—הרוג את עצמך בדרך שתבחר כך בעצמך.
 ג ב ר א : מה רצונך ? דבר בבירור ובגלוי. צדק או הורמונים לחידוש הנוערים ? חופש או דרכון לכל הארצות ? חופש או מלחי-שילשול ? איזו שיטת רצח אתה מעדיף ? יש לך צוואה בנוגע לגופתך ? אתה רוצה שיקברו אותה ? שישרפו אותה ? שיעזבו אותה במדבר ? שיעבירו אותה לעיר מסוימת ?
 ג ב ר ב : מה אתה רוצה שנעשה בחלקיקים שמהם מורכב גופך ? נניח אותם לתולעת ? נתרום אותם להסתדרות הרפואית ? נעשה מהם פצצות ?
 ה צ ע י ר : לא נוכל להגיע להבנה.
 (בועטים בו. צורח)
 ג ב ר א : ביובזת את זמננו. לשם כך שלחנו אותך ?
 ה צ ע י ר : שלחתם אותי ? מתי קרה הדבר ? איש לא שלח אותי !
 ג ב ר ב : הוי, איזה שקרן רמאי.
 (בועטים בו. צורח)
 ג ב ר א : האמנם איש לא שלח אותך ?
 ה צ ע י ר : סליחה. זכרוני התרופף בגלל המחלה ואפיסת-הכוחות. סלחו לי.
 ג ב ר ב : אולי אתה רוצה להתכחש למשימה שהוטלה עליך ?
 ה צ ע י ר : משימה ?
 ג ב ר ב : המשימה שהוטלה עליך.
 ה צ ע י ר : איזו משימה ?
 ג ב ר ב : הוי, איזה שקרן רמאי.
 (מכה אותו בשוט. הצעיר צורח)
 ג ב ר א : שאם לא כן, למה שלחנו אותך ?
 ה צ ע י ר : אתם צודקים. אנא הבינו אותי. שם הצפיפות גוראה, והחמולה מחרידה. עבודתי הרגילה תופסת את רוב זמני.
 ג ב ר א : מה עבודתך הרגילה ?
 ה צ ע י ר : מורה להיסטוריה.
 ג ב ר ב : ספר לנו על הישעורים שלך. מה עשה האדם הקדמון ?
 ה צ ע י ר : גילה את עבודת-השדה. קבע את לוח-השנה. בנה את הפיראמידות. הביס והובס.
 ג ב ר א : ושום דבר מאלה לא הזכיר לך את המשימה שלך ?
 ה צ ע י ר : הייתי עסוק כל הזמן.
 ג ב ר א : ולא עלתה בזכרוךך אפילו בלחישה ?

(הצעיר שותק. גבר א מצליף בו, והוא צורת מכאב)

גבר ב: התוודה!

הצעיר: מה לעשות לזכרון הארור שאינו לתועלת לבעליו.

גבר א: שקרן.

גבר ב: הודה שנמנעת מלזכור דברים הכרוכים בקשיים.

גבר א: נוכל ופחדן.

הצעיר: נסו אותי פעם נוספת!

גבר א: כדי שתהתל בנו פעם נוספת.

הצעיר: תנו לי איגרת כתובה, כדי שלבטח לא אשכח.

גבר ב: ואיך נוכל להקיף את כל המסיבות המשתנות שאתה עשוי להיתקל בהן?

הצעיר: שם הצפיפות נוראה. הזכרון עלול להתערפל.

(גבר ב מצליף בו. הצעיר צורח)

גבר א: מה עשית במשך כל היום? מדוע ניגשת אל כיכר-המצודה?

הצעיר: הלכתי בלא שתהיה לי מטרה.

גבר א: בלא מטרה אתה מהלך—והלא לא נשלחת לשם אלא כדי לבצע משימה.

הצעיר: היום היה יום-חופשה.

גבר ב: והמצודה—לא הזכירה לך את המשימה שלך?

הצעיר: שם מעדה רגלי ונפלתי על ברכי.

(גבר ב מצליף בו. הצעיר צורח)

גבר ב: והמסעדה—לא עוררה את זכרוניך? וגם לא בית-הקפה? ולא מוזיאון

העתיקות? ולא סלון המכירות הפומביות? ולא מרפאת הרופא?

(הצעיר שותק. נואש)

גבר ב: ומה הביא אותך למדבר?

הצעיר: בחורה.

גבר ב: ומדוע בחרת במקום זה והלא הוא מתאים לקבורה דווקא.

(שתיקה)

גבר א: הפגישה לא הזכירה לך כלל את המשימה שלך?

הצעיר: היה שם איש נאלח שעקב אחרי כל הזמן ופיזר את מחשבותי.

גבר א: והאיש עצמו — לא הזכיר לך שום דבר?

הצעיר: הוא היה ממש מזל ביש. הוא קילקל את הכל.

(גבר א מצליף בו. הצעיר צורח)

גבר א: ביזבזת את זמניך ואת זמנינו, מוג-לב שכמותך.

גבר ב: ההזדמנויות באו אליך מכל צד, עיור שכמותך.

גבר א: וכל הזמן שלחנו לך אזהרות, בזו אחר זו.

הצעיר: לא קיבלתי שום אזהרה.

גבר א: שקרן ומטומטם ועיור.

הצעיר: רחמים!

גבר ב: רחמים, או צדק, או חופש ?
 גבר א: או מתאבנים או הורמונים לחידוש הנועורים ?
 (מצליפים בו גם יחד. צועק מכאב)
 (גבר א מחווה סימן מיוחד לעבר שני נושאי הלפידים. גבר א וגבר ב חוזרים אל מקומם הקודם, מאחרי הגבעה)
 נושא הלפיד (אל הצעיר): למה-זה תערוגנה להקות הציפורים הנודדות אל קיניהן אשר הותירו בהרים מאחריהן ?
 (נושא את הצעיר בשתי ידיו ופונה אליו בדברים)
 נושא הלפיד: זכור, התינוק בוכה כאשר אמו מרחיקה אותו מעל שד ימין שלה, אבל עד-מהרה הוא מתנחם בשד שמאל שלה.
 (האיש הנושא את שני הלפידים צועד לאָטו; השני צועד אחריו, נושא את הצעיר בזרועותיו)

מ ס ך

(מערבית: ששון סומך)

ששון סונוך: "הנשימה" ושברה

"הנשימה" היא אחת מיצירותיו החדשות של הסופר המצרי נגיב מחפוז, מאותן שנכתבו לאחר מלחמת-67. יחד עם שאר סיפורים ומחזות קצרים מפרי עטו, הופיעה בקובץ "תחת הסככה"¹ שראה אור בשנת 1968.

אשר לצורה הספרותית של "הנשימה", ראוי להעיר שעצם הכתיבה המחזאית היא חידוש ביצירתו של הסופר. מחפוז גודע כרומניסטן וכמחבר סיפורים קצרים,² ומשך כשלושים שנות כתיבה—החל מסוף שנות ה-30—לא ניסה ידו בדראמטורגיה כלל. רוב הרומנים שלו הומחזו והועלו על קרשי הבימה, אך מעולם לא נעשתה ההמחזה בידי מחפוז עצמו. ומכיון שמחפוז עבר שלבי סגנון שונים במשך שנות כתיבתו הרי הוחש מיד כי מחזות קצרים אלה הם ראשיתו של עוד מפנה מפתיע, של שלבי-ניסוי חדש. ואמנם, מפתיבת מערכונים עבר מחפוז לצורות מורכבות יותר, המשלבות דיאלוג דרמטי ונאראציה סיפורית;³ ויש מבקרים שניסו לראות בעצם הפנייה לדרכי-ביטוי חדשות ניסיון להתמודד עם האתגר שמציגה המציאות החדשה שנוצרה במצרים לאחר תבוסת יוני 1967.

ביצירות חדשות אלו חוזרות ומופיעות מערכות-מוטיבים שהיו קיימות ביצירתו של הסופר כבר בעשור האחרון, כלומר עוד לפני מלחמת-67; מוטיבים כגון החיפוש אחר הזהות ואחר התשובות לשאלות הקיום האנושי, מיסטיקה, היעדר התקשורת בין אדם לחברו ובין אדם לעולמו. אולם בצד אלה הופיעו עתה מוטיבים שהם בחינת חידוש גמור. העולם המתואר עתה הוא עולם אבסורדי שהתמוטט בו הסדר וההגיון, ואוכלוסיי אינם מסוגלים כלל לתפוס את הסיביות של כל המתארע לנגד עיניהם. כן מופיעה עתה, במוסווה ובמרומז, בקורת נוקבת על קלקלותיה של הרשות.

יצירותיו אלו של מחפוז, ובהן "הנשימה", אינן, לדעתי, אליגוריות פשטניות שכל סמליהן ניתנים לפשר מיכאני, ובוודאי אינן יצירות המציגות משנה פוליטית סדורה וערוכה בתודעתו של המחבר. נכון יותר יהיה להציגן כתגובות פיוטיות, כביטוי חווייתי של המחבר לנוכח מציאות מסוימת. לפיכך אין צורך—לדעתי גם לא טעם—לנסות ולתרגם לשפת המציאות כל אהת מן הדמויות והמצבים המעמידים את הסיפורים ואת המערכונים האלה.⁴

אין אפשרות, במסגרת הקדמה זו, להעמיק בניתוח "הנשימה", כי כל ניתוח ראוי-לשמו חייב לפתוח בראש-וראשונה בבדיקת לשונה של היצירה; ואכן זו לשון עשירה ועמוסת קלונטאציות, ורבים הביטויים הנושאים מטען אסוציאציות ואף סמלים (ב"הנשימה" אפשר להצביע, למשל, על ביטויים "עמוסים" כגון "שטה מדבר", "כיכר המצודה", "ישעת השקיעה", "פגישה" ועוד).

אסתפק כאן אפוא ברמיזה למוטיבים בעלי תוכן אליגורי-למחצה, שהכרתם נחוצה להבנת תכנה הפוליטי-העכשווי של "הנשימה".

* למותר לציין כי ענין הבילוש והטלת הנשימה הלא-מהוורת המופיעים ב"הנשימה"

יש בהם, מלבד היסוד הקפאיי-האוניברסלי, משום הזכר למציאות מסוימת במצרים של היום. האינטלקטואל המצרי מתעב את סממני מדינת-המשטרה הנראים באופק שלו, ובאותה מידה אין הוא שש לקראת המשימות המעורפלות ששליטיו מטילים עליו חרשות לבקרים.

* יושם לב למלים "חופש", "צדק", "רחמים", ולוויכוח אם קיימת סתירה בין ערכים אלה אם לא. בלשונו המיוחדת של מחפזו—כפי שאפשר ללמוד מכלל יצירתו—"חופש" מרמז לעתים קרובות למשטר דמוקרטי-ליברלי, בנוסח המערב, ואילו "צדק" מסמל משטר סוציאליסטי-מארקסיסטי. "רחמים" הוא, ככל הנראה, "דת" או "אמונה". לעתים קרובות נוצר אצל קוראו של מחפזו הרושם שהוא מאמין כי מצרים איבדה, בעטיו של המשטר הנאצרי, את ה"חופש" למען ה"צדק". כחניך האסכולה הפיציאנית (בגירתה המצרית מיסודו של סלאמה מוסא), מאמין מחפזו כי שני אלה עולים בקנה אחד, וכי המשטר האידיאלי הוא זה שיצליח לזווג "חופש" עם "צדק", וזאת בלי לוותר כלל על האמונה ועל המיסטיקה.

* לענין ארבעת הגברים המופיעים בחלקה האחרון של "המשימה", ראוי להעיר כי גם ביצירות אחרות של מחפזו מן השנים האחרונות מופיעים בריונים במספר דומה (כגון בסיפור "יליד הסבל" שהוזכר בהערה 3). הארבעה ממלאים תמיד תפקיד שלילי ומתנכלים לגיבור הסיפור. ואם גיבור הסיפור—כאן ובמקומות אחרים—הוא "מצרים" או "האדם המצרי", הרי הבריונים הללו אינם כלל "האימפריאליזם המערבי" או "הציונות" כפי שגורסת האידיאולוגיה הרשמית במצרים, אלא ככל הנראה הרמז הוא למעצמות הגדולות. אם הסבר זה נכון הרי יסתבר כי גם בנקודה זו אין מחפזו מקבל את ההשקפה הרשמית.

* המוטיב של חיפוש הזהות הלאומית, והנהייה אחר עבר קדום, פרעוני, טרום-ערבי: מוטיב זה מרומו כאן לפחות פעמיים, פעם בביקור שעורך הבחור במוזיאון-העתיקות (המוזיאון הפרעוני), ושנית—בעובדה שהצעיר הוא מורה להיסטוריה (ובהקשר זה: השאלה שמעניו מציגים לו בדבר ההיסטוריה העתיקה; יושם-נא לב להזכרת הפירא-מידות בתשובתו של הבחור).

הערות

¹ הסיפור שעל שמו נקרא הקובץ, "תחת הסככה", נתפרסם בשעתו בתרגום עברי בקשת מז (אביב 1970), עמ' 7—11.

² עד כה תורגמו עברית שנים מן הרומנים שלו: "סמטה בקהיר" (תרגום יצחק שרייבר; הוצאת "עם עובד" 1969) ו"הגנב והכלבים" (תרגום מנחם קפליוק; הוצאת ספרית-פועלים 1970). כמו כן תורגמו מספר סיפורים קצרים הן בכרך שבתרגום קפליוק הן בכתבי-עת ובעתונים עבריים שונים.

³ יצירה כזו, "יליד הסבל", תורגמה עברית בידי מנחם מילסון ונדפסה בהמורה החדש כרך כ, חוברת 4 (1971) עמ' 393—402. ור' גם מאמר הפרשנות של ד"ר מילסון באותה חוברת עמ' 349—358.

⁴ ור' מאמרי "הסיפור הדו-ערכי של נגיב מחפזו", הספרות כרך ב (1970), עמ' 565—579.

יעקב הרנוגל: שלח נכאובך על פני הנמים

א

שלח מכאובך וישב,
בְּכַתְּנוֹת חֵלוֹם פְּסָגוֹת חֶרְמוֹנִים לְלִבְךָ,
בִּירֵיעוּתֵיהֶן הַצָּחוּרוֹת
שֶׁל מִפְרָשִׁיּוֹת אֲרָזִים כְּרוּתִים
מִשְׁרָשִׁיהֶם, הַמְשַׁלְּגִים נַעֲקְרוּ
בְּכַתְּפֵי כוֹרֵתִים הַגְּלָשׁוּ
וְאֵל מַרְגְּלוֹת הַהַר נִגְרְרוּ
לְהַתְּנַסֵּר מִלּוֹא אֲרָכָם לְשִׁדְרֵי־יּוֹת, לְהִבָּקַע לְדַפְּנוֹת.

יְגוֹן אֲרָזִים גְּדוּעִים
שֶׁנִּדְוָנוּ לְגִלוֹת-עוֹלָם
לְבַלְתִּי שׁוּב עוֹד לְפִסְגוֹת,
שֶׁנִּדְוָנוּ לְהַפְלִג-אֵין-סוּף עַד־י הַטְּרַף עַל שְׂרִטוֹן,
עַד־י הַתְּכַרְסִם מִכְּאוֹב רִקְבוֹן
בְּשִׁדְרֵית דָּפֵן אֲכוּלַת אוֹזֵב.

מִפְרָשִׁיּוֹת מְתַנְּהִלוֹת לְאַטָּן
לְמִשְׁבַּב הַצֶּפֶז

הַיּוֹרֵד מִקְפְּרִיסִין
בוֹאֲכָה עֵזָה,
בוֹאֲכָה דְמִיט
וְנִמְלֵ סַעִיד

וְחֹזֵר מְתַנְּהִלוֹת
בוֹאֲכָה אוֹגְרֵית, בוֹאֲכָה אֲרֹד,
גָּבַל וּבְאָרוֹת הָעִיר.
וּמִכְּאוֹב כְּרִיתָתָן הוֹלֵךְ כְּצֵל

לְסַנֵּי חֶרְטָמוֹ.

מִכְּאוֹב בּוֹקַע יָם.

ב

שְׁלַח מְכַאֲבֶךָ
 בְּמַפְרָשֵׁי־הַפָּסִים טְלוּאֵי הַקְּלָעִים
 אֲשֶׁר לְשׁוּטֵי־הַנִּילֹס
 הַמְתַּנְהֵלוֹת לְאַטָּן,
 שְׁטוּחוֹת קַרְקָעִית מְקַמְרוֹת חֲרָטָם,
 דְּרוּמָה
 דְּרוּמָה

אֶל הַסּוּדָן
 שׁוּטֵף נִילֹסוֹ הַלְבָּן בֵּין חוֹלוֹת הָאֶסְלָם
 מְאָדִים דְּמֵי בְנָיו הַנוֹצְרִים, הַשְּׁחוּרִים.

פְּלוֹקוֹת שְׁטוֹת,
 עֲמוּסוֹת קִנְי־סוּף,
 הַסּוּדָנָה, הַסּוּדָנָה,
 לְאַטָּן,

יְתוּשִׁים יְתוּשִׁים לְתַרְנָן.
 וּבִקְאָתְנַחִים אֵין־רוּחַ נְגַרְרוֹת מְגֹדוֹת הַסּוּף
 בְּכַתְפֵי נְגִדִים רְתוּמֵי מִצַּח וְחֹזֶה;
 מִזְעִי גְרוּנוֹת פּוֹסְעִים־גּוֹעִים לְאַטָּם
 פּוֹמֹנֵי מְכַאֲב עֲתִיקִים שֶׁל גּוֹרְרֵי אָנִי,
 נְהָרוֹת מֵיָם רַבִּים

אֶל הַסּוּדָן
 אֶל הַסּוּדָן
 הַנְּסַחֵף בְּחוֹלוֹת הָאֶסְלָם.

שׁוּטֵי־נְהָרוֹת לְאַטָּן,
 תַּרְנָנִים חוֹלְפִים,
 מְמַפְרָשִׁים,
 חוֹלְפִים בֵּין חוֹלוֹת, רוֹחֲשִׁים יְתוּשִׁים,
 תַּחַת שְׁמֶשׁ יְאוֹר יְרוּקֵת דְּקָלִים,
 סוּפּוֹת חוֹל,

* מִשָּׁר, סוּחַב כְּלִי־שֵׁיט בַּחבֵּל מִן הַחוּף.

גמלים.

חולפות בבואות תרנים, סקריות, מפרשים
בראי היאור הירוק, השוטף,
חולפות בבואות קני סוף, דקלים, שירות-גמלים,
עוברים בגדות.

חולפים תרנים

גורים חלקאי יאור מושכי עבותים,

נגררים

תרן אחר תרן, איש אחר צל מכאובו,

נגררים כהגרר אב נקן אחר בניו,

עם המכאוב הכואב כאבו,

כאדם ההולך אל שפת חוף ביום עצב

ונוטל מנטל עצבונו הגדול של הים,

נוטלים איש איש את חלקו

במשיכת החבל, במכאוב עמיתו

איש איש במכאוב ספינתו נוטל.

ג

שלח מכאובה אל גאיות ההרים

יאביכהו אלוני הבכות

ממדריגי המדרונות, מפסגות הטרשים החשופים,

הקוראים זה אל זה בחלופי עמק הר;

שלחהו אל להקות ענני כנען

העולים מן הים בסופה

בחשרות מכאובים חוזרים, שהשתלחו מעליה זה מכבר,

שלחהו לבין מקמרות קנריהם רועמות הדממה

התכולה, השטה,

ואל עפר ישיבו בגשם החוזר.

שְׁלַח מְכַאוּבָּה וַיִּשְׁמַלַח לְעֹזְאוֹל הַמַּדְבָּרָה,
 אֶל שְׁחֹר לִילוּתָיו צְחִיחֵי הַסֵּלַע מְעַקְרֵי הַחֲנִיּוֹם,
 וְשֵׁם יִרְקַד לְעֵד
 בְּנַחְלֵי אֲבָק־הַמְּאֻבָּנִים הַתּוֹעָה שֶׁל עַמְקֵי הַוַּאדִּיּוֹת.

שְׁלַח מְכַאוּבָּה עַל פְּנֵי יַם הַדְּמֻדוּמִים הָעֵבֹת
 אֶל מְנַהֲרוֹת הַשְּׁנָה הַכְּחוּלוֹת
 הַמַּתְחַדְּשׁוֹת לַיְלָה לַיְלָה
 בְּמַדְאָה סְנִפִּירִים מְקַשְׁקְשֵׁי אֶפֶל
 וּבְמַבּוּכֵי חֲלוּם יֶאֱבֹד זְכָרוֹ לְעַד.

ד

שְׁלַח מְכַאוּבָּה עַל פְּנֵי מַיִם רַבִּים
 וַיִּגַּר מַעֲלִיָּה לְבִלִּי שׁוֹב
 עִם מַחְלָפוֹת הַסֵּלְעִים הַנִּקְרָעוֹת
 בַּיָּם הַנְּסוּג אֶל אֶפְקוֹ.
 שְׁלַח מְכַאוּבָּה בְּהִנָּף הַמְּכַמְרֵת
 הַמַּתְעוֹפֶפֶת
 מֵעַם זְרוּעָה
 כְּעֶנְו־בְּקָר כְּסוּף,
 הַמַּתְפַּרֶשֶׁת
 כְּאֶבֶק יֶרַח צוֹנֵחַ
 לְאֵטוֹ,
 לְאֵטוֹ, עַל מִימֵי הַסֵּלְעִים.

שְׁלַח מְכַאוּבָּה עַל פְּנֵי הַמַּיִם
 לְמַעַן לֹא תִמָּצְאוּ בָיוֹם מִן הַיָּמִים.

ארז ביטון: פגישה

יָד בְּיָד,
שְׁלֵשִׁים מַעֲלוֹת צְלִיזוֹס לְכָל הַיּוֹתֵר
וּכְבֵּר לַחֲזֵה־הַדָּם עוֹלָה בְּמִיחָד.
אִתָּה נוֹבֵר בְּמַלְיָם הַיְפּוֹת.
נִדְמָה לְךָ מְשׁוּם־מָה שְׁלֵא תִפְגְּשׁוּ עוֹד לְעוֹלָם.
אִתָּה כְּמַעַט שׁוֹכַח שְׁעוֹד מְחַר, בְּאוֹטוֹבוֹס אוֹ בְּחֻגּוֹת,
אִתָּה נוֹתֵן חַיּוּף עַל כָּל מְקַרְהָ
אִתָּה רוֹצֵה לְהַרְוִיחַ זְמַן,
אוֹלֵי בְּדִיחָה;
אוֹלֵי סְפוּר מְצַלַּח!
הַרְי הַכְּנֵת הַכֹּל בְּמִצְחָצַח,
וְאֵת הַטּוֹנִים,
וְאֵת הָאֲצַבְעוֹת בְּמְקוֹמוֹת הַנְּכֹנִים.
וּבְכָל זֹאת תִּדְחַק הִנֵּה בְּחֻזָּה,
וּבְכָל זֹאת תִּהְיֶעַז הַזֹּאת בְּפָנִים.
וְאַחֲר־כֵּן הַרְחַק,
אִתָּה מְשַׁנֵּן עַל־פֶּה וּבְלִי שְׁנִיאוֹת
אֵת מֵה שֶׁהֵייתָ צָרִיף לֹזֵמֵר הַבְּקָר,
וְאִתָּה מְפָרֵט כְּמוֹ בְּכֶסֶף קָטָן,
וְאִתָּה מְשַׁלֵּם לְעֶצְמָךְ בְּיָקָר.

פרידה

יָד בְּיָד,

שְׁלֹשִׁים מַעֲלוֹת צְלוּיוֹס לְכֹל הַיּוֹתֵר

וְאֶפִּילוֹ לַחֵץ הַדָּם לֹא עוֹלָה בְּמִיָּחָד.

כְּמוֹ לֹא הִחְלַט עֲלֵינוּ בְּסִפְר־הַפְּגִישׁוֹת הַכָּבֵד.

גַּם לֹא פָרַט מֵה נִמְצָא זֶה בְּזוֹה.

מְקַרְיִים, וְכִשְׁתִּי מִטְּבַעוֹת קְטָנוֹת בְּכִיס,

יְדִידִים יִגִּידוּ עֲלֵינוּ שְׁעֲשִׂינוּ מְטוֹסִים קְטָנִים לְעוֹף בְּרוּחַ,

סִירוֹת יָרַר לְהִשִּׁיט בְּמַיִם הַרְבִּיִּים.

שׁוֹנְאִים יִסְגִּירוּ אֶת אֲנַחְתְּנוּ בְּחֶדֶר הַסְּגוּר שֶׁל הַלַּיִל.

כֶּף אוֹ גַּם כֶּף, הַכֹּל הַלֶּךְ,

וּכְבֵּר מָחָר בֵּינֵינוּ

דְּלֵת וְעִיר וְאָרֶץ

כְּמוֹ צְפָרִים שׁוֹב נִצָּא לְחַפֵּשׂ בְּמִקְוֹת הַחַמָּיִם.

מִכָּל זֶה יוֹתֵר רַק וְכֵר

הַד אֹר וְגִשְׁבֵּר בְּפָרוֹפִיל,

רַק הַחוּץ הַמְּאֻפֵּיל,

רַק הַדַּחֵק הַזֶּה שֶׁבְּאוֹר.

יָד בְּיָד,

שְׁלֹשִׁים מַעֲלוֹת צְלוּיוֹס לְכֹל הַיּוֹתֵר

וְאֶפִּילוֹ לַחֵץ הַדָּם לֹא עוֹלָה בְּמִיָּחָד.

שְׁלוֹם, שְׁלוֹם לָךְ

הִיָּה נָעִים מְאֹד

אֶפִּילוֹ מִיָּחָד.

שנואל אביצור: תזוזות כלכליות ומועברים לחיי-עבודה ביישוב הישן

עד תום הרבע הראשון של המאה הקודמת היה היישוב היהודי בארץ דל מאד בכמות ולא פחות מזה באיכות. עד לעליות ה"חסידים" לצפת ולאחר-מכן לטבריה ברבע האחרון של המאה ה-18 היה היישוב היהודי (שספק אם עלה או על אלפיים נפש) רובו-ככולו על טהרת יהדות המזרח, בדרך-כלל נתיני תורכיה. יהודים אלו מיעוטם היו תלמידי-חכמים שעסקו בתורה, ואחרים, גם הם לא רבים-ביחס, היו אנשי-מעשה שעסקו במלאכה שבקושי פירנסה את בעליה, ברוכלות בכפרים ובנשך או במסחר "מפותח" יותר בערים. שני הסוגים האחרונים היו השיכבה האמידה ביותר בקרב העדה. על אלה יש להוסיף מספר, ניכר למדי, של מסתופפים בערים הקדושות, "ארבע הארצות", בייחוד בירושלים, שבאו לסיים את חייהם על אדמת-הקודש ולהיקבר בה.

מספר היהודים בארץ על סף המאה התשע-עשרה עלה—או עלה הרבה—על 3,000 נפש. יותר ממחציתם ישבו בירושלים, שהיתה אז עיר קטנה (8,000—7 תושבים) לעומת עכו או עזה, למשל, עיר סגורה בתחומיה, שחלק לא מבוטל ממנה (בעיר העתיקה!) ריק ושונום—או, ביתר-דייק, משמש לגידול תבואות וירקות. הופעתם של יוצאי מזרח-אירופה ("אשכנזים") הביאה לא רק לשינוי כמותי ולעלייה במספר היהודים בארץ אלא גם לשינוי כלכלי-מהותי.

לשעבר היה קיומם של רוב יהודי הארץ מבוסס בעיקר על "יכולת הקליטה הכלכלית" שלה, מלבד ישישים שבאו למות בה כשצורר-כספם המספיק, בדרך-כלל, לכלכלם עד יומם האחרון, ומלבד אלה שהתקיימו על תמיכת צאצאים או קרובים. כספי החלוקה—היא "תפארת ישראל" (או "החלוקה הספרדית")—נועדו לסיפוקם של צרכי הקהילות וקודם-כל לתשלום מס-הגולגולת, למתן קיום (עלוב) לישישים, נכים, אלמנות ויתומים ("עזרה סוציאלית"), ולכלכלתם של תלמידי-חכמים מהוגים בתורה. לעומת זה, היישוב האשכנזי, שלא היו לו כל שרשים כלכליים בארץ, ביסס את קיומו מלכתחילה על עזרה מבחוץ, על "חלוקה" לכל בני העדה. ודמי החלוקה, כספים הבאים מתורמים מבחוץ, צריכים היו להיות מקור יחיד לקיומם של יוצאי אירופה.

שיפור דרכי התחבורה, צימצומו (ולאחר-מכן היעלמו הגמור) של השוד הימי הכרוך בשביית אניות ומכירת נוסעיהן לעבדים, וכן שינויים לטובה במעמד האישי והחברתי של האוכלוסיה וביטול חלק ניכר מהנגישות וההשפלות כלפי העדות הלא-מוסלמיות עוד בתקופת שלטונו של מוחמד-עלי—כל אלה איפשרו את הגשמתם של כיסופים דתיים לארץ ואת בואם של יהודי מזרח ומערב כאחד. בשנת תקצ"ט (1839) היו

כבר בארץ, כולל צידון—לפי מפקד שנערך מטעם מ. מונטיפיורי—6,547 יהודים, מהם רק פחות משליש (2,044) ילידי הארץ, רובם צעירים בגיל עד 20. הנה כי כן, מראשית המאה ה-19 לא די שהוכפל היישוב אלא גם השתנה הרכבו. תחת מאות ספרות של "חסידים" יוצאי אירופה בצפת וטבריה בראשית המאה נרשמו כבר אותה שנה 1,696 אשכנזים (24% מכלל יהודי הארץ), מהם 119 (מחציתם בגיל לפני ההתבגרות) ילידי-הארץ, שפרנסתם על כספי ה"חלוקה". במשך הזמן גבר שיעור עלייתם של יוצאי אירופה. גם מספרם של יוצאי המזרח גדל אך לא באותו שיעור, לפי שפרנסתם לא היתה מובטחת להם מראש כפי שהונהג אצל האשכנזים. עיקר הזרימה היתה, כמובן, לירושלים. במקום השני עמדה צפת, ואחריה טבריה וחברון. מחוץ ל"ארבע הארצות"—בעכו, חיפה, יפו, שפרעם ושכם, וכן בפקיעין ובחוות ישראל בק-בהר-מירון—התגוררו ב-1839 כשבעה אחוזים מכלל האוכלוסיה היהודית.

ב-1856 מנה א. פרנקל 5,700 יהודים בירושלים לעומת 3,007 ב-1839, אלא שמספרם של יוצאי אירופה היה כבר 1,700 לעומת 160 ב-1827 ו-499 ב-1839. בסוף שנות ה-70 הגיע מספר היהודים בירושלים ל-15,000 והם נעשו, תחילה, רוב יחסי בין בני שלוש הדתות ולאחר-מכן הגיעו גם לרוב מוחלט בה: בסוף התקופה התורכית בארץ היו קרוב לשני-שלישים מאוכלוסיית העיר. ערב מלחמת-העולם הראשונה מנה היישוב היהודי בארץ בין 80,000 ל-85,000 נפש, בהם כחמשים אלף בירושלים. כשני-שלישים מיהודי הארץ השתייכו אז עדיין—אם גם בגילגול אחר כלשהו—על מה-שקרוי "היישוב הישן".

גידול מספרם של היהודים בארץ, וקודם-כל בירושלים, חולל שינוי מהותי בדמותו של היישוב. זרימתם של כספי ה"חלוקה" ברוב ה"כוללים" לא הדביקה את הגידול במספרם של מקבלי ה"חלוקה". ואם קודם יכלו כמעט כל יוצאי אירופה להתקיים—הלקם אף לא בדוחק רב דווקא, לפי השגות הימים ההם—מדמי ה"חלוקה", הרי בשנות ה-70 היה הדבר אפשרי רק בקרב המשתייכים לכוללים "מיוחסים" (הו"ד, הונגריה) או אצל מקבלי "קדימה" (וכבר לא בכל הכוללים). מעתה היו לא רק רוב-רובם של יוצאי המזרח צריכים לחפש להם מקורות קיום אלא גם יוצאי מזרח-אירופה.³

אולם גידול האוכלוסיה היהודית—ושוב, בייחוד בירושלים—יצר איזה "שוק פנימי", מעגל כלכלי שאם גם רחוק היה מהיות סגור לגמרי הרי איפשר חילופי מוצרים ושירותים במספר ענפים גדל-והולך. חלק לא-מבוטל מכספי החלוקה נכנס על-ידי כך למחזור פנימי של האוכלוסיה היהודית ובזאת גדלה ההנאה ממנו בצד האפשרות להבטיח קיום, ולו חלקי, למספר רב יותר של משפחות.

תהליך זה של "העמלה" (לאבוריוציה) של "היישוב הישן"—כלומר: כל היהודים שבאו לארץ עד הרבע האחרון של המאה ה-19 ורוב הבאים אחריהם עד תום השלטון התורכי—החל למעשה עוד בשנות ה-60, אך התבסס מבחינה כלכלית וטכנולוגית משך שנות ה-70 וה-80 למאה שעברה.

בעלי-מלאכה יהודים הביאו לארץ את הטכנולוגיה המודרנית של אותם ימים, את

משפחת רוטשילד, ואחריה גם גורמים או תורמים אחרים—בפרט, משנות ה-80 והלאה, חברת כל-ישראל-חברים (כ"ח) שמשקלה היה רב, ואולי מכריע, בהכשרה למקצועות חדשים המבוססים על טכנולוגיה מודרנית. בד בבד עם כך נעשו מאמצים להקנות מקצוע גם למבוגרים (כולל אנשי ביל"ו), הן מטעם כ"ח הן מטעם גורמים אחרים.

גורם חמישי נוצר עקב ההתפתחות הכללית של הארץ, ובפרט של ירושלים וערי-החוץ. הבנייה המוגברת (בירושלים—יציאה מן העיר העתיקה, בנין שכונות, גידול היישוב, הקמת מוסדות דת, תרבות וחסד של גורמים אירופיים) יצרה דרישה רבה לפועלי-בנין מקצועיים ולאומנים במלאכות שונות. ובעקבות בנאים וסתתים מומחים מבית-לחם, חוצבים ושאר פועלי-בנין מבין הפלאחים מפפרים סמוכים, חדרו למקצועות הבנייה גם יהודים רבים, בייחוד מיוצאי תימן ושאר חבלים במזרח.

במאה השמונה-עשרה ובמחצית הראשונה של התשע-עשרה היה המבנה הכלכלי של ירושלים מבוסס על "משק סגור" של עדות דתיות, בייחוד אצל הנוצרים. המנורים—המרכזים הדתיים של שלוש העדות הנוצריות העיקריות—היו לא רק "מקלט" (אגב, שם שכיה בעברית למנזר במאה הקודמת) לנוזרים ומושבי הנציגות הדתית אלא מקלט בפועל-ממש, אם לא מבצר, לכל בני העדה מבני-הארץ, בימי מהומה ופורענות, התנפלויות ומלחמות. מלבד זה היה המנזר גם יחידה כלכלית שלמה-לעצמה: מחזיקה בתי-מלאכה, מחסני מזון, טחנת-קמח ומאפייה משלה, מספקת לבני העדה דיור (בבתים השייכים לכנסייה) ומזון ומשלמת מסים בשבילים. כך היה מקובל בקרב היוונים-האורתודוקסים—שהיו רוב נוצרי ירושלים—אצל הקאתולים וכן אצל הארמנים. במידת-מה נהגו מסדרים דמויי-"חלוקה" גם המוסלמים ממוסדות וקרנות של הווקף (למשל, חלוקת מזון-חינם לעניים).

מערך זה של מעגלים כלכליים סגורים של עדות עם איסוף כספים ומגנוני גבייה למען הצרכים של אנשי הארץ הקדושה בקרב בני עדתם מחוץ-לארץ, "מוסד" של שליחי הכנסייה המקבלים אחוזים מהנאסף עלי-דם, אפשר שהיו לו השפעות על דרכי איסוף הכספים לצרכי הקהילה היהודית עוד לפני ייסוד הפוללים למיניהם, ואין ספק כי היתה לו השפעה—ולו לא-מודעת—לאחר שהתגבשו הכוללים הנפרדים של האשכנזים.

כך התפתח מבנה משקי מיוחד של יישוב עירוני גדול למדי, החי בחלקו הניפר (בירושלים, ובמידה מצומצמת מאד, מחוסר אפשרויות של "מרחב מחיה", גם בצפת) במסגרת של כלכלה כפולה: עבודה או מסחר בתוספת החלוקה, או, בייחוד בתחילה, חלוקה בתוספת שכר-עבודה או רווחי מסחר-זעיר. במשך הזמן היה מספר העוסקים בענפי מלאכה רבים וכן בעבודה פשוטה עולה הרבה על חלקם המקובל של בעלי-מקצועות בכלל האוכלוסיה. עם זאת הרי בכמה כוללים קיבלו לעתים בעלי-המלאכה הנמנים עליהם רק מחצית החלוקה³ (פעמים נהגו כך גם ביחס לנשים), וכולל אחד גם שלל את הזכות לחלוקה מכל בעלי-המלאכה המצויים בו.

גב' א. פ"ן, אשתו של הקונסול הבריטי בירושלים, מציינת בזכרונותיה כי בהיותה בירושלים מעולם לא נתקלה במצב שבו לא יכלה להתקין או לתקן דבר נחוץ.

הטעם והסגנון האירופי, ארחות-חיים, כלים, מכשירים, כלי בית ומטבח, הלבשה, מזונות ומשקאות המקובלים באירופה, או לפחות במזרח. עם זאת העמידו מתוכם לא רק את יצרניהם או ספקיהם של כל אלה גם ציבור לקוחות ניכר, בעל משקל כלכלי. בצד זה באו התיירות המתרחבת, פיתוח דרכי-תחבורה, קשר ימי יציב ומהיר ודמי-הובלה מוזלים ואיפשרו להרחיב את מעגל הלקוחות של המלאכה והמסחר אל מחוץ למסגרת היישוב היהודי וכלל האוכלוסיה של הארץ.

תהליך זה הסתמן עוד בסוף שנות ה-60, גבר בשנות ה-70 וה-80, ונחתם בימי המנדט הבריטי.

*

חמישה גורמים פעלו בקרב היישוב היהודי ושימשו דחפים למעבר לחיי עבודה, או, אצל רבים, לקיום חלקי מחיי עבודה.

הגורם הראשון והמכריע היה המצוקה, קיום עלוב, רעב ומחסור ותנאי-דיור ירודים של רוב-רובו של היישוב היהודי. בעיית הדיור הודקרה בכל חריפותה עם, או לאחר, מגיפת החלירע של שנת 1865, אולם הבעיה של השגת מזון פשוט-כמשמעו, הצלה מרעב ומניווץ אצל רוב יוצאי המזרח וחלק גדל-והולך של יוצאי אירופה, בייחוד בעתות צרה (בצורת והאמרת מחירים, מלחמות רוסייה—תורכיה שניתקו את זרימת ה"חלוקה" לרובו של היישוב האשכנזי), התמירה משנה לשנה. הגורם הכלכלי הזה, הראשון-במעלה, היה בו גם צד של חיוב. כספי החלוקה, עם כל מיעוטם, שימשו מעין תוספת-קבע, או מעין גימלה ("תמידין כסדרים" בפי בני הדור או ליצניהם), המשלימה את ההכנסה מעבודה ו"משורינת" לענפי הוצאה מיוחדים. כך, למשל, הודות לנוהג של מתן שטרות של "כוללים" על דמי-החלוקה העתידיים לבוא תוך שנה ואפילו שנתיים אפשר היה לכסות את ההוצאה החדפעמית הגדולה ביותר של המשפחה—שכר-הדירה, שאותו נהגו לשלם מראש ("מוחרם" ל"מוחרם"). לכן היה בעל-מלאכה יהודי יכול (או נאלץ) להסתפק גם במתכונת של חצי יום-עבודה או פחות, ופועל בלתי-מקצועי החזיק מעמד גם כשקיבל עבודה מקרית ואפילו "יוומה" (ר' להבא).

גורם שני, שלילי במהותו, שהביא לתגובה חיובית היו המיסיונרים, שהתחילו לעסוק בהקניית מקצוע אגב מתן תמיכה כלכלית, מתוך תקווה שזו אחת הדרכים להכניס אנשים אסירי-תודה לחיק הדת. במקביל להם, ובלי כוונות דתיות-מיסיונריות, פעלו גם גופים פילנתרופיים לא-יהודיים אחרים ששלחו כספים לקונסול הבריטי בירושלים גיימס פ"ן.

גורם שלישי קם בקרב יהודי התפוצות שכאבו את כאב אחיהם בארץ-הקודש אך התעוררו לפעולה ממשית רק לאחר שראו כי המיסיונרים לא רק פורשים את רשתם אלא גם עוזרים באופן ממשי ליהודים בארץ, ובייחוד בירושלים. כאן יש להזכיר קודם-כל את מ. מונטפיורי שרצה לא רק לתת כסף, או לגייסו, אלא גם ליזום מפעלים קונסטרוקטיביים. לאחר-מכן בא גם תורם של אישים וגופים אחרים.

גורם רביעי הן פעולות להקניית מקצוע לבני-הנעורים, ולימים גם למבוגרים, על-ידי

תמיד נמצא בעל-מלאכה יהודי שיכול היה לבצע את העבודה הדרושה, וזאת עוד בשנות ה-50 של המאה הקודמת. משנות ה-70 מספר דברים דומים נוסע רוסי המסיח את רשמיו וחוויותיו בירושלים.

היזמה לשיפור מצבם הכלכלי של יהודי ירושלים על-ידי הכשרתם לעבודה, הקניית מקצוע ויצירת מקורות תעסוקה באה דווקא מצד גורמי-חוץ. המיסיון הפרוטסטנטי הבריטי, שרצה לעשות נפשות בעזרת מפעלים הומאניטאריים, הביא רופא ופתח בית-חולים בירושלים (הראשון בעיר), וכיון שלא הסתפק בזה הקים מעין בית-ספר מקצועי למבוגרים שפונה בשם יומרני "בית התעשיות" (House of Industries), אף שלמעשה למדו בו זמן רב אומנות אחת בלבד (נגרות). שלש שנים יכול היה כל יהודי שרצה בכך ללמוד מקצוע, לגור ולאכול במוסד ולקבל ממנו את בגדיו ושאר מחסוריו. כתום המועד יכול להשאר בו רק מי שהמיר את דתו. מוסד זה התקיים יותר מחמש שנים, עד לראשית המאה, והוא כלל לבסוף גם דפוס וכריכה ועסקו בו בעוד כמה מלאכות, גם אם לא הורו אותו.

מפעל שני—ולפי ממדיו, ראשון-במעלה—הקים הקונסול הבריטי ג'. פִּיין (או, להלכה, אשתו). בעזרת תרומות שנאספו באנגליה נקנה אז הרחק מן העיר כרם עזוב שכיניו בערבית "כרם אל-ח'ליל", הוא כרם-אברהם. הכרם והבורות שהיו בשטחו שוקמו, וכנראה נחצבו גם בורות נוספים, ונבנה בית הקיים עד היום. בכך נמצאה תעסוקה לעשרות פועלים יהודים בימים קשים, בייחוד בתקופת מלחמת-קרים כשנותקו יהודים יוצאי רוסיה ממקורות התמיכה שלהם. הפועלים הלכו לעבודה וחזרו ממנה יחד במאורגן, קיבלו אוכל לפני תחילת העבודה ובהמשכה, בנוסף לשכר שהיה מקובל אז בשוק-העבודה. מספר העובדים היה 55 שנה לאהר ההתחלה, ב-1907 היו 70 ולפני כן גם יותר (כמאתיים). בשנות בצורת נהנו 300—350 משפחות גם ממי בורותיו של הכרם ללא תשלום. המפעל היה ביסודו חקלאי וכך גם כונה, אלא שברבות הימים הוקמו גם בית-בד, יקב קטן ומפעל לעשיית מטאטאים. במאוחר יותר הוקם שם בית-חרושת לסבון שהעסיק שישה פועלים. בניגוד ל"בית התעשיות", לא היו במפעל זה כל מגמות מיסיונריות.⁵

הכשרת נערים למלאכה (וברבות הימים גם נערות) החלה עוד באמצע המאה הקודמת. בימים הקשים של מלחמת-קרים בא ארצה אלברט כהן, איש-אמונו של רוטשילד, לפתיהת בית-החולים היהודי הראשון בירושלים שהוקם על-ידי שולחו. בנאווו הבטיח עזרה חמרית ליהודי העיר בתהומים שונים וקודם-כל בהקניית מלאכות מועילות לבני-הנעורים. קומץ נערים, יתומים או בני עניים, שמתעמים תקציביים הוגבל מספרם משך שנים ל-25 (ושנים רבות לא היה בהם אף אשכנזי אחד), נשלחו ללמוד אומנויות אצל בעל-מלאכה שבעיר ולאחר יום-עבודה היו באים לשעה שעתיים ללמוד בתלמוד-תורה "לצעירי עמנו המחנכים ידיהם במלאכה"—שהוקם בשטח בית-החולים ונחשב אחד ממפעליו של "הנדיב" שנוסדו הודות ליזמתו של "הכוהן הגדול", כפי שכינו אז יהודי ירושלים את אלברט כהן כדי הדמיון (והחנופה) הטובה עליהם. בשנות ה-70 עלה מספר התלמידים כדי 37. מעקב אחרי המלאכות

שלמדו אז החניכים משקף את השינויים שחלו ב"שוק-העבודה" של ירושלים. תחילה למדו רובם סנדלרות וחייטות, לאחר-מכן תפסו מקום ראשון לומדי חרושת-עץ, כלומר נגרות וחרטות, ורק אחריהם באו לומדי חייטות, סנדלרות, פחחות, צורפות, כריכה, ואפילו רוקחות. התלמידים (כלומר הוריהם) קיבלו גם תמיכה חמרית מבית-הספר.

בבית-ספר לנערות שהוקם לאחר זמן, ושמספר חניכותיו הגיע ב-1868 לחמשים, למדו גם מלאכות-יד שונות אלא שכאן היתה הכוונה להכשירן לניהול משק-ביתן לעתיד ולא לעבודה ששכרה בצדה. כשהוקם ב-1870 בית-הספר החקלאי הראשון של כ"ח, הוא מקוה-ישראל, בו למדו תחילה חמישה תלמידים בלבד, נשלחו (וזאת עוד בעשור הראשון להקמתו) אחדים מתלמידיו ליפו ללמוד מלאכות שונות אצל אמנים יהודים שבעיר. בית-ספר זה הוא שסיפק הריטים לבית-הספר המקצועי הראשון בארץ, "התורה והמלאכה" של כ"ח, בירושלים.

בי"ס מקצועי זה נוסד ב-1882 והיה, למעשה, בית-ספר ראשון למלאכה הראוי לשמו. לא כל תלמידיו שלמדו תורה (במקרה זה אף צרפתית ולימודים כלליים) למדו גם מלאכה. ולהיפך: היו חניכים, ואם גם מעטים, שלמדו מלאכה בלבד. מפעל חינוכי זה ביצע עבודות רבות מסוגים שלא ידעו ולא יכלו לעשותם קודם בירושלים ובממדים כאלה שעוררו אפילו את זעמם של כמה מבעלי-המלאכה שראו בכך הסגת-גבול. עבודות יציקה ומכונאות מורכבות בוצעו לראשונה בבית-ספר זה. משרד טכני ובית-מלאכה מיכני עסק בהרכבת מכונות מודרניות כמו, למשל, בהתקנת טורבינות-מים בטחנה של משפחת חוסייני בוואדי-קלט, מלאכה שנעשתה על-ידי מזריו ותלמידיו של בי"ס זה.

ליד בית-הספר פותח בית-אריגה גדול עם מצבעה למוצריו. בשנות 1897-1907 עבדו באריגים וצביעה בלבד 89 איש, רובם כנראה פועלים (כולל פועלות) ולא דווקא תלמידים. היה זה אפוא מפעל-חרושת גדול לפי ממדי ירושלים של אותם ימים. ליד ביה"ס קוימו גם מפעלי הכשרה ולימוד למבוגרים במסגרתו לימדו, למשל, סתתות לצעירים באי הארץ ("גולי רוסיה" ב-1886).

בין ענפי הלימוד והייצור השונים בבית-הספר כ"ח יש להזכיר עשיית קרח, מפעל ראשון מסוגו בירושלים של שלחי המאה הקודמת. מובן שהיקף הייצור היה קטן מאד. לפי עדותו של בן התקופה, ה. המבורגר, נמשך ייצור של בלוק אחד חמש שעות ומחירו היה מגידי שלמה⁶ (להלכה כ-20 גרוש, למעשה יותר).

יצוין כי עוד בשנים הראשונות לפעולתו של בית-ספר זה היו תכניות בעלות-מעוף להרחבתו. דיברו, וכנראה גם נשאו-ונתנו, על חכירת "בתי טורא" (משכנות-שאננים וטחנת-הרוח שלידם) ל-999 שנה (!) תמורת לירה-שטרלינג אחת לשנה כדי להקים על קרקע זו בתים וחנויות לעבודה ולמלאכה, כלומר לא רק ליצר את התוצרת אלא גם לשווקה בו-במקום. רעיון זה, בגלגול אחר ובלי מפעל חינוכי, בא לידי ביטוי מקץ 80 שנה ויותר בהקמת "חוצות היוצר" בימינו אלה, לא הרחק מאותו מקום עצמו.

על מפעלי ההכשרה המקצועית יש להוסיף את החברה "עזרת נידחים", שלא די שתמכה בבעלי-מלאכה ועזרה להם בקניית מכשירים וחומר, אלא שלפי תקנותיה גם שלחה אנשים מבוגרים ללמוד מקצוע ותמכה בהם⁸ בזמן לימודיהם בסך 12—5 גרוש לשבוע (נוסף לחלוקה שקיבלו, במידה שהשתייכו לכוללים "אירופיים").

מתוך המפעלים הפילנתרופיים, בין פרטיים ובין ציבוריים, מחוץ למוסדות חינוך והכשרה מקצועית, יש לציין קודם-כל את אלה של משה מונטפיורי. הוא יזם שני נסיונות בעלי אופי תעשייתי. האחד נועד לצרכיהם של יהודי ירושלים, ובראשם דרי שכונתו, משכנות-שאננים, והפוננה לטחנת-הרוח שהוקמה ליד הבתים, בתנאי מפורש שהנזקקים לה מבין העניים ישלמו דמי טחינה מופחתים ואף ייהנו מעדיפות בתור. נסיון שני, והוא ראשון בזמן, שהוקם עוד ב-1854, נועד להיות מפעל מובהק של תעשייה קלה וליצר אריגים. מונטפיורי שלח גולים ומטווה. הכותנה הגלמית עלתה אמנם בארץ כמחצית מחירה באנגליה, אבל טוויית-יד עלתה פי-כמה יותר.⁹ בראשית הרבע האחרון של המאה כתב י. מ. פינס, ובצדק, שחוטים מטוויית-יד לעומת אלה שהובאו ממטוויות ממופנות באנגליה עלו ממש שבעתיים. לכן כדאי היה להביא מטווה-חוטים מן המוכן, כפי שעשו אורגי מגדל-גד לאחר-מכן. מונטפיורי ביקש להושיט עזרה חד-פעמית להשקעת-יסוד במכשירים ורכישה ראשונה של גלם, מתוך הנחה כי מתמורת התוצרת אפשר יהיה לקנות חוטים חדשים ו"לגלגל" את הייצור. המפעל על תריסר הנולים שלו, שלא כולם הופעלו, לא החזיק מעמד. בתחילה פרצו סיכסוכים עם המדריך האירי ששלח מונטפיורי, וכעבור שנה לערך נאלץ לסלקו. תחתיו נמצא יהודי אחר שלאחר-מכן התברר כי לא היה מומחה במקצועו אלא עסק באריגת טליתות בלבד, אדם קשיש למדי שלפי עדותו של פרנקל, אשר נפגש אתו בדרכו לארץ, לא היה כלל האיש הנכון בתפקיד הנכון. סיכסוכים והאשמות אישיות נגד המדריך החדש, שלימים אף נתבע לדין וגזרו עליו גידוי של 30 יום ואמירת ארבעים פעמים "על-חטא" בפומבי בשל מעשה מגונה, לא הוסיפו בריאות למפעל זה. הוצאות נחוצות ומיותרות ניפחו את מחיר התוצרת עד ששוב אי-אפשר היה למכרה. מ. מונטפיורי הוסיף לשלוח חוטים על חשבוננו עד שהתאכזב וחדל.

טחנת-הרוח, כנגד זאת, היא המפעל השני, פעלה בלא הפסקות רציניות ובעזרתו של מ. מונטפיורי כעשרים שנה. ברגע שסירב החוכר להוציא כסף משלו על תיקון שנדרש, הקיץ הקץ גם עליה.

כאשר הוקם "מפעל-זכרון" למ. מונטפיורי במלאות לו 90 שנה התכוונו מיסדיו לעשות דבר של ממש להעברתם של יהודי ירושלים לחיי עבודה יוצרת. שליחו של המפעל בארץ. י. מ. פינס, ניסה בשנים הראשונות לבוא לעשות להקמת מפעלי מלאכה ותעשייה, וזאת ביחוד בשני כיוונים, אריגה וחמרי-בנין—ולא הצליח. האורג שהמציא לו כסף מקרנות המפעל אמנם עבד אך לא העסיק אחרים ולא החזיר את ההלוואה שקיבל לפיתוח מפעלו. סכום גדול יותר הושקע בהקמת מפעל לעשיית רעפים. נקנו מכונות בחו"ל, הוזמן איש ירושלמי שעבד וכביכול השתלם בבית-חרושת לרעפים בפאריז. אבל התברר כי האיש עבד ליד המכשב בלבד ולא התמצא

כלל בהכנת הטיט ובתהליכי הצריפה בתנור, והרעפים לא עלו יפה—שבירים היו מדי.¹⁰

עקב כל אלה הסתלקו ראשי המפעל מכל נסיון לעודד עוד בכספם פיתוח מפעלי תעשייה ומלאכה, ולמרות הפצרותיו של פינס נמנעו אף ממתן עזרה ליזמות חקלאיות. ופרט ל"רומן" קצר עם אנשי ביל"ו בירושלים, כאשר בתמיכתו למדו ששה מהם מקצועות שונים (נגרות, מסגרות, עשיית סכינים) במסגרת שה"ו ("שיבת החרש והמסגר"), התרכו האיש, בהמשך פעולתו בשליחות מוסד זה, בענייני דיור בלבד.

בין המפעלים הלימודיים-היצרניים יש להזכיר בית-מלאכה למוצרי צדף אמנותיים, דוגמת עבודות בית-לחם, מיסודו של נתן שטראוס בראשית המאה, וכן בית-ספר לכלכלת-בית, ששוכן באותו בנין וסיפק מארוחותיו לעובדיו והניכיו של בית-המלאכה האמור. מפעל לימודי אחר לבנות היה בית-מלאכה לרקמה ותחרים.

אך גולת-ההפותרת למלאכת-המחשבת היה, כמובן, "בצלאל", בית-ספר לאמנות ואומנות מיזמתו ובהנהלתו של פרופ' בוריס שץ. תוך שנים ספורות פיתח בית-ספר זה פעולה רבת-תנופה בהקניית ידע עיוני והרגלים ושיטות של עבודה וכן בפיתוח בתי-מלאכה בענפי עבודה ויצירה אמנותית מכל המינים ב-32 סוגי עבודה: מצויר ופיסול עד אריגים, שטיחים ומלאכת-מחשבת במתכת. מספר התלמידים-הפועלים על מוריהם ומדריכיהם הגיע ל-475 וערך הייצור לרבע מיליון פרנק, עד שעבר מלחמת-העולם הראשונה מלאו המחסנים תוצרת ובתוך כך נוצר גירעון כספי גדול. אז בא שידוד-מערכות: בתי-המלאכה הופרדו תקציבית מבית-הספר והוצרכו להתקיים

משיווק מוצריהם. פוטרו עובדים, וחלק מן המפוטרים פתחו בתי-מלאכה משלהם. קצת מן התלמידים, בייחוד מבין הפועלים בבתי-המלאכה של "בצלאל", היו בני היישוב הישן ויוצאי-מזרח כגון הבאים מתימן, שבתקופה זו קרובים היו מכמה בחינות ליישוב הישן יותר מאשר לחדש.

בעלי-מלאכה בודדים מ"ארבע הארצות" ניסו להתבסס, בייחוד בסוף המאה שעברה ובעשור הראשון למאתנו, בערים שיישובן ערבי טהור כגון עזה ושכם. חברת "למען ציון" עודדה התישבות של יהודים, ובייחוד של בעלי-מקצוע, ברמלה, זומן-מה התרכזו בעיר זו יהודים מאלה שעבדו במושבות יהודה או שהועסקו בעבודות הקשורות בהנחת מסילת-הברזל יפו-ירושלים. יתר על כן: בלוח-לונג' לשנת תרנ"ח הופיע מאמר אפייני מאד לאותה תקופה, מאת השו"ב (שוחט-ובודק) משפּה, ר' חיים דב ב"ר שלמה, בשם "הצעה לישוב בעלי מקצוע ופועלים בכפרים ליד המושבות". לדעתו, צריך היה לעודד התישבות של בעלי-מלאכה ופועלים יהודיים בכפרים ערביים שליד המושבות (לעיניו היתה הדוגמה של זכרון-יעקב). בעונה—או בעונות—יעבדו במושבה ויהנו משירותיה הציבוריים (שחיטה, בית-כנסת, בית-ספר, עזרה רפואית) ובעונה המתה במושבה יסובבו בכפרים הערביים שבקירבת מקום-מגוריהם. ההצעה באה על רקע המציאות בה היו פועלים, בעיקר בעלי-מקצוע מירושלים וצפת, באים לעבוד במושבות בהשאירם את בני משפחתם במקום-מגוריהם

הקבוע בעוד חלק ניפר משכרם "נאכל" מהמת הצורך לקיים שני משקי-בית ולהוציא ממון על נסיעות הביתה. יש לזכור גם את ההגבלות שהטילה הפקידות של הבארון ביחס ל"זרים" במושבות, וכן את שכר-דירה הגבוה-ביחס במושבה לעומת מה שהיו עשויים לשלם בכפר של פלאחים.

תהליך ההרחבה של קשת המלאכות בארץ, וקודם-כל בירושלים, השתלב גם בשידוד-מערכות במלאכות המסורתיות: חל שינוי בצורה ובטיב של מוצריהן, ובמדה ידועה גם בכלי-העבודה. בד-בבד עם זה גדל משנה לשנה מספרם וחלקם של היהודים בקרב האומנים, ובייחוד המודרניים.

לפי תיאוריו של ג. זיטצן משנת 1806 היו כל הצורפים בירושלים נוצרים, שקצתם נודדים רוב חדשי השנה בכפרים משני עברי הירדן.¹¹ בהמשך המאה היה מספר הצורפים היהודים גדל-והולך. רובם היו יוצאי המזרח, אבל בעשרות-השנים האחרונות של המאה ובראשית מאתנו עלה גם מספרם של יוצאי אירופה. מנתוני המיפקדים השונים אנו למדים כי צורפים היו 12% מכלל בעלי-המלאכה של צפת ב-1899. מספרם (12) היה למעלה מן הדרוש ליהודי העיר, ואפילו לכל אוכלוסי העיר לרבות הפלאחים בסביבה, ובמשך הזמן פחתו הצורפים בצפת. בירושלים "כבשו" הצורפים היהודים את השוק: מספרם עלה מ-6 ב-1856 ל-71 ב-1899. ואם גם נביא בחשבון שנתוניו של א. לונץ הם "אופטימיים" וכללו כנראה גם את כל בעלי-המקצוע בכוח אך לא בפועל, כלומר גם אלה שלא עסקו במלאכה למעשה, הרי המיפקד של 1922 (שלא היה מלא ומקיף) מלמדנו כי היו אז בעיר 70 צורפים (כולל 8 חניכים) יהודים. בסופו של דבר נעשו צורפים יהודים הרוב בשוק-הצורפים בירושלים העתיקה.

מספר החייטים והסנדלרים אמנם גדל אף הוא, אלא שהופיעו ועשו חיל תופרי-נעליים אירופיים (במקום מטליאי-נעליים, רובם יוצאי צפון-אפריקה) וחייטים לבגדים אירופיים. ואם בעבודת העור הופיעו מכונות רק בראשית המאה הנוכחית, הרי מכונות-תפירה החלו להופיע כבר בשנות ה-80, אם לא בסוף שנות ה-70, למאה שעברה. מובן שהיו אלו מכונות המונעות בשריריו של אדם (יד ולאחר-מכן גם רגל) ולא בכוח מיכני. על אף ריבוי החייטים ו"תגבורת" בלתי-פוסקת מבין החדשים שמקרוב-באו מצאו להם רובם פרנסה (בדוחק-מה, ככל בעלי-המלאכה במשטר הכלכלי של החלוקה). כן מצאו עבודה גם כובענים, כולל עושי "שטריימלים", ולימים גם כובעניות, שבאו בעקבות התופרות ומספרן גדל בראשית המאה.

גם מספר אורגים (עוד לפני מפעלי כי"ח), קדרים בודדים (בהם עושי זיגוג), סורגים, וכן עושי חבלים, כברות ונפות היו אז בין יהודי ירושלים.

בין המקצועות החדשים שלא היו ידועים תחילה חדרה קודם-כל מלאכת הדפוס, וזאת עם בואו של ישראל ב"ק לארץ ב-1831 ופתיחת בית-דפוסו בצפת ולאחר-מכן בירושלים. היה זה חידוש רבי-משמעות בחיי היהודים בארץ. ואף שכל העבודה נעשתה ביד, כולל הפעלתה של מכונת-הדפסה "חדישה", שנשלחה כשי מאת מ. מונטפורי, הרי ראו בזה משב-רוח של טכנולוגיה אירופית מתקדמת, ולא מקרה הוא כי החכם-באשי הראשון הממונה מטעם שלטונות תורכיה, ראשון-לציון א. ג'ין

(אג"ן), מכנה בכתביו¹² או הדפוס בשם "פבריקה" (בית-חרושת). חרף הקשיים בקבלת רשיונות לפתיחת בתי-הדפוס בתורכיה, גדל מספרם של בתי-הדפוס היהודיים. במקביל להם נפתחו דפוסים של מגזרים ומרכזים של כיתות נוצריות שונות. לראשית המאה הנוכחית היו ליהודים בירושלים 9 בתי-דפוס רגילים, "דפוס-אבן" (ליתוגרפיה) ובית-מלאכה להכנת אמהות (מטריצות) לעומת 8 בתי-דפוס של לא-יהודים. מספר העוסקים בדפוס עלה מ-72 ב-1899 ל-152 ב-1922. ב-1937 היו בירושלים 96 מפעלים יהודיים, המעסיקים 557 איש. ב-36 מהם השתמשו במנועים, כמעט כולם חשמליים. בצמוד לכך גדל מספר הכורכים בעיר—רובם, אם לא כולם, יוצאי מזרח-אירופה.

פריחתו של ענף הדפוס נזונה מהדפסת ספרים ועיתונים כאחד. משך עשרות-שנים נדפסו בעיר כתבי-עת שיצאו אחת לשבועיים ולשבוע ולאחר-מכן פעמיים בשבוע עד שהחלו להופיע בכל יום. עם זאת לא נפגע גם ענף "קדם דפוס", כתיבה ביד של סופרי-סת"ם בעלי קולמוס-קנה (יוצאי מזרח) או נוצה (יוצאי אירופה). בראשית המאה הנוכחית מזכיר א. מ. לונץ, סופר-סת"ם שהחזיק 50 פועלים-סופרים.¹³ קשה לתפוס שהיה בירושלים בית-סופרים ("סקריפטוריום") כזה, וכנראה המדובר בסוחר המשווק—בעיקר לחוץ-לארץ, מן-הסתם—מוצריהם של סופרי-סת"ם ירושלמיים.

עוד פרנסה "ספרותית" היתה כתיבת מכתבים. נשים יהודיות לא ידעו או לכתוב, אך גם רוב הגברים ידעו קרוא בלבד, מה-גם שפפויות למוסדות רשמיים (יהודים ספורים ידעו לכתוב תורכית ואפילו ערבית) צריך היה לכתוב גם בתורכית או בערבית וכן בשפות אירופיות (בייחוד לחו"ל), לפחות את הכתובת על-גבי המעטפה. "סופר" בעל כתב קאליגרפי ומסלסל במליצות קיבל שכר כפול ומשולש מפתבן רגיל.

בענף כה יסודי כעבודות מתכת היה מצב-הדברים בארץ באמצע המאה ה-19, ואף זמין-מה לאחר-מכן, כמעט כמו במאות-השנים הקודמות. צוענים נודדים בכפרים וחרשי-ברזל, דרך-כלל נוצרים, בעיירות ובערים. חלק—או עדיין קיצוני—של הרובע הנוצרי בירושלים כונה בשם הארת אל-חדאדין (שכונת חרשי-הברזל). במחצית השנייה של המאה הקודמת, ובייחוד ברבע האחרון, מופיעים חרשי-ברזל יהודים, רובם יוצאי מזרח-אירופה, ואתם כלים, מכשירים וגם מוצרים מדגם אירופי מעשה-ידיהם. בשנות ה-90 היו כבר בארץ פתילות-נפט ואחריהן באו גם פרימוסים, ואף אלה הוסיפו עבודה לחרשי-ברזל. עשיית סורגים, מעקות, ולבסוף גם משאבות-יד—בירושלים למי בורות וביפו גם לבארות רדודות—היתה עיסוקם של מפעלים גדולים כגון זה של שטיין (לאחר-מכן בית-חרושת ממש) או בתי-מלאכה של בית-הספר כ"ח בירושלים (ר' להבא), אלא שגם חרשי-ברזל פרטיים בודדים עסקו בוה. החלו גם בהתקנת מחרשות-ברזל: חידוש זה של שנות ה-80, שחדר והשתרש גם בקרב הפלאחים, הובא על-ידי אחד מתלמידי של מתקינה, יוסף קוויטניסקי, וזאת בטרם יחלו ליצרו בבתי-מלאכה של המוסד החינוכי הגרמני של שג'ר.

אחר החידושים החשובים שאותו לא הכניסו חרשי-ברזל יהודים—אלא שהם הרחיבו הרבה את השימוש בו—היה הכנסת פחם-אבן על מקום פחמי-עץ למפחות והעלאת התפוקה בעזרת דלק חדש זה.

בתוך כך קמו גם לא מעט בתי-מלאכה של יהודים לעשיית כלי-נחושת, דרך-כלל לצרכי בית ומטבח. כן התרחב-והלך מקצוע הפחחות הקשור בהתקנת מרזבים לקליטת מי-גשמים והורדתם לבורות ובעשיית פנסים. הפחחות היתה מקצוע מיוחד ליהודים. בתוך השאר התקינו הפחחים צפחות ("מימיות") להובלת מי הירדן לצליינים, ו"פנסים של עבודה-זרה" לחזקת גרות-שענה שנדלקו ערב הפסחא הנוצרית-האורתודוקסית ב"אש קדושה" מגרותיהם שהודלקו "בלי הבערת אש" ("ישר מהשמיים") על-ידי אחד מראשי הכהונה, כאמונת בני עדתם. הצליינים, בני העדה מבין עולי-הרגל—ברבות הימים, בעיקר איכרים רוסים—הוליכו את "האש הקדושה" על-ידי החלפת הנרות בפנסים-תאומים (כפולים) למקומות מגוריהם. כדי להשגיח על האש החלו הפחחים להתקין חלון-זכוכית לפנס כזה ובמשך הזמן, עם הנהגת חלונות מזוגגים, גם בבתים (לא לפני שנות ה-40), וכך נעשו הללו גם זגגים במשך הזמן עד שפותח מקצוע נפרד של זגגי-בנין.

כר נרחב נפתח לפחחים עם הופעת הנפט (קירוסין) בארץ, בסוף שנות ה-60. מוצר זה הובא בתיבות-עץ המכילות שני פחי נפט כל אחת. לא רק הפח הריק כמו שהוא נעשה כלי-קיבול כל-בו לחמרי-בנין או יחידת-מידה ללח וליבש אלא שבהיותו מפורק וחתוך עשו ממנו כלים שונים ומשונים. לוחותיו שימשו גם חומר-בנין, והיו אפילו שהפכוהו ל"מכרה" של בדיל. וכך היו עושים: שורפים לוחות-דפנות מפורקים של פחים ואוספים את טיפות הבדיל שנזלו מהם. המתכת המופקת שימשה לצרכים שונים: מהלחמה ועד לליבון כלי-נחושת, בייחוד ל"הגעלתם" לפסח¹⁴ יש להניח שעד למלחמת-העולם הראשונה קלטה ארץ-ישראל כמיליון פחי-נפט, ששימשו ברובם חומר-גלם לעשיית כלים שונים. הדברים הגיעו ליד כך שהקונסול הבריטי בירושלים ראה צורך לענות לפניותיהם החוזרות של מיצרי הבדיל האנגלים כי אין סיכויים לשווק בארץ לוחות-בדיל או פחי ברזל דק מצופי-בדיל, לפי שפל הביקוש מתכסה על-ידי פחי-הנפט הריקים. מספר הפחחים היהודים בצפת היה בשנת 1839 4 (כולם יוצאי אירופה) ו-19 ב-1899. מספר הפחחים היהודים (אחרים לא היו עד ראשית המאה) בירושלים עלה מ-6 ב-1856 ל-90 ב-1899 ול-99 (כולל חניכים) ב-1922.

גידול האוכלוסיה העירונית, בנין מוסדות דת וחסד מטעם מעצמות-חוץ או בכספיהן, ובייחוד ריבוי האוכלוסיה היהודית, הביאו להרחבה ניכרת בבנייה ובעקבותיה גם להפקה או לייצור (נוסף ליבוא) של חמרי-בנין. בתחילה לא היתה ליהודים דריסת-רגל במקצועות בנין, פרט לנגרות. במשך הזמן, אם גם באטיות רבה, חדרו יהודים גם לענף זה—תחילה בעבודות גימור, כסיידים וצבעים, ולבסוף כטייחים, וברבות הימים אף היו סתתים, בנאים, ואף חוצבים ופועלים פשוטים. בהשתרשות מקצועות אלה רב היה חלקם של יהודי המזרח, ובהם, לפחות בראשונה, יוצאי תימן, ולאחר-מכן גם אנשים מקהילות צפון בבל (כורדיסתן וכו'). הופעת חמרי-בנין חדשים, ובראש-וראשונה רעפים (לפני מלחמת-העולם הראשונה הביאו ארצה מדי-שנה 2½ מיליוני רעפים), הוסיפה לא רק ענף חדש (עבודה בבנין גגות) אלא הרחיבה את עבודות הנגרות הקשורה בה. בעקבות זה התפתח בהדרגה ייצור מקומי של רעפים.

המודרניזציה בדיוור שהחלה מלמעלה, מן הגגות, היש-מהר עברה גם למטה, לרצפות. במקום רצפות-עפר מכוסות מין טיח-מלט מקומי ("מדה") התחילו להביא מרצפות-מלט מצרפת (25–20 סמ"ר), אדומות גם הן כמו הרעפים. הן גם כונו תחילה בעברית בשם "רעפי-רצפה". נוצרו עבודות ריצוף, ולימים התפתח ענף חדש בייצור חמרי-בנין—עשיית מרצפות. לענף חמרי-הבנין יש לשייך גם את ייצור הסיד שבו החלו לעסוק יהודים בירושלים, אף כי תחילה לא בהצלחה מרובה.

קבלני-בנין יהודים מבני הישוב הישן מופיעים גם הם עם בניית השכונות החדשות "מחוץ לעיר". מסופר, אם גם אולי בהפרזת-מה, על 500 יהודים שהועסקו בבנין בשנות ה-80. יתר על כן: לפי פנקסי הממונים על בנין השכונה הפרטית הראשונה מחוץ לחומות, נחלת-שבעה, נרשמו ארבע נשים שעבדו (בראשית שנות ה-70) בהכנת המעזיבה ובעבודות הקשורות בהתקנת כיפות על גגות הבתים (עבודות אלו יש להקביל מבחינת מהירותן, דחיפותן, היקפן וכוח-האדם הדרוש להן ליציקת גגות בטון בימינו) וקיבלו שכר גבוה מאד גם ביחס לגבר באותם ימים: 8 גרושים ליום.

האירופיזציה בצורת הבנייה לא נעצרה ב"שלדי" הבניינים, בגגות-רעפים שהחלו לכער את הנוף המקומי ובמרצפות-מלט, אלא נתנה אותותיה גם בעיצובו הפנימי של המעון. על מקומן של גומחות ומחצלות לשיבה ביום ומצע בלילה הופיעו רהיטים: מיטות, שולחנות, ולבסוף גם כיסאות וארונות. כאן נמצא כר נרחב לנגריי-רהיטים יהודים יוצאי מזרח-אירופה. לכך יש להוסיף עשיית אמברים (ארגזים מצופים פח מבפנים) לכל משפחה יהודית להחזקת תבואה וקמח ו"קרבונרות" (בלאדינו קרבונרה היא תיבה להחזקת פחמי-עץ).

א. פרנקל אינו מזכיר כלל נגרים בין יהודי ירושלים. א. לונץ מנה ב-1879 42 נגריי-אומנים ו-23 שוליות, יחד 65 אומנים לעשיית כלים, הפציה-חן ומזכרות מעצי-זית, ואילו ב-1899 מנה כבר 365 נגרים ועושי עגלות. ואילו לפי מיפקד 1922 היו בירושלים 432 נגרים בוגרים ו-101 חניכים, ס"ה 533, עליהם יש להוסיף 65 חרטי-עץ (כמחציתם שוליות) שנמצאו ב-1879 בקרב יהודי ירושלים, לפי החומר שאסף א. לונץ. אלא שמספרם ירד כי נעצרה ההתפתחות בייצור הפציה-חן, קדושה ומזכרות מעץ-זית (מיגבלות בשיווק לחו"ל, בייחוד לרוסיה), ומספרם ב-1899 היה בסך-הכל 37 ואילו ב-1922 (וכאן כבר מופיעה חרטות-עץ רגילה) הצטמצם מספרם ל-32, בהם שני חניכים.

עקב העלייה במספר הצליינים וריבויים של תיררים בעלי-אמצעים, וכן יצירת שוק באירופה ואמריקה לחפצי-קדושה ולמזכרות מארץ-הקודש, לא די שהתרחבו התעשיות המסורתיות של בית-לחם אלא אף נפתחו בתי-מלאכה דומים בירושלים ובמשך הזמן גם במקומות אחרים. עבודות אלו היו בעיקר בעץ-זית, בצדף ובאבן. מספר היהודים המועסקים במלאכות אלו, בייחוד בחרושת-עץ (תיבות למיניהן כגון קופסות לאתרוגים, ארגזים, כריכות ספרים, פמוטים וכו') גדלה-הלך. תחילה הועסקו אומנים יהודים על-ידי סוחרים ובעלי בתי-מלאכה לא-יהודים, בעיקר גרמנים. לאחר-מכן התפתחו גם מפעלים דומים משל יהודים. אומן אחד כזה היה חיים יעקב

שהתחיל לעבוד בענף עוד ב־1858 (עתים העסיק בעצמו עד 30—25 פועלים), שכתב ב־1878, כי יש כבר בירושלים מאה אומנים יהודים המתפרנסים מעשיית הפצי קדושה וחן מעץ־זית.¹⁵ על מספר זה חוזר ב־1879 גם י. מ. פינס, אף כי רשימה שמית שהוא מביא מונה בדוחק 60, אלא שהוא מציין שכמה משפחות שראשיהן עסקו במלאכה זו עזבו את הארץ. נסיונות שיווק של מוצרי עץ־זית בין יהודי אירופה לא נתנו פרי כי היו מקריים, חפוזים וחולפים והתבססו על חובבנות ופילאנתרופיה—על "בטלנים" ולא על אנשי־עסקים המעוניינים ברווחים.

חפצי קדושה מעץ־זית של אומני ירושלים היהודים זכו בשבחים ועיטורים בתערוכות בינלאומיות והוגשו כשי לשליטיהן של מעצמות גדולות כמו הקיסר פראנץ־יוזף וכיו"ב. יהודים בודדים הצטיינו גם בעשיית כלים מ"אבני משה" (חג'אר־מוסא, אבני ביטומן ממדבר־יהודה) ובעשיית תבניות של מקומות קדושים מאבני־גיר.

בתוך שאר מלאכות בקנה־מידה קטן יש לציין עשיית שמרים, דרך־כלל על־ידי נשים שהכינו אותם בבתיהן והלכו מבית לבית כדי למכרם, ייצור חומץ (גם מקיסמי־עץ) ובייחוד עשיית יין ויין־שרף. ענף זה התרחב מאד עם ריבוי האשכנזים. נמצאו בעלי־בתים רבים שקנו ענבים והזמינו פועלים שדרכו אותם, כבימי־קדם, במורגליהם. מתמיה מספרם של עושי יין ויין־שרף ומוכריו (בבתי־מרוח קטנים, לשתייה במקום). עם זאת יש לזכור כי "משקה" היה מעין יסוד מוזני בימים ההם, ובתוספת "לקח", ולעתים גם לחם, "חמוצים" ודג מלוח, היה תחליף לארוחה, ובפרט לארוחת־ביניים. ייצור בתי של יין־שרף גרם לא פעם שריפות וכוויות ואף מקרי־מוות. בימים ההם התפרסם אומן אחד, מגדל יפה, כבעל "ידי־זהב" במקצועות רבים וכן כ"ממציא":

בתוך השאר התקין מסחטה מיוחדת לענבים, במקום דריכה ברגליים.¹⁶ גדל גם מספר האופים ועוזריהם בתנורים ציבוריים. יצוין שכל התנורים הציבוריים, כלומר של קבלני אפייה מבין היהודים, היו בחצר אחת, כנראה מטעמי בטחון (סכנת שריפה) או בזיקה ל"חזקות": זכות יחדנית לעסוק בדבר מסוים, שניתנה מטעם הרבנות המקומית ונוצלה בייחוד להשפרת־משנה של דירות או למניעת תחרות פרועה. בשכונות החדשות מחוץ לעיר היו תנורי־אפייה שהוהכרו תמורת תשלום.

תרומה מיוחדת לשיפור תנאי החיים ולראשית המיפון התבטאה בהנהגת טחנות־יד למלח ולקפה, שהוכנסו בעיקר על־ידי יהודים יוצאי־אירופה. התחילו להתרגל למלח דק הנטחן במכונה המונעת בגלגל־יד וכן לקליית קפה וטחינתו בגלגל־יד לעיני הלקוח, כדי שיראה במו־עיניו כי אין בקפה הנמכר תערובת של שעורים, בלוטי־אלון או המרים פחותים אחרים—דבר שכיה בימים ההם.

מיפון מסוג אחר היה עשיית עגלות ותיקונן, שהחלו עם פתיחת הכביש לירושלים וייסוד המושבות. בכך עסקו מומחים־לדבר מיוצאי אירופה, ובעקפים גם נגרים ונפחים.

בתהליכי מודרניזציה היו גם כמה דברים יוצאי־דופן, כגון ייצור סבון־תמרוקים, בו עסק אחד ממיסדי שכונת מאה־שערים, אליהו גודאל. ל"מותרות" כאלה לא נזקקו אז עדיין גם יוצאי אירופה, והמפעל נסגר. נראה שגם האיכות לא היתה מעולה.

כל ענפי המלאכה שפורטו כאן לא היו קשורים במקורות הקיום העיקריים של האדם, במוזנותיו—פרט לאפייה ולכמה מלאכות-שוליים כגון עשיית שמרים, חומץ-יין ויין-שרף. אלא שמבחינה טכנולוגית-אגרגטית חלה בשטח זה דווקא התקדמות גדולה ביותר. ב-1806 מנה ג. זיטצן 15 טחנות-סוסים בירושלים.¹⁷ ב-2 באוגוסט 1854 ערך הקונסול הבריטי ג'. פין, לפי בקשה מיוחדת של מישהו מחוץ לירושלים (כנראה בעל יומה להקמת טחנת-קיטור), מיפקד של מיתקני טחינה בעיר ורשם 20 טחנות-סוסים שתפוקתן הכוללת של 50 קנטר.¹⁸ אם נניח שהמדובר בתפוקה שבועית, וכנראה כך הדבר, הרי שתפוקת קמח בטחנה אחת היתה במוצע 2.5 קנטרים בשבוע, שהם 720 ק"ג או כ-9-8 שקים. יוצא אפוא שתפוקתה של כל אחת מטחנות אלו היתה, לכל היותר, 37.5 טונות לשנה וכולן יחד יכלו לספק 750 טונות קמח, בערך ל-4,000—4,500 נפש. מכאן אנו למדים שרק כמחצית מאוכלוסי ירושלים נזקקו לטחנות. רוב הלוקחות בטחנות היו יהודים. חרף עלייה ניכרת באוכלוסייה, לא גדל מספר הטחנות אהרי-כן. הסיבה היא שתחת טחנה פשוטה בה הסוס קשור ליצול ומסובב אותו (ובאמצעותו את רכב-הריחים) אט-אט אגב הליכה בעיגול באה מידרכיה, שהובאה על-ידי יהודים יוצאי רוסיה, בה זוססים פרעלים בכובד משקלם ומאפשרים תפוקה רבה יותר ליחידת-זמן והעסקת כמה בהמות וזוגות ריחים במסגרת מיתקן אחד.

בנסיגנות להקים ולהפעיל טחנות-רוח בתקופת שלטונו של מוחמד-עלי (1840—1832) חלה הפסקה משך זמן-מה. עם סוף שנות ה-50 דאג מ. מונטפיורי שלמשתכני בתי טורא (משכנות-שאנבים) יהיה לא רק תנור-אפייה כי אם גם טחנה. הוא ציוו להקים טחנת-רוח לארבעה זוגות ריחים ושלח ציוד מודרני לטחנה שפעלה, כאמור למעלה, כעשרים שנה. בעקבותיה הוקמו עוד שתי טחנות-רוח אחרות (של המזרז היווני ושל מתישב גרמני), אלא שפולן לא הצליחו, הן מהיותן תלויות בחסדי הרוח והן משום שמגנוני הטחינה לא התאימו לחיטה הארצישראלית הקשה.¹⁹ לכן פנו להתקנת מידרכיות, שכאמור הוכנסו לארץ על-ידי יהודים ממזרח-אירופה.

נסיון להפעיל טחנת-קיטור בירושלים שנעשה על-ידי הרב (למעשה עסקן-גבאי) זלמן לזין לא הוכתר בהצלחה, וב-1868 לערך מכר את מכונתו לגרמני שהביאה ליפו והפעילה שם, וכנראה גם שם לא עבדה זמן רב. ב-1877 הופעלה טחנת-קיטור גדולה ומשוכללת של ברגהיים (יהודי שהתנצר), שהוציאה לשוק קמח לבן וטוב. אחריה הוקמו עוד טחנות נוספות. לפי י. מ. פינס היו כבר בארץ בשנות ה-80 שש טחנות קיטור (בהן רק אחת של יהודים). עם זאת—חרף יבוא גדל-והולך של קמח טוב מאירופה—לא נפגעו המידרכיות היהודיות ואף התפתחו.

לפי נתוני המיפקד הפרטי של א. מ. לונץ מראשית תרנ"ט (או סוף תרנ"ח, כלומר 1898) היו בירושלים שבע טחנות של יהודים, בהן שש בבעלות של אשכנזים, שהעסיקו, יחד עם בעליהן, 21 איש. אין ספק שרובן, אם לא כולן (או כמעט כולן), היו מידרכיות.

על ערכו הרב של השיפור בטחינה על-ידי מידרכיות ולאחר-מכן על-ידי מיפונה תלמדנו ההשוואה הבאה:

לוח מס' 1: הערכות של מספר העובדים בין יהודי ירושלים לפי נתונים בני-זמנם

מיפקד 1922 (תעשייה, מלאכה ומקצועות חפשיים בלבד)		מיפקד תרע"ו	נתוני לונץ 1898/9	נתוני לונץ ב-1879			לפי פרנקל 1856	לפי זיטצן 1806	
חניכים	בוגרים			פועלים	שוליות	אומנים			
חרשי-ברזל:									
21	131	36	72		6	3			גפחים, מסגרים, חרטים, מכוננים ומכונאים
		2	25		5	12	8		חרשי ויוצקי נחושת ובדיל
12	87	78	90		11	6			פחחים
8	62	56	71	4	14	5			צורפים
2	34	18	22	3	11	5			שענים
101	432	101	366	23	42				נגרים (כולל עובדים בעץ-זית ועושי עגלות)
2	30	7	37	30	35				חרטי-עץ
	(*)	3	23		6	5			מפתחי חותמות, פסלים וגולפי-אבן
	(*)	18	10		7				קבלנים
	(*)	5	28		23				חוצבים
	(*)	41	96						סתנים
	13	47	127		3				בנאים
	(*)	2							טייחים
	57	26	13		12	2			צבעים וסיידים
	156		6						עושי חמרי-בנין (מרצפות)
	10	4	8		5				זגנים
	125	73	93			13			אופים
	36	1	23			40			עושי יין ויין-שרף
	52	18	86	18	12				עובדי טחנות-קמח: פועלים ובעלים; מנפיות קמח
	(*)	6	48		9			2	טוחני גריסים, קפה ומלח
	46		48						עובדי מזון אחרים, פרט לבשר
	10	23	87		2			2	אורגים ועושי מרבדים
צובעי אריגים ונעליים									
104	(*)	22	18		3				חייטים ותופרות
	300	105	304	8	51	24			כובענים
	(*)	3	11		3			2	סנדלרים, מטליאים, תפרים ורצענים
80	412	185	336	17	45				מעבדי קלף
	(*)	3	18						עובדי דפוס: בעלים ופועלים
22	135	25	52	(*)					סופרי-סט"ם
	123	94	77		22				כורכים
	32	19	33	4	11	5			"רופאים" וחובשים
	59	14	5					3	רופאים, רופאי וטכנאי-שיניים
	30	14	22						מילדות ואחיות(ים)
	12	21	23		12				רוקחים
	58								מהנדסים, ארדיכלים, אגרונומים
	62	163	116		2				פקידים, עוזרי בתי-מסחר, סוכנים
	9	227	18						רבנים, חכמים, ראשי-ישיבות ודיינים
	55	8	7						עורכי-דין, אמנים, סופרים ועתונאים
		96	120						עובדי בשר: שוחטים, קצבים, מנקרים
	283	173	180						מלמדים, מורים(ות), גננות
	(*)	168	106						שמשים, שרתים, משרתים(ות)
6	26	12	8		12	5			ספרים
4	23	5	35						כובסות (ועובדי מכבסה)
		1	18						חמרים וגמלים
	65	45	36	3					עגלונים (שכירים)
	85								גהגים
	(*)	122	55	6					סבלים
		130	95	37					פועלים פשוטים למיניהם
	430	204	207	126	15	4			מקצועות שונים
362	3,480	2,424	3,284	190	89	379	129	67	כך-הכל

* לא נפקדו או לא צוינו בנפרד

ב-1854 היו בירושלים כ-12,000 תושבים לכל היותר, ופעלו בה 20 טחנות. ב-1914, כשמספרם גדל פי-כמה והגיעו לפי הערכתו של א. מ. לונץ ל-85,000, הרי היה צורך ב-450 טחנות מסוג אלו שהיו בזמנו של ג'. פיין ב-1854. ואילו מספר הטחנות בפועל, בין הממונעות בכוח של מנועי שריפה פנימית ובין בבהמות (מידרכיות), לא הגיע ל-20, כלומר פחות ממספרן בימיו של ג'. פיין. טחנת ברגהיים (שנסגרה בראשית המאה) וכן טחנות מיכניות אחרות עברו ממכונות-קטור למנועים מטעמים של נוחות ושל יוקר הדלק המוצק וגם יוקר (וחוסר!) המים לדוודים בירושלים או בצפת. לא די שהעצים היו יקרים (כמאה גרוש לטונה עוד בשנות ה-90 לפי י. מ. פינס ויותר מזה לאתר-מכן) אלא גם פחמי-אבן מיובאים, שמחירם היה כמחיר עצים בירושלים בהיותם באניה בחוף יפו, כמעט הוכפל מחירם בהגיעם לירושלים, וזאת לא דווקא בשל דמי המכס כי אם בשל יוקר ההובלה. התוצאה היתה שהדלק הרצוי והחסכוני ביותר להנעת מכונות היה הנפט המזוקק-הקירוסין. רק המידרכיות ושתים או שלש מן הטחנות המודרניות בכל הארץ השתייכו בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם לבני היישוב הישן. רוב החדשות הותקנו כבר על-ידי בני היישוב החדש.

מכל-מקום, טחינת קמח היתה ענף ייצור ראשון שעבר מטכנולוגיה מסורתית לחדשה, תחילה במסגרת דרכי ייצור מסורתיות—בעבודת בהמות—ואחר בכוח מיכני. ביישוב הערבי נעשה הדבר בשיקומן של טחנות-המים ובהגדלת מספרן; אצל יהודי ירושלים והיישוב הישן בכלל—במידרכיות, במכונות-קטור ובמנועים.

כדי לתת תמונה כללית מתהליכי ההעמלה ביישוב היהודי בירושלים ניתן בזה לוח-השוואה על ממדי התעסוקה לענפיה בתקופות שונות, כפי שהועלו בזמנם על-ידי הוקרים שונים: החל מג. זיטצן הגרמני ב-1806 וא. פרנקל²⁰ ב-1856 וגמור במיפקדים פרטיים שערך א. מ. לונץ ב-1879 (מימצאיו פורסמו בחלק הגרמני של ירושלים כרך א) וב-1898/9. (סיכומיו מופיעים בלוח ארץ-ישראל לשנת תרנ"ט), ספירת יהודי ארץ-ישראל משנת תרע"ו (1916) מטעם ועד הסיוע²¹ ומיפקדי תעשייה ומלאכה ומקצועות חפשיים²² שנערכו ב-1922, כשעדיין היו אנשי היישוב הישן רוב-רובה של האוכלוסיה היהודית בירושלים. מ-67 עובדים בימי זיטצן, כשמנה היישוב היהודי בעיר לא יותר מ-1,500 נפש, שכולם (או כמעט כולם) יהודי מזרח, ו-129 בימי פרנקל מתוך 5,700 יהודי העיר, ועד 3,314 בוגרים וכ-770 נערים חניכים (מהם כ-300 במוסדות חינוך. ר' להבא) שעסקו בעבודה לענפיה השונים ב-1922 בקרב 33,971 יהודי העיר. ויש לדעת כי המספרים משנת 1922 אינם מלאים.

מספרם הכללי של העובדים בין הבוגרים היה לא-פחות מ-4,000, כי שני המיפקדים שנערכו אז היו מצומצמים במטרותיהם ובשיטותיהם ולא הקיפו את הכל (ר' להבא).

כן יש לזכור כי מספר לא מבוטל, ודווקא מבני היישוב הישן, סירב להיפקד. אין לראות בלוח מס' 1 שלמות אורגנית ואין נתונו מדויקים בתכלית הדיוק. שונות היו מטרותיהם והשגותיהם של אוסיף הנתונים, ומכאן שוני בהגדרות ובשיטות. עושי יין ויין-שרף יכלו להיחשב בעלי-מלאכה אצל אחד מן ה"סטטיסטיקנים" של המאה הקודמת וחנוונים אצל השני לפי שגם מכרו את הוצרתם בחנות או בבית-מרוח

שבעיר. בעלי סמיכות לרבנות היו רבים למדי בירושלים, אבל מעטים התפרנסו מרבנות, כלומר מילאו תפקיד רשמי בשכר. ואילו בזמן המלחמה, כשמילוי תפקיד דתי איפשר שיחרור מגיוס, גדל מאד מספרם של רבנים וחכמים. אילו פירטנו זאת בלוח היינו מוצאים כי בין 223 רבנים וחכמים היו (בתרע"ו) רק 22 רבנים יוצאי אירופה, ברובם נתיני-חוץ, ולעומתם מופיעים 201 חכמים שכמעט כולם נתיני תורכיה חייבי-גיוס. כאמור, יש גם להביא בחשבון את המטרה למענה נאספו הנתונים ופורסמו. ברור שא. מ. לונץ, בייחוד ב-1899, ביקש להוכיח כי רוב יהודי ירושלים מתפרנסים מעבודה או מסחר ופה-ושם אולי הפריז (למשל, בין "השונים" הוכנסו 45 סורגי גרביים, מספר שצריך להתיחס אליו בוהירות מבחינת תעסוקה-לשם-פרנסה). המיפקד של תרע"ו, לעומת זה, היה קשור בהושת עזרה מכספים שהגיעו מארה"ב ובנתוניו נראית בעליל העלמתם של מקורות קיום לבל "יזיקו" לקבלת התמיכה; גיפרו בו גם החשש מן הגיוס לצבא ולעבודות-כפייה, תוצאות עריקה ובריחה מן העיר, וכן השתמטות נתיני אויב (רוסיה) מלתת פרטים על עצמם. ונזכור עוד שנפקדו אז בירושלים רק 26,605 יהודים. מיפקד התעשייה והמלאכה והמקצועות החפשיים מ-1922 אינו מלא, וליקויים רבים בו: מצד אחד מופיעים בין "עובדי תעשייה ומלאכה" עגלונים ונהגים, ומצד שני מספר הפקידים (בין פקידים בחרושת ובין בקרב אנשי מקצועות חפשיים) קטן עד לגיחוך. פועלים במפעלי חמרי-בנין סווגו לרוב בין בלתי-מקצועיים ורק פעם אחת הופרדו מהם עושי מרצפות. ועוד ועוד.

עם זאת מאפשרים לנו נתונים אלה לדעת את כיוון ההתפתחות מראשית המאה ה-19 ועד השנים הראשונות לכיבוש הבריטי, בטרם יחזור היישוב היהודי (בייחוד בירושלים) לממדיו מלפני 1914.

לוח זה מאפשר לנו ללמוד איך הביאו שינויים כמותיים במספר היהודים בירושלים—ובמקביל לכך בצריכה, בארחות-היים ובאפשרויות—לידי שינוי יסודי במבנה הפנימי של היישוב הישן. לפנינו חדירה למקצועות בנין, שרב היה בהם, כאמור, היסוד המזרחי של יהודי העיר (בפרט יוצאי תימן). לפנינו סימני היאחזות בכל המקצועות הדרושים לקיומו של יישוב עירוני, עם ענפי ייצור (מזכרות, חפצי-דת) ושירותים (מלונאות, מורי-דרך אינם מופיעים כלל במקורות מאותה תקופה) הקשורים בצליינים ובתיירים.

"קיום-צוות" על כספי חלוקה ועבודה פירנס גם בעלי מקצועות שמספרם לגבי היישוב היהודי, ואפילו העיר כולה, היה מעל לכל שיעור הגיוני. 22 שענים ו-33 כורכים ב-1899 ו-34 שענים ו-32 כורכים ב-1921/22 הם בוודאי למעלה מצרכי העדה ואפילו צרכי האוכלוסיה כולה.

עם זאת נראים יפה כיווני ההתפתחות: איך נעשו בעלי-מלאכה יהודים גורם מכריע בעבודות מתכת, ולא רק במלאכה עדינה כגון צורפות כי אם גם בחרושת-ברזל. תחת 3 חרשי-ברזל, נפחים כנראה, בימי פרנקל היו כעבור ארבעים שנה 72 חרשי-ברזל, מכוננים ומכונאים (לא פורטו בלוח כדי לא לסרבול). מגמות התפתחות אלו

גיכרות גם במספר התלמידים-החניכים. על מספרם ומשקלם הסגולי (לאחר-מכן) של בוגרי מוסדות להכשרה מקצועית דובר במקום אחר. כאן רק נציין כי לפי מיפקד 1922 היו בירושלים, מלבד 362 חניכים שנפקדו במפעלים פרטיים, גם יותר מ-300 במוסדות להכשרה מקצועית.

כבר דובר על גידול מספרם ומשקלם של מקצועות מסוימים (נגרות, ייצור חפצי-חן ומזכרות מעצי-זית). לענף מזכרות וחפצי-דת יש לשייך, במידה רבה, גם את סופרי-ס"ם (רבים מהם יוצאי מזרח, בייחוד תימן), שמוצריהם נשלחו לחו"ל. אפשר היה להמשיך בהשוואות גם לתקופה מאוחרת יותר, מה-גם שנתוני המיפקד ביחס ליהודי ירושלים מספטמבר 1939 תורמים חומר רב לכך. אבל אז כה רב היה משקלו של היישוב החדש (לרבות הצעירים מקרב היישוב הישן) עד שאין הדברים הולמים את מטרותיה של עבודה זו. ב-1939 היו כבר יהודי ירושלים אחר-י התזווה, או לפחות בשלהי המעבר, ולכן יכולים הם להדגים יפה אנה הגיעו אותם "ולאד-אל-מיתה", אנשי החלוקה ובני-לוויה שלהם: ישישים שכל שאיפתם-ייעודם להיטמן בעפרו של הר-הזיתים.

בנתוני א. מ. לונץ יש גם מספרים על עסקים אחרים מחוץ למלאכות, כגון מסחר. חלק מבעלי העסקים (בעלי טחנות, בתי-דפוס וכד') שלפי ממדי מפעליהם הועירים עסקו בפועל במלאכה, או לפחות בניהולה, נמנו משום כך עם כלל העוסקים, כלומר צורפו לפועליהם.

אך מעניין יותר הוא חומר על ההרכב המקצועי (משלח-יד) של האוכלוסיה הלא-יהודית ב-1879, שלא פורט בלוח שלנו. ממנו אפשר ללמוד שכבר אז היו היהודים רוב לא רק באוכלוסיית העיר כי אם גם בכלכלתה. מספר העוסקים בעבודה בין המוסלמים (מעטים, בעיקר בשירותים) והנוצרים המקומיים והאירופיים (בין האחרונים—בעלי-מקצוע מעולים), וכן במסחר, כבר נופל ממספר היהודים (ונזכור שגם בניניהם היו לא מעטים שעיסוק זה לא היה מקור קיומם היחיד). בייחוד יש לציין כי בכל דבר שיש בו קידמה טכנית-כלכלית היה חלקם של יהודים גדול עוד יותר. כך, למשל, לעומת 2 טוחני-קמח (בעלי טחנות) מוסלמים ו-4 נוצרים היו 12 בעלי טחנות יהודים. עם הזמן הצטמצם אמנם מספר הטחנות, וקודם-כל של יהודים, אבל התפוקה (ר' למעלה) עלתה בהרבה.

ניתן לומר בביטחה כי לעומת כחמישית מראשי משפחות או יחידות כלכליות ב-1806 (כולם יוצאי מזרח), או חלק העשרים-וארבעה מן היישוב היהודי (חלקם הניכר כבר יוצאי אירופה), שהתקיימו על עבודה ב-1856, הרי ב-1922 כבר התקיימה מעבודה כל "נפש" יהודית שביעית (או כשני-שלישים מן המפרנסים הבוגרים). ואז, עם הפסקת החלוקה מרוסיה, נעשתה העבודה מקור הפרנסה העיקרי, ועל-הרוב גם היחיד.

מצב שונה קצת, אך סימפטומטי בכל-זאת, אפשר לראות מהתפתחות הדברים בצפת (ר' לוח 2). עם כל אי-הדיוק (בייחוד בנתוני א. פרנקל) נראה יפה איך בראשית המאה ה-20 נעצרה התפתחותה של צפת היהודית ולאחר-מכן חלה ירידה תלולה.

הפרודוקטיביזציה באה בעיקר בשל צימצומו של היישוב היהודי בעיר. אין לנו נתונים מקבילים לשאר ערי "ארבע הארצות" פרט לצפת. היישוב בחברון היה קטן למדי, האשכנזים אנשי-חב"ד בו כמעט לא עסקו בענייני פרנסה והאפשרויות הכלכליות היו מוגבלות מאד, ואילו ב"הוויות העולם" ובמסחר זעיר עסקו ותיקי העדה, מזרחיים במוצאם. לצערנו, אין גם כל חומר על יהודי טבריה.

לוח מס' 2: עובדים יהודים בצפת

המקצוע	מפקד מונטפירי 1837	1856 נתוני פרנקל	1899 נתוני א. מ. לונץ	מפקד 1919	מזה בנים
חרשי-ברזל, נפחים ומסגרים	4		3	6	
פחחים	4	5	14	6	
צורפים	12		10	5	1
שענים	2		5	1	
סתתים			5		
בנאים	5	4	11	4	
נגרים	4	2	24	8	
חייטים ותופרות	12	7	15	66	45
סנדלרים	11	4	19	8	
פקידים ושוטרים	2			37	7
סופרי-סת"ם		4	10	2	
רופאים, עובדי רפואה, רופאי-שיניים, רוקחים, אחיות ומילדות			8	17	3
טוחנים	8			7	2
חמרים	16		12	15	8
מלמדים, מורים (ות) וגננות	4		25	30	2
אופים	2		15	8	
שמשים ומשרתים (ות)	32			31	10
פועלים פשוטים			100		
שונים	12		59	59	42
סך-הכל	130	26	335	310	120

ב-1856 רשם א. פרנקל 26 בעלי-מלאכה מתוך 2,100 יהודים שהיו אז בצפת. ב-1899 רשם לונץ 335 עובדים (מתוך כ-7,500—7,000 יהודים שהיו אז בעיר, כנראה—ש.א.), ובין 100 פועלים פשוטים עבד אז חלק לא מבוטל בבית-חרושת (מסללה) למשי שבראש-פינה. במאה העשרים עמדה העיר בסימן ירידה כלכלית. בזמן ה"ספירה" שנערכה בצפת כבר לאחר הכיבוש הבריטי, ב-1919, היו בעיר 2,688 יהודים, פי שנים-וחצי לפחות מאשר ב-1899, ואילו מספר העובדים, כולל בנים (הפוגה לבני הדור הצעיר בכלל), היה 310, ויש רושם כי נתוני הספירה, שהיתה קשורה במתן סיוע, אינם מלאים. יש לציין שנפקדו אז 39 תופרות (בהן

29 בנות) ו-15 עושות תחרים (בהן 11 בנות), כנראה מקורס מיוחד שהוקם אז ללימוד מקצוע ולהקלת המצוקה (הן נכללו ב"שונים").

בצפת לא היו היהודים גורם מכריע בפלפלה המקומית כבירושלים, ואפילו במקצוע כה "יהודי" כסגנדלות היה מספרם ומשקלם קטן ביחס לסגנדלרים לא-יהודים. לא היתה תעשייה של הפציי-חן, מזכרות וחפצי-ידת מעציי-זית וחמרים אחרים כבירושלים. לא היו עגלונים, אבל היו מחמרים, כי לא היו עדיין דרכים. ההתפתחות הכללית בעיר פיגרה בהשוואה לירושלים.

מלחמת-העולם הראשונה פגעה קשה ביישוב היהודי; עם זאת סבל היישוב הישן יותר מן החדש. נסתתמו מקורות עזרה ותמיכה מחו"ל (כמיליון דולר בשנה) בצורת "חלוקה" לפרטים ומימון מוסדות. משלוחי כסף ומוזון מארה"ב, עם כל חשיבותם, לא יכלו לשמש תחליף, ולו חלקי, לכספים שהיו מגיעים לשעבר מרוסיה, מה-גם שהמחירים כה האמירו (גם בזהב) וכוח-הקנייה של כספי עזרה מאמריקה נופל היה למעשה מערכו הנומינלי לפי האפשרויות שלפני המלחמה. ואם נזכור גם כי על היישוב הישן נמנו הרבה ישישים שבאו לבלות בארץ, בייחוד בירושלים, את שארית ימיהם, הרי הם שהיו הקרבנות הראשונים למחסור, רעב ומגיפות. מקובל היה לחשוב כי במרכזו של היישוב הישן, בירושלים, היו באוגוסט 1914 בין 48 ל-52 אלף יהודים. יותר מ-40 אלף נמנו עם היישוב הישן. "הספירה" (מיפקד) של 1916 (נמשכה מאדר עד תמוז תרע"ו) מעלה רק 26,605 יהודים מכל הגילים בירושלים. ואם נביא בחשבון כי מיפקד זה לא הקיף את כולם, הרי נכללו בו לפחות 85% מיהודי העיר, כפי שאנו למדים מדין-וחשבון של הממונה על חלוקת החיטה לתושבי העיר, אלוף-משנה זפי-ביי, שלפי נתוניו חילקו בירושלים חיטה (ב-1917) ל-53,410 נפש שמהם 31,147 יהודים. ואם נביא בחשבון שבכל חלוקת מזון בעתות חירום על-ידי מנגנון מושחת של פקידות תורכית מבחוץ ו"מוכתרים" מבית יש הפרזה במספר הפיות ותכופות אין מוחקים מתים ונעדרים, הרי נגיע להערכה שלפני הכיבוש הבריטי היו בירושלים 30-29 אלף יהודים, שחלק ניכר מכוה-העבודה היהודי בעיר היה בצבא ובעבודות-כפייה או הסתתר מאימתם. על כך מצביעים יפה נתוני הספירה של 1916. מצב גרוע יותר מכמה בחינות היה בחברון ובצפת. באוכלוסייה היהודית של חברון, שמנתה 757 נפש, היו מיד לאחר הכיבוש הבריטי (אדר תרע"ח) 134 אלמנות מתוך 206 נשים בגיל מעל ל-18, כלומר 65%. מצבם של יהודי צפת, שלמעשה נמנו אז כולם על היישוב הישן, היה קשה עוד יותר, מה-גם שנאלצו לקלוט מספר ניכר של "מהגרים" (מגורשים-מפונים, בעיקר מיפו-ת"א). כארבעת-אלפים מיהודי צפת (מתוך קרוב ל-6,500 נפש לפני המלחמה) מתו בימות המלחמה. אחריה התחילה צפת היהודית לשקוע ולהצטמצם, וכיום יש בנתניה וחיפה יותר ילידי צפת מאשר בצפת עצמה.

מאז הכיבוש הבריטי ועד פרוץ מלחמת-העולם השניה נסתיים "תהליך הפרודוקטיבי-וציה" של בני היישוב הישן, פרט לאותם (והם לא מעטים) שלפי נטיותיהם ואפשרויותיהם הכלכליות בחרו לעסוק במסחר וכדומה או הוסיפו להגות בתורה

לפי השגותיהם. מספרם של בני היישוב הישן לא די שפחת מאד אלא בסופו של דבר הצטמצם כמעט ארורק למסגרת של "נטורי קרתא". החלק הלא-אשכנזי של יהודי ירושלים כבר גמנה למעשה, ואף להלכה, על היישוב החדש. ואם במושבות, במושבים ובקיבוצים, וכן בערים שמחוץ ל"ארבע הארצות", לא היה ליישוב הישן ביטוי כלשהו, הרי נעשה שולי בטבריה ובמשך הזמן גם בצפת. חברון נעלמה (מ-1929) ממפת ה"יישוב" ואילו בירושלים, מרכזו הטבעי והטיפוסי של יישוב זה, חדל החלק הלא-יצרני מהיות גורם בעל-משקל הקובע את דמותה הכלכלית והחברתית של העיר.

לפי מיפקד-התעשייה של 1937 היו בירושלים 229 מפעלי תעשייה ו-838 בתי-מלאכה שהעסיקו יחד 4589 איש.²³ בתקופה זו היה מספר היהודים בירושלים גדול רק ב-12%—10 מאשר ב-1914, אלא שעיקר עיסוקיהם היו בענפי כלכלה אחרים. זאת אנו למדים ממיפקד יהודי ירושלים משנת 1939 בו נפקדו 69,880 איש (מתוך 75,150 יהודים שישבו אז בעיר, לפי הערכת עורכי המיפקד). מתוך 27,194 מפרנסים נמנו 28% (7,602) על פקידים ובעלי מקצועות חפשיים, 20% עבדו בענפי תעשייה ומלאכה שונים, 7% (1,909) התפרנסו על בנין ועבודות ציבוריות ו-4% (1,145) עסקו בהובלה ותחבורה. 11.5% (3,310)—רובם נשים—עבדו בשירותי בית או פרט.²⁴ יוצא כי למעלה משני-שלישים מכלל המפרנסים בירושלים (70.5%) התקיימו על עבודה. קצת יותר מחמישית (21%) התפרנסו ממסחר, השפרת דירות, כספים וכי' ורק כ-8% מכלל המפרנסים שבין הנפקדים לא היתה להם כל תעסוקה. עורכי המיפקד ציינו כי מספרם של המשתמטים מן המיפקד היה 1,258 גברים ו-1,610 נשים (יחד עם התלויים: 4,441 נפש), רובם ודאי היו מבין אלה שלא חיו חיים פרודוקטיביים. מכאן שמספר הבוגרים שלא פירנסו את עצמם היה בסך-הכל כ-9% מכלל המפרנסים-בכוח—או, יחד עם התלויים, 6% מכלל יהודי ירושלים. רובם (מן המבוגרים) היו קשישים הנתמכים ממקורות שונים, בחלקם הגדול מן היישוב הישן, ומיעוטם מתלמידים—סטודנטים ותלמידי-ישיבות.

מנתונים אלו יכולים אנו להסיק כי המושג של "היישוב הישן" כתופעה כלכלית נעלם כליל עוד לפני מלחמת-העולם השנייה. נשארה "שמורה" חברתית שכבר אינה סגורה הרמטית. ואף כי במידת-מה (ובמידת-מה בלבד) נשארה שונה בהרכבה המקצועי-התעסוקתי מכלל האוכלוסיה במדינה (ופחות מכל בתוך ירושלים), הרי כתופעה כלכלית, כביטוי לאנזומאליה של קיום על חלוקה ותלות נצחית ב"תמידין כסדרם", כבר התרוקן המושג "היישוב הישן" מתכנו ה"היסטוריו".

אדרבה: המעבר האטי בכורח מציאות כלכלית לחיים פרודוקטיביים יותר או פרודוקטיביים-למחצה יצר בסיס, אם גם לא מוצק כל-כך, ל"יישוב החדש". ריבוי של היישוב היהודי שקרנות החלוקה לא הדביקהו, חייב מעבר קשה ועקשני לחיי עבודה. ומעבר זה הביא לנסיגות ראשונים של התישבות, מצד אחד, וחיפוש אפשרויות קליטה ואחיזה כלכלית בעיר, מצד שני.

ה ע ר ו ת

- 1 ר' לוח סיכום כללי (מספר היהודים בא"י) לפי מפקדו של מ. מונטפיורי, במאמרו של יוסף מיזל, "רשימת יהודי צפת וסביבותיה", ספונות ו, ירושלים תשכ"ב, ע' תכט.
- 2 נתונים על ההרכב המקצועי של יהודי הארץ שנאספו ע"י א. פרנקל פורסמו בספרו הגרמני *A. L. Frenkl, Nach Jerusalem, Leipzig 1858*, עמ' 108/9 (בעברית: ירושלימה) והובא בעברית, מחוץ לתרגום ספרו, גם בספר מאה שנה, בעריכת י. טריואקס וא. שטינמן, תל-אביב, 1938, עמ' 187/8.
- 3 ר' ד. פרומקין, לארצות קרן ירושלים ותושביה, ירושלים תרל"ה (תחילה כמאמרים ב"החבצלת", גליונות 48—37, תרל"ה). ועוד על החלוקה וסדריה, ר' א. לונץ, החלוקה, מקורה, השתלשלותה, תקנותיה ופרייה, ירושלים תרע"ב, עמ' לד—קה; ב. צ. גת, הישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר—תרמ"א (1840—1881), ירושלים תש"ג, עמ' 125—93; וכן ר' י. חנני, פועלים ובעלי-מלאכה בירושלים, "ירושלים" תשי"א, ע' קסח והלאה. וראה גם י. מ. פינס, בניין הארץ, חלק ב, עמ' 9—128 וש. יבנאלי, תקופת חיבת-ציון, ספר הציונות, תל-אביב תש"ב, ע' 8.
- 4 *Industrial Plantations*
- 5 על המפעל עצמו ר' *J. Finn, Stirring Times, London 1878, Vol. I. 120; Vol. II pp. 65, 320* וכן א. לונץ, לוח ארץ-ישראל תרנ"ט, ע' 166, ופ. גרייבסקי, ספר הישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 87—83.
- 6 ר' ח. המבורגר, שלשה עולמות, חלק ב, ירושלים תש"ו, ע' צו.
- 7 "החבצלת" תרמ"ו, ע' 309. על בתי ספר של כ"ח ר' א. לונץ, לוח ארץ ישראל תרע"ג, ע' מט והלאה.
- 8 דו"ח על התמיכה עם פירוט שמות וסכומים פורסמו מדי-פעם ב"החבצלת".
- 9 ר' פ. גרייבסקי, ספר הישוב, ע' 149, י. חנני (ר' הערה 3) ע' קסו—קסז וכן י. מ. פינס, בניין הארץ, חלק ב, עמ' 52—55, 79.
- 10 ר' איטה ילין, לצאצאי, ירושלים, ע' 90; ח. המבורגר, שלשה עולמות, ג, ע' מ; י. מ. פינס, שם, חלק א, עמ' 92—83, חלק ב, 51/2.
- 11 *U. G. Seetzen, Reisen, Berlin 1854, II, S. 23*
- 12 א. גאגין, חוק חיים, ירושלים תר"ג, סימן לה.
- 13 א. לונץ, לוח ארץ-ישראל תרע"ד, ע' 187.
- 14 ש. אביצור, מאזר לאורה, תל-אביב 1967, ע' 23.
- 15 ר' חיים יעקב, מצב המלאכה בירושלים ותיקונו, ירושלים תרל"ח, ע' 7.
- 16 ח. המבורגר, שלשה עולמות, ב, עמ' לא—לב.
- 17 זיטצן (ר' הערה 11) ספר שני, ע' 23.
- 18 א. ג. פיין (ר' הערה 5), חלק ב, עמ' 63/4.
- 19 פ. גרייבסקי, ספר הישוב (ר' הערה 5), ע' 4, וכן "המגיד", גליון 2 לשנת 1859.
- 20 י. פרנקל (ר' הערה 2), לפי ספר מאה שנה, ע' 150.
- 21 ספירת יהודי ארץ-ישראל, חוב' א יהודה, יפו תרע"ח, חוב' ב השומרון והגליל, יפו תרע"ט.
- 22 סיכומי המפקדים של התעשייה ובעלי מקצועות חפשיים (כולל פקידים) בירושלים פורסמו ב"ידיעות החברה להתפתחות כלכלית של ארץ-ישראל", כרך א, חוב' ג, 1923, עמ' 47—43.
- 23 ד. גורביץ, התעשייה והמלאכה העברית (בתוך הספר ההרשת, התחבורה והמסחר העברי, דו"ח וסיכומים סטטיסטיים של המפקדים שנערכו בשנת 1937, ירושלים תרצ"ט), עמ' 35, 106.
- 24 על מפקדי 1939 ר' ד. גורביץ, יהודי ירושלים, ירושלים 1940.

ברכה זק: שלושה שירים

בְּתֵי בְּתִים אֶל מוֹל פִּי הַחֲלוֹן.

הֶהָר מִסְתִּיר פָּנָיו,

וּגוֹף אֲבִיוֹן שֶׁל יוֹם מוֹקֵעַ

לְעֵין הַשָּׁמַשׁ. אֵין בְּלֵב חֲרָדָה לְהִתְבּוֹלֵל

בְּמִלְאֲכֵי עֲרֻבוֹת עוֹלָם אֲשֶׁר

מַעַל לְתַכְלֵת הַשְּׁתוּקָה.

* *

מְכַרְהָ עֲזוּבָה. הַחֲשִׁבוֹנוֹת הוֹרוּ

שְׁאוּצְרוֹתֵי אֵינָם לְהַפְקָה הַיּוֹת שְׂכָדָה, הַיּוֹת

שְׂכָדָה. מְכַרְהָ פְתוּחַ שְׁנוֹנָה. בְּכֹל גּוֹנֵי

דְּבִק בְּגִבָּה וּבְאוֹר. דְּבִק בַּיּוֹם.

מְכַרְהָ עֲזוּבָה עוֹלָה לְהִתְפַּשֵּׁט

מֵאֲבָנָיו. מְנַגֵּד, בְּרִקִיעַ, בְּבוֹאֵת־דְּמָעוֹת.

וְהֶרְקִיעַ מְדַבֵּר. לְבוֹ שֶׁל הַמְּכַרְהָ,

מִמַּעַל לְמַלְאֲכֵי הַשָּׁמַיִם, קָשׁוּב אֶלְיוֹ מְאֹד.

מְנַגֵּד מִתְהוֹלָלֵת מְעֲרַבֶּלֶת חוֹל

קְרָעִים עָפִים מְסוּף קָצָה עַד סוּף קָצָה.

דְּבַר־מָה פָּגוּם, חוֹשֵׁשׁ, עוֹלָה לְגִשָׁם

וְשָׁב לְשִׁקְעוֹ. מִשָּׂהוּ אַחַר לְרוּחַ רִגְעַת מִתְמַכֵּר

וְשָׁט עַד שְׁפֹת־הָאֲדָן וְנִשְׁרַף.

מִמּוֹל תְּרִיסִים צְרוּבִים מִתְמוֹל וּמִשְׁלִשׁוֹם.

* *

אוֹרוֹת שְׁבוּרִים וְאוֹר לְפָנִים מְאוֹר. סִלְעֵי־גְרִיט פְּרוּעִים

בְּזֶהָר אֲלֵמָּוִים נִאֲחָזִים בְּסִבְךָ־הַמַּיִם אַף עֲדֵן דְּמִי־

חֲלוּם. בְּאֶסְפֵּק־לְרִיָּה מוֹאֲרָה, נִגְלָה וְלֹא נִגְלָה, כְּמִפְרָשִׁית

קִטְנָה בְּמִרְחֵבֵי הַיָּם, נִשְׁקָף שְׂרֻטוֹ בּוֹרֵק וְעִנְמִימִי.

פְּתָאִם מִעֲמָק, מְגִבְהִים וּמְמַרְחָק גּוֹבֵר הָאוֹר

אֲלֵי. פְּתָאִם לְבִי נִשְׁטָף אֶל כָּל עוֹרְקֵי הָאוֹר, אֶל כָּל אוֹרוֹת הַלְוָאִי,

עַד רַעֲשׁ, עַד אֵימָה, עַד תְּהוֹ. וְאִתָּה חֲסוּם בְּסוּד אֶחָד, כְּחָל

מִעַל כְּחָל, וּכְח־יָדָה אֵינָה נִשְׁלַחַת לְהַשְׁקִיט תְּלִי וְאֵי.

נורית ברצקי: אתה נוכיר אותה

אתה מכיר אותה
היא זאת שפעם הייתה
וראה מה הייתה לה
הזרות מפליאה שבטיה
לא מכירה אוהביה־אהוביה
לא מודהה לא מזהה
היא קובלת קינות
בלבן תקורות
מות שעוטיה הקטנות
אתה מכיר אותה
היכן טבעו הרגעים
שטיל מבטה בתקרת הזמן
ימים בערמות ערמות
לחפר מערות בחשך
למסתור מפני החשך
אתה מכיר אותה
היא זאת שפעם
באור קטיפתי והיער
אלמות של אור ירק
אתה ידעת צמיחתה מקדשי פריחתה
צפרים שהיו מקננות בה
מזמורי־חג
וראה מה הייתה לה
הרוח מדלגת על פניה
עלים יבשים
מרפדים פני־מותה

דן אבני: נודגסקר - דוגמה לנוודרניזציה ילידית של חברה נוסרתית במאה הי"ט

תכלית החיבור הזה לדון בכמה צדדים של תהליך המודרניזציה שחל אצל בני מרינה (הידועים גם בשם בני הובה)¹ במדגסקר, בין 1820 ל-1860. תקופה זו בהיסטוריה המלגשית אפשר יש לה משמעות מיוחדת לגבי היסטוריונים וחוקרי מדעי החברה משום שהיא בגדר מקרה מיוחד מאד של מודרניזציה בתקופה טרום-קולוניאלית. בחלק הראשון של חיבור זה אתאר את המאורעות הידועים שהתרחשו במדגסקר בתחילת המאה הי"ט ובאמצעה, תוך כדי הדגשת צדדים מיוחדים של התיעוש הילידי של רמות אימרינה. בחלק השני אעמוד על התכונות הטכניות של תיעוש זה והתפתחותו בשתי תקופות נפרדות ביחסי מדגסקר עם אירופה. אנסה להראות איך יכול היה מספר קטן מאד של אירופים ליצור, בלי הון זר, כמה ארגונים חינוכיים, צבאיים וחרשתיים בעלי ממדים ניכרים. ולבסוף, בחלק השלישי והאחרון של חיבור זה, אנסה לעשות השוואה חטופה מאד בין המאמצים הילידיים לתיעוש במדגסקר ובין מאמצים דומים באפריקה ובאסיה מלפני התקופה הקולוניאלית, ולהסיק כמה מסקנות כלליות יותר מן הדוגמה הזאת המיוחדת מאד של שיתוף-פעולה טכני בין המלגשים לאירופים.

1. הרקע ההיסטורי

מוסכם בדרך כלל כי שנת 1810 היא בגדר נקודת-מפנה בהיסטוריה המלגשית, זו השנה בה התחוללו שינויים קיצוניים הן מסביב למדגסקר הן בתוכה. ב-1810 הפסידו הצרפתים לבריטים את איל-דה-פראנס, או מאוריציוס, כפי שנתקרא האי קודם-לכן על-ידי ההולנדים לכבוד מזריץ איש-נאסאו, בעקבות מלחמות נפוליאון. מאוריציוס היתה "פנינת" אחוזות הצרפתיות במערב האוקיינוס ההודי, בסיס-האספקה לקיסרות הקולוניאלית שנצטמקה עתה במידה ניכרת, שאותה ניסתה ממשלת פאריז מלפני המהפכה להקים על חופיה המערביים של הודו. אולם האי הצרפתי השני באיזור, בורבון, הידוע יותר בשם לה-ריאניון², שהוא קטן יותר ממאוריציוס אך בימים ההם מאוכלס היה יותר ממנו, הוחזר לצרפת לאחר חוזה-פאריז (30 במאי 1814).

¹ בחיבור זה המונח "בני הובה" משמש במובנו המקובל כיום, "עממי אימרינה", ואילו אימרינה מובנו המילולי "הארץ שממנה אפשר לראות הרחק".

² האי בורבון נקרא לה-ריאניון אחרי המהפכה הצרפתית ב-1789, שב להיות בורבון לאחר החזרת המלוכה בצרפת, ושוב לה-ריאניון אחרי מהפכת 1848 בפאריז.

בחווה נאמר במפורש כי האי מאוריציזוס, על כל השטחים התלויים בו, יישארו בריטיים, ואילו האי בורבון יישאר צרפתי. אך לא נאמר בו דבר על מדגסקר, מקום שם ניסו הצרפתים זה מכבר, בלא הצלחה, להרחיב את בסיסי-החופים הפזורים שלהם.³ עדימהרה עתיד היה האי להיעשות סלע-מחלוקת בין ממשלות פאריז ולונדון, ששתיהן אולצו לפעול על-ידי המתישבים האירופיים בשני האיים הפעוטים, והמופרדים עתה מבחינה מדינית—מאוריציזוס ולה-ריאוניון.

המתישבים האלה היו קבוצת-לחץ חזקה בעלת מסורת ממושכת של מלחמה, הרפתקה, ספסרות ויומה מדינית. בדומה למדי לאיי מערב-הודו הבריטיים, היו גם איי מאוריציזוס ולה-ריאוניון יצרנים חשובים של קפה וסוכר. הם העניקו לבעלי-המטעות האירופיים—רובם ממוצא צרפתי, שרבים מהם היו מגזע "קריאולי" מעורב—את המנעמים של חיים אציליים קולוניאליים, יחד עם הבטחון של אקלים בריא וכוחר-עבודה מיובא וקל לפיקוח, שבכללו עבדים מאפריקה. הקשר הימי לאירופה היה קבוע וכדאי מבחינה כלכלית; הביצורים הצבאיים כמעט אי-אפשר היה להבקיעם; הסכנה הרצינית היחידה היו רוחות-המונסון. אין פלא שמאוריציזוס נבחר כרקע המושלם לרומן הרומנטי של ברנארדן דה סן-פייר, פול ווירז'יני.

אולם בעיני המתישבים המקומיים, שלא יכלו לשכוח את התפקיד שמילאו שני האיים בהיסטוריה של הודו הצרפתית, גם לא את הפעולות המעשירות של שודדי-הים לפני המלחמה הנפוליאונית ובהמשכה, היתה מדגסקר האיזור החיוני להתפשטות כלכלית ומדינית טבעית והמקור הראשון-במעלה לפועלים ולאספקה חקלאית בסיסית. נראה היה להם שכל עוד יישארו שני האיים מאוחדים תחת שלטון צרפת אפשר יהיה להגניח את האחריות לכיבוש מדגסקר בידי המתישבים הצרפתים, הנאבקים לקנות להם אחיזה איתנה בחופי האי הגדול. עתה שהופרדו מאוריציזוס ולה-ריאוניון מבחינה מדינית הכרח היה לתושבי שני האיים כאחד שינסו בכסס השפעות יחידיות משלהם על מדגסקר.

למען האמת, אפשר היה כמעט לתאר את ההיסטוריה המדינית של מדגסקר במאה הי"ט כדראמה בשלש מערכות, שהוצגה במאוריציזוס ולה-ריאוניון ממש כמו בפאריז ובלונדון. מערכה א' נמשכה מ-1816 עד 1830, כאשר נקט המימשל הבריטי החדש במאוריציזוס את היזמה וכונון שלטון-חסות למעשה על מדגסקר ודאג להרחיק את

³ לראשונה נחתו הצרפתים במדגסקר ב-1527. אבל המתישבים הראשונים נשלחו שמה רק ב-1642, יסדו את פור-דופן בדרום ב-1643, ונאלצו לעזוב את האי ב-1674 לאחר פרקיזמן בו היה הכיבוש האירופי הדליל פועל-ידיהם של שודדיים בעיקר: עוד שני נסיונות צרפתיים להתבסס לאורך החופים נכשלו ב-1771 ו-1786. לאחר שעבר מרכז-ההכובד של האינטרס הכלכלי והמדיני הצרפתי לאיי בורבון ומאוריציזוס (איל-דה-פראנס) שוב הוקמו כמה מושבות צרפתיות על חופי מזרחה ודרומה של מדגסקר בעת המלחמה הנפוליאונית כדי להבטיח משלוחי אספקה נאותים לשני האיים. בפור-דופן, סנט-ליס, פילפואנט, פ'נגריב וקאטו'ייל ישבו חיילים מעטים ונקודת-המסחר המרכזית היתה טאמאטאוה. אלה היו הבסיסים שנלכדו על-ידי הבריטים ואחר הוחזרו לצרפתים על-פי התנאים של חוזה-פאריז משנת 1814.

הצרפתים מלה-ריאוניון. מערכה ב' נמשכה מ-1830 עד 1857, כאשר פרקה הממשלה המלגשית את עול השפעתה של בריטניה, גירשה את כל הנציגים, היועצים הצבאיים והמסיונרים הבריטיים ופתחה במדיניות של בידוד גמור ותיעוש שאפתני, בעזרת כמה אירופים שוחרים טוב ונבחרים בקפידה מן "הסיעה הצרפתית". לבסוף, מערכה ג', מ-1861 עד לזמן הכיבוש הצרפתי ב-1896, שעמדה תחילה בסימן מאבק קשה על השפעה בין התושבים הבריטיים והצרפתיים במדגסקר, שהורשו לחזור לאי במספר רב ונתמכו כל אחד על-ידי ממשלתו. לאחר זמן הפעילה קבוצת-הלחץ של לה-ריאוניון את מלוא כוחה כדי להפוך את שלטון-החסות הצרפתי על המדינה המלגשית לשלטון קולוניאלי מלא. התקופה הזאת השלישית, מ-1861 עד 1896, יוצאת מגדר החיבור הזה ולא נעמוד עליה.

התחרות בין צרפת לבריטניה על מדגסקר החלה ב-1816, כשניסה המושל הצרפתי של לה-ריאוניון להחיות את הבסיסים המסחריים והימיים של צרפת לאורך חופי דרומה ומזרחה של מדגסקר. עצרה בו אניית-מלחמה ששיגר נגדו המושל הבריטי של מאוריציוס, סיר רוברט פ'ארקוהאר, שציווהו להתרחק משטח-התלות ה"לגיטימי-מיים" של מאוריציוס. סיר רוברט ביסס את תביעתו על העובדה שבארפיון ובפירסומים הצרפתיים הרשמיים של האי הוגדרו המוצבים הצרפתיים במדגסקר כשטח-חסות של מאוריציוס. הצרפתים פנו אל לונדון ושם, מן-הסתם מתוך התחשבות במלך לואי הי"ח, מסר להם הלורד באטהרסט כי אין מדגסקר נחשבת שטח-חסות של מאוריציוס.

סיר רוברט פ'ארקוהאר ידע היטב על התסיסה המדינית במדגסקר. הוא החליט לתמוך בסיעה שהיתה עשויה יותר להתנגד לצרפתים. אלה היו בני-מרינה, שעתה יורדים היו מן הרמה אל החוף המזרחי. עם מנהיגם, ראדאמה, החליט פ'ארקוהאר לכרות ברית, שהמלגשים קיבלוה למעשה כצורה מעורפלת של שלטון-חסות בריטי על האי.

ב-1810, השנה בה שמו הבריטים קץ לריבונות הצרפתית על מאוריציוס, מת הגדול במלכי מרינה, אנדריאנה-נאמפונימרינה, להלכה בגיל שבעים. בראשית דרכו היה אחד משליטי השבטים המרובים של בני-הובה, ונעשה ה"מלך" של הכפר הקטן אמבוהימאנגה, מקום שם צריף-העץ הקטן שלו בן החדר האחד הוא כיום מקום של עלייה-לרגל לאומית.

תוך כדי מלחמות מתמידות, יחד עם ניהול מחופם, איחד "המלך הגדול" תחת שלטונו את שש ממלכות המרינה בהרים וזו פעם ראשונה גיבש את הרעיון של מדגסקר מאוחדת מבחינה מדינית.⁴ כדי להגשים את חלומו העביר את דירתו לעיר המרכזית יותר והנוחה יותר להגנה, אנטאנאנאריבו, או טאנאנאריב. הוא יצר מימשל פיאודלי אך יעיל המבוסס על איוון הכוחות בין הנציגים, האצילים והמועצות

⁴ הביטוי שנתן המלך להשקפתו האחדותית הפך להיות סיסמה שגורה בלשון הלאומנות המלגשית: ני ריאקה נו ואלאם פאריהיקו, "חלקת-האורו שלי אין לה גבולות מחוץ לאוקינוס".

הכפריות, פּוֹלְפּוֹאָנְט. הוא נתן לעמו ספר-חוקים חדש, מפותח הרבה יותר, ושיפר את המשק ומערכת-המסים על-ידי מתן עידוד להרחבתו של גידול האורז, שבו שילמו החקלאים את רוב מסיהם. הוא הקים איגודים של חרשי-מעשה, אירגן מחדש את הצבא והגביר את כוחו על-ידי רכישת כמויות עצומות של נשק-אש, שתמורתו שולמה בעבדים שנשבו בקרב. הוא סייע למסחר על-ידי שהקים רשת של שווקים חפשיים ומוגנים שבהם היה גנב נענש עונש-מוות. השיטה הקיימת של עבודת-אנגריה, פּוֹלְפּוֹאָנְט, נוצלה במידה רבה לביצוע עבודות ציבוריות ולהחזקת רשת-ההשקאה. עם זאת הוסיף לחשוש מהשפעתם של זרים ולא הרשה את כניסתם של אירופים, שעמהם נשא-ונתן בעיקר על מכירת עבדים וקניית כלי-נשק בתוך בירתו. כל ימי-חייו נשאר מנהיג שבטי טיפוסי, ולבנו, ראדאמה הראשון, השאיר את הכלים הבסיסיים להגשים בהם את שאיפותיו המדיניות הגדולות.

עם ראדאמה הראשון יצר המושל הבריטי של מאוריציוס מגעים דיפלומטיים. תחילה שיגר שליח בלתי-רשמי ב-1816, ואחר שני צירים רשמיים, שאותם עוד נתאר ביתר-הרחבה. כל זמן שחי ראדאמה היתה יד ההשפעה הבריטית על העליונה במדגסקר, ובעזרתם הישרה של הבריטים גירשו בני-מרינה את הצרפתים מכל הנקודות לאורך החוף, כולל אלו שהסכימה ממשלת בריטניה בלונדון להחזירן.⁶

אחרי מותו של ראדאמה פתחה יורשתו, המלכה ראנאוואלונגה הראשונה, במדיניות חדשה של בידוד מדיני גמור. ב-1830 סירבה לחדש את החוזה עם בריטניה, וגירשה את כל המיסיונרים הבריטיים שהתבססו בארץ. היא נלחמה בצרפתים בחוף המזרחי ב-1829,⁷ וסבורה היתה שהיא בלתי-מנוצחת כאשר, כעבור שנה, נסוגו מן האי בעיקר מפני שהממשלה החדשה של לואי-פיליפ בפאריז לא רצתה להתגרות בבריטניה בגלל מדגסקר. ב-1845 שוב נלחמה נגד משלחת ימית בריטית וצרפתית משותפת שבאה להגן על סוחרים בריטיים וצרפתיים שמנסים היו לפרוץ את הבידוד הכלכלי שפנתה המלכה, אבל היא נלחמה רק לאחר שניסתה לשאת-ולתת בדבר הסדר דיפלומטי עם פאריז, וביתר-ייחוד עם לונדון. קבוצת-הנחיתה המשולבת—שפעלה בלי הסכמה נאות ממשלות פאריז ולונדון—נהדפה אחרו בהחלטיות על-ידי הצבא המלג'י, ומכאן נסתבר שכבר היתה המלכה קוטפת את פרי מאמציה בתיעוש. הבריטים והצרפתים בחרו להתעלם מן הפרשה, והמצב נשאר ללא שינוי עד למות המלכה ב-1861.

בנה, ראדאמה השני, הפך את מדיניותה על פיה ופתח את הארץ לרווחה לאירופים,

⁶ פּוֹלְפּוֹאָנְט נפלה ב-1813. טאמאטאוה שהוחזקה בידי ז'ן רינה, שנחשב ראש-שבט פרו-צרפתי, נכבשה הודות להתערבות דיפלומטית בריטית ב-1817; פור-דופן, שהוגנה על-ידי חמישה חיילים צרפתים, נפלה ב-1825. רק האי סנט-מארי נשאר בידיים צרפתיות.

⁷ מעניין לציין את ההשפעה החזקה של קבוצת-הלחץ מלה-ריאוניון, שבראשה עמד אחד השרים של שארל י', הרוזן וייל, על המיבצע הימי הצרפתי הזה ביש-המזל שלואי-פיליפ לא המשיך בו כעבור שנה, חרף העובדה שבינתיים כבר היתה לצרפתים השליטה על טאמאטאוה, טינטיג, פּוֹלְפּוֹאָנְט ולאריס.

אך כמעט מיד, ב־1863, נפל קרבן לתגובה נגדית לאומית. לאחר־מכן עמלו המלגשים לשמור על שיווי־משקל רופף בין מודרניזציה ועצמאות מדינית תחת שלטונן של עוד שתי מלכות, ראסוקרינה (8—1863) וראנאוואלונה ב' (83—1868). ב־1885 כוננו הצרפתים שלטון־חסות על האי בהסכמתה של בריטניה, וב־1896 סופחה הארץ לקיסרות הצרפתית כמושבה, לאחר שהמלכה האחרונה של מדגסקר, ראנאוואלונה ג', הוגלתה לאלג'יר.

2. המודרניזציה הילידית

עם שנוכח את הרקע ההיסטורי הזה, נוכל עתה לבדוק את תהליך המודרניזציה שהתרחש במדגסקר, וביתר־ייחוד ברמות מרינה, בין 1820 ל־1860. תהליך זה של מודרניזציה אפשר לחלקו לשתי תקופות נבדלות: הראשונה שעמדה בסימן שיתוף־פעולה טכני פעיל בין הבריטים למלגשים, השנייה שעמדה בסימן סירוב גמור מצד המלגשים לשיתוף פעולה עם מעצמה אירופית כלשהי, תוך שהם חותרים להקים ענפי־תעשייה אוטונומיים במאמצייהם שלהם.

(א) התקופה של שיתוף־הפעולה עם הבריטים

ביומתו של סיר רוברט פארקוהאר נשלח סוחר אחד ממאוריציוס, שארדנו שמו, אל ראדאמה הראשון לתהות על עמדתו ביחס לאפשרות של שיתוף־פעולה עם הבריטים. המלך גילה התעניינות ושלח בחזרה למאוריציוס שנים מאָחו כדי שילמדו את ה"אמנויות" של האירופים. אחרי־כן נשלח קצין בריטי, הקפיתן לה־סייג', בלווית שלושים חיילים, לטאנאנאריב ב־1817 לחתום על החוזה הראשון לידידות וסחר. אולם ההסכם החשוב ביותר של אותה שנה היה זה שעשה המלך עם גיימס הייסטי, סמל סקוטי בצבא ההודי, שעתידי היה להיעשות הנציג הבריטי במדגסקר והכוח המגיע מאחרי המדיניות הבריטית לשיתוף־פעולה טכני. על בסיס החוזה השני הזה קיבל עליו ראדאמה לשים קץ לכל סחר־העבדים עם העולם החיצוני (הוא הבטיח להעניש בעבדות כל מי שישלח ידו במסחר זה). תמורת זאת הוענק לו התואר מלך מדגסקר, פיצוי שנתי בסך 1,000 דולרים של זהב ו־1,000 של כסף, 100 רובים, 100 חביות אבק־שריפה ו־400 מדים צבאיים, 2 סוסים, 2 מדי־מיצעד לו עצמו, ועוד סחורות. לא ברור הדבר עד כמה היו עיסקות אלו ידועות לממשלת לונדון. אפשר שסיר רוברט פארקוהאר ביקש לתת הסברים אישיים ולהשיג אישור מן הממונים עליו בעת היותו בחופשת־מולדת, אבל כאשר אך עזב את מאוריציוס ב־1818 בחר ממלא־מקומו הזמני, הגנרל הול, לבטל את ההסכם עם ראדאמה הראשון, ובזאת זרע מבוכה והשדנות הרבה משני הצדדים. אך בסופו של דבר איפשרה ידידותו האישית של הייסטי עם המלך לחזור ולאשר את החוזה המקורי לעשר שנים. זה היה ב־1820, ששוב סיר רוברט פארקוהאר למאוריציוס.

ההסכם החדש הכיל הבטחה בריטית לאמן עשרים מלגשים צעירים באנגליה ובמאוריציוס, ובזאת נתן תמיכה רשמית למדיניות שיתוף־הפעולה הטכני שעתידיה

היתה לאפיין את היחסים בין שני העמים בעשר שנים הבאות ולחולל שינויים חברתיים עמוקים בתוך החברה המרינית, שעדיין היתה "שבטית" ו"נחשלת" או "מסורתית" עד מאד.

בניגוד לדעה שהיתה מקובלת בשעתו, לא החלו המלגשים מאפס במודרניזציה ובפיתוח הטכני שלהם. ניקולאס מאיור—הנוסע האירופי הראשון שהצליח לבקר, ב-1785, ברמת אימרינה—התרשם מדרגת הציביליזציה הגבוהה שכבר היתה קיימת באותה ממלכה נעלמה ומובדלת. "האירופים", כתב, "המכירים היטב את חופי מדגסקר, יתקשו להאמין כי במרכז האי, מהלך שלושים פרסה מן הים, בארץ שעד לא-מכבר היתה נעלמה, מוקפת פראי-אדם אכזריים, יש יותר תרבות, יותר חרושת, משטרה יעילה יותר, אמנות מפותחת יותר מאשר בחוף, מקום שהתושבים, הנמצאים זה כבר במגע עם האירופים, מן הדין היה שיפתחו את ידיעותיהם יותר מהללו (שבפנים הארץ)". מקור אחר, מאוחר יותר, המתאר את המצב ששרר במדגסקר בשנות ה-20, אישר את חוות-דעתו של מאיור. "על-פי קניי-המידה האירופיים שלנו", כתב ויליאם אָליס, "אולי ייחשבו המלגשים נבערים וברבריים; אבל עם שמונו העיקרי אורז ובשר בקר ועוף, שבגדיו משי, כותן, פשתן או כל אריג-מטווה אחר, שבנה בתים עם חומות וחפירים שאליהם נכנסים היו בשערים בנויים אבן, שדוגמות מרובות להם עודן קיימות, שהיו להם מכשירי ברזל של עבודת-אדמה וכלי-מלחמה, אין לגרוס שהוא חסר את היסודות החמריים של ציביליזציה גבוהה". הוא שכח להזכיר את הרמה הגבוהה עד מאד של הרפואה והרוקחות בקרב הילידים ואת כשרונם של המלגשים לחשבון, שעליו כבר עמד מאיור.

עד-מהרה עמדו הבריטים על האפשרויות התרבותיות והכלכליות הגדולות הספונות בקרב בני-מרינה. גיימס הייסטי ועוד סמל אחד מן הצבא ההודי, בן-תערוכות בשם בריידי, אירגנו את הצבא המלגשי מחדש, והפכו אותו מכשיר מרכזי למודרניזציה. היזמן של הייסטי מלא רשימות והערות על האפשרויות לשיפור המלאכות והאומנויות הקיימות על-מנת לחזק את כוחו הצבאי והכלכלי של המלך. הוא עיבד רשימה של סכינים, כידונים, ריקועי-ברזל וכלי-עור המיוצרים במקום שיוכלו להיות לתועלת ל"אפסנאות" הרופסת מאד של המלך. הוא לימד למלך את שימושם של סוסים, ובהצלחה מרובה העמידו על היתרונות שבלבישת מדים אירופיים. הוא גם תפס כי המפתח למודרניזציה המלגשית הוא קיומה של לשון כתובה. עם שלימד את המלך אנגלית, שמר על פעלם של כמה מיסיונרים בריטיים אשר בתוך זמן קצר מאד שיעתקו את הניב המלגשי לאותיות לאטיניות. כה גדולה היתה השפעתו של המלך ועל הארץ עד שאחרי מותו ב-1826 החליטה ממשלת בריטניה להעלות את הישגיו ושבחיו ב"ספר כחול" מיוחד. המלך, שעשאו "אח-בדם" לו עצמו ונתן לו את אחד מתארי-האצולה המועטים של הממלכה, ערך לו הלוויה מלכותית. המלך גם בישר על מותו למושל מאוריציוס בהודעה שהביעה ידידות יוצאת-מגדר-הרגיל.

אבל חרף כל מרצו וכשרונו של הייסטי, לא היה יכול להשיג הרבה בלי תמיכתו של המלך. למולנו יש בידינו הרבה תיאורים מכלי ראשון על אישיותו של ראדאמה

הראשון (ואפילו דיוקן טוב מאד מאת הנוסע והצייר הצרפתי קופאל). המנהיג המלגשי עושה רושם של אדם מצוין בתבונה, מרץ, אומץ ואופי, זריז לתפוס את חשיבותו של חידוש אך זריז באותה מידה לחוש בהתנגדות ההכרחית לשינוי ומודרניזציה. לפיכך נוהר ביותר שלא להרגיז את חסידי המסורת יתר. אף כי היה מנהיג חזק ומטיל-מורא, שנהגה מהערצתו הדתית של עמו, מעולם לא ניסה להנהיג חידושים על-פי פקודה או צו, רק על-פי דוגמה אישית. הוא אָכף את ביטול סחר-העבדים, דבר שעורר תרעומת עזה מצד כל המעמדות של בני-מרינה, רק לאחר שערך כמה וכמה אסיפות כלליות של הנכבדים והשיג את הסכמתם. בקאפארי (אסיפה כללית) האחרונה השתתפו למעלה מ-6,000 איש. הוא למד אנגלית וצרפתית, ניסה כוחו בלאטינית ויוונית, שקד לבקר בקביעות בבתי-הספר המיסיונריים ולהעמיד את בני עמו על חשיבותם של לימודים. בתוך כך לא הרשה למיסיונרים לשלוט לבדם על מערכת-החינוך החדשה. הוא פתח בית-ספר ממשלתי משלו, והתעסק לספק את המשפורות של כל המורים הילידים כמו גם את הוצאות הקמתם של בנייני בית-הספר החדש. בדומה: לאביו, אירגן איגודים חדשים של בעלי-מקצועות, והפעם כללו אלה באורח רב-משמעות עובדי נחושת, חוצבי אבנים, נפחים, עושי מדים, אורגים בנולים מיכניים, מגדלי תולעי-משי וכו'.⁷ להייסטי, שדחק בו להזדרז יותר בתיקונים החברתיים שלו, השיב פעם: "עדיין אינני אלא כילד קטן המתחיל להלך: אם אנסה לצעוד קדימה, מעולם לא אלמד להלך ובוודאי לא ארוץ". טיפוסית היתה תגובתו של לחץ בריטי להפסיק את הנוהג של הרג תינוקות שנולדו במזל רע. הוא סירב לחוקק חוק המגנה את הנוהג הזה, אבל כאשר ביקשו להרוג תינוק במשפחתו שלו הודיע כי אסר על הריגת הילד. תחת זאת ביקש מהורי הילד להרשות לו לגדול ולרשום אותו לצבא, מקום "שלבטח לא יוכל להביא נזק למלכו שלו". מצד שני, כשראה שהוויכוח בין המיסיונרים-הבריטים למוזכירו הצרפתי על ההיגוי הנכון של תנועות ודו-תנועות (דיפתונגים) מתמשך והופך להיות פולמוס מדיני, הפסיק את הדיון בין המדקדקים על ידי צו מלכותי.⁸ אין זה מפתיע שבחסותו ובהדרכתו של מנהיג כזה יכלה עבודתם של המיסיונרים הבריטיים—שבמדגסקר מעולם לא מנו למעלה משנים-עשר, כולל את הנשים והפועלים המקצועיים האירופיים שהועסקו על-ידי המיסיונרים—לקנות לה השפעה אדירה כל-כך. בחמש-עשרה השנים של עבודה מיסיונרית—מ-1820 (מועד פתיחתו של בית-הספר המיסיונרי הראשון) עד 1836 (המועד בו אולצו אחרוני המיסיונרים לעזוב את הארץ)—למדו למעלה מ-30,000 איש קרוא וכתוב, נפתחו כארבעים בתי-ספר, שבאחדים מהם היו לימודים בדרגים גבוהים יותר, כולל מקצועות כגון כימיה ומתימטיקה. כן גם נדפסו חמשת-אלפים טפסים של הביבליה במלגשית,

⁷ בסך-הכל היו 4,000 מורים וחברים רשומים. המורה ראולומבילזונה, מצאראנאמינה, נשלח ב-1822 לאנגליה לקבל הכשרה באריגה מיכנית.

⁸ למרות כל ההבדלים האתניים העמוקים, רבים מאד מבינים את הלשון המלגשית בכל לחבי האי.

לשון שהיו המיסיונרים מוכרחים למצוא לה כתב, אלא שעד-מהרה נעשתה המימצע להתכתבות ממשלתית. שש-מאות פועלים מלגשים צורפו לסדנה של המיסיון, ששיכללה או הנהיגה הרבה טכניקות חדשות כגון התכת ברזל, בניית מכונות-ברזל, בורסקות, ייצור גפרית, לבנים וסבון. המשטר החדש של חוק וסדר ששרר בכל הארץ איפשר למלך להעביר את עובדי-הפפיה בפפרים השונים ממילוי צרכים צבאיים לבנייה ולהחזקה של עבודות ציבוריות בעלות חשיבות לאומית, אך מעולם לא הרשה המלך לפתוח דרך אל החוף. היקפו של סחר-החוף גדל פי-ארבעה בתוך ארבעים שנה, אך זה היה אולי אחד ממקורות החולשה העיקריים בתכנית המודרניזציה בה פתח ראדאמה הראשון.⁹ האצולה הילידית, שהפסידה את הכנסותיה מסחר-העבדים, לא מצאה לה פיצוי בהתפתחות הכלכלית החדשה, שהצמיחה ברכה דווקא לסוחרים האירופים ולמעמדות החדשים של בעלי-המלאכה.

הפסקת סחר-העבדים וריבוי טובות-ההגאה של סחר-החוף ושל החידושים האירופיים הביאו לידי תסיסה חברתית עזה ומורת-רוח שפדומה לא היתה בידי ראדאמה הראשון כל תרופה להן מלבד מרותו האישית שאין עליה עוררים. בעוד האצולה המסורתית נדחת על-ידי אוליגארכיה גדלה ואמידה, שהתייחסה בחשדנות רבה לתחרות כלכלית זרה, הלכו המעמדות התחתונים והתרוששו, אף כי זו פעם ראשונה קיבלו הרבה אומנים שכר בעד עבודתם; אולם, הודות לעבודת המיסיונרים, השתפר חינוכם. דבר זה השתלב יפה במטרות המדיניות והדתיות של הבריטים, שחתרו לקדם את הנצרות ואת המסחר כאחד, במיוחד על-ידי הגדלת השוק הילידי. תפקידם של המיסיונרים, במדגסקר אולי עוד יותר מאשר במקומות אחרים, חרג הרבה מעבר לגבולות הדת, ועורר בתחומי החברה, המדיניות והמשק תקוות ורגשי-איבה שאותם לא יכלו המיסיונרים לרסן או לכוון. במות המלך ב-1828 היתה עבודתו במודרניזציה של המדינה רחוקה כל-כך מהשלמתה עד שבהכרח גררה אחריה ריאקציה חברתית ומדינית חריפה.

(ב) תקופת הבידוד המדיני והתיעוש הילידי

אלמנתו של ראדאמה, ראנאוואלונה, עלתה לכס-המלכות הודות לברית האצולה עם הצבא בנסיון להשיב אחור את מדיניות המודרניזציה שיום המלך. בדין נאמר כי מלכותה של המלכה החדשה עמדה בסימנם של ארבעה קווים עיקריים: עלייתה של פלוטוקרטיה אוליגארכית לשלטון; הניתוק מהשפעת זרים; ארגון בידודה של הארץ; והמאבק נגד הנצרות.

משעה שנתקבלה ההחלטה שלא לחדש את החווה עם בריטניה היתה זו רק שאלה של זמן עד שיושם קץ לפעולות המיסיונרים. ב-1831 השתעשעו בתקוה חטופה

⁹ היקפו של סחר-החוף המלגשי ב-1780 היה מיליון פראנקים של הזמן הוא, שכמוהם כ-137 מיליוני פראנקים צרפתיים של שנת 1955. ב-1825 היה השווי 512 מיליון פראנקים צרפתיים של 1955.

שיוכלו להתגבר על מדיניות הבידוד הגמור, וברור הדבר שהמלכה עצמה רוצה היתה להשאיר כמה מהם במחיצתה כ"יועצים טכניים" אם אך יפסיקו את פעולתם הדתית. אך לא ארכו הימים ונבצר משני הצדדים להבדיל בין הצדדים השונים, והסותרים לעתים קרובות, של פעולותיהם.

המיסיונרים נבצר מהם למשוך ידם מלהורות את הברית החדשה ולהסתפק בהמשך חינוכם של המלגשים המזמרים. המלכה נבצר ממנה להרשות את המשך ההשפעה הזרה באמצעות הקנייתה של דת זרה. מסירות-הנפש של הנוצרים המלגשים ודאי שהיא דף יפה מאד בתולדות האמונה, והיא מעידה על הכנות בה דבקו המלגשים בדת החדשה. קשה לאמוד את המספר המדויק של מקדשי-השם הנוצרים, אם גם אין ספק שהרדיפות נרחבות היו לא-פחות משהיתה אמונתם של המזמרים מושרשת. המספר של 200,000 הוצאות-להורג אפשר אינו מספר מדויק, ואפשר שאינו כולל דווקא נוצרים בלבד. בעת הרדיפות הראשונות, מיולי 1836 עד מרס 1837, דובר על 1,016 הוצאות-להורג, אך אירופי שהיה במדגסקר בעת ההיא מציין 1,500 מאסרים ושלוש-עשרה הוצאות-להורג.

ברור שהמלכה לא העריכה נכונה את עוז רגשותיהם הדתיים של הגרים החדשים. יתר על כן, אפשר לומר שטעות עשתה המלכה שרדפה את הנוצרים תחת שתנצל את השכלתם הגבוהה יותר, וכן שטעות היתה בידה גם בזהותה את הדת עם ההשפעה הזרה. ודאי שהיתה חפיפה מסוימת אבל אפשר היה לבלום אותה, כמו שהוכיח ראדאמה בשעתו. ממש כך תהיה זו טעות לראות במדיניות האנטי-נוצרית של ראנאוואלונה הראשונה — כדרך שראו הרבה אירופים בזמנו — רק את ההתנהגות הלא-ראצינלית של "גירון מלגשי". היא לא היתה סאדיסטית גם לא מטורפת אלא אשה מסורתית מאד המשוכנעת עד עומק נפשה כי מחובתה לשמור על עצמאותה של הדת הלאומית במסגרת מדיניות כוללת של הגנת העצמאות המדינית של ממלכתה. מנהיגים אחרים של ארצות לא-מערביות כגון שליטי מארוקו, סין ויפאן נקטו בזמנו עמדה חשדנית דומה מאד לזו. המקוריות במדיניות המלגשית התבטאה בשאיפה להינתק מכל הצורות של ההשפעה האירופית, המסחרית, המדינית והדתית, תוך כדי הסברת-פנים לכל יזמה מקומית בתיעוש, ואפילו ליזמתם של אירופים בודדים.

האירופים שהיו מעורבים בנעשה השתייכו ל"סיעה הצרפתית", ודבר זה לא היה פירושו שזיהו אותם עם מדיניותה של ממשלת צרפת באיזור. "הסיעה הצרפתית" היתה השם בו נהגו המלגשים לכנות אותם אירופים-צרפתים, בריטים וכמה אמריקאים—שהזדהו עם המדיניות הריאקציונית של משטרי-הריסטורציה הצרפתי. הואיל וברובם היו הללו מתישבים מבורבזן, שכלפלתה עדיין היתה מבוססת על עבודת, התנגדו ל"סיעה הבריטית"—אשר באמצעות המיסיונרים נלחמה בעד "מסחר נקי" ובעד חוים לשיתוף-פעולה עם המלגשים.¹⁰

¹⁰ מאז 1840 היה הבסיס העיקרי ממנו פעלו הסוחרים העצמאיים האי נוסייבה על החוף הצפוני-המערבי של מדגסקר. הוא הועמד תחת חסות צרפתית על-ידי צ'ו מיקו, בת נסיך-

את אנשי "הסיעה הצרפתית" אפשר לחלק לשתי קבוצות שביניהן קשר הדוק: אלה המנהלים את סחר-החוץ וכמה תעשיות על החוף, ואלה הקשורים בתכניות התיעוש הגדולות בהרי מרינה. הידוע ביותר היה גפוליאון דה-לאסטל, שפעל בחוף המזרחי; בפנים-הארץ היה האיש ז'ן לאבורד. דה-לאסטל היה צרפתי שבא למדגסקר מלה-ריאונז'ון כנציגה של חברת רוֹנטוֹניי. הוא הצליח להשיג חוזה יחדני עם הממשלה המלגשית לייצור אלפוחל ומ-1829 והלאה פעל בשיתוף הדוק עם החברה שלו ועם השלטון המלגשי. הוא מכר, או בעצם החליף, את רוב מוצרי היצוא של הממלכה—אורז, בקר, קצת סוכר, אולי זהב—תמורת סחורות-חוץ כגון מלבושים, רהיטים, כלי-בית ולאחר-מכן מכונות, שהיו מבוקשות יותר ויותר על-ידי המלכה והאצולה. חישובו ומצאו שהחברה לאסטל-רוֹנטוֹניי החזיפה בכל שנה בין 1839 ל-1844 סחורות-יבוא בשווי 560,000 פראנק תמורת מוצרי חקלאות שנערכו בסך 2,840,000 פראנק. הממשלה המלגשית חזרה ומכרה את הסחורות שייבא דה-לאסטל במחירים גבוהים פי-חמישה עד עשרה ממוחירים המקורי. הנה כי כן הרוויחו שני הצדדים 500 אחוז לפחות.¹¹

המסחר היה רק אחד משטחי-הפעולה של דה-לאסטל. הוא גם הקים מטעות גדולות של סוכר, קפה ואגוזי-קוקוס, בית-חרושת לסוכר ומפעל גדול לייצור רום. לזה קיבל את מלוא תמיכתה של הממשלה המלגשית, שב-1840 כבר סיפקה לו 2,300 עובדי-כפייה והיתה שותפה ברווחים. בבתי-המלאכה שלו ייצר כל מיני כלי-עבודה חקלאיים. היה לו אפילו צי של ספינות קטנות, שהעסיק 1,000 מלחים, לאספקת סחורות בדרך הים לכל חלקי מדגסקר. דה-לאסטל, שלקח לו נסיכה מלגשית לאשה, היה אחד האירופים המעטים מאד שהורשו לנסוע לטאנאנאריבי. היה לו גם מעמד רם באצולה המלגשית. מסחרו סבל קשה מן המיבצע הימי הפראנקו-בריטי ב-1845, שלאחריו אסרה המלכה על כל יחסים עם העולם החיצון. דה-לאסטל לא יכול עוד להשיב לו את מעמדו מלשעבר כאשר חודשו המגעים עם אירופה והאירופים ב-1853.

המתיחות המדינית ביחסים עם מעצמות אירופה לא הפריעה את חייו ופעולותיו של צרפתי אחר, ז'ן לאבורד, שהיה אחראי להרבה מפעלי תעשייה בהרי אימרינה. אדרבה, דומה כי חשיבותו בממלכה גדלה עם גבור בידודה של מדגסקר מן העולם החיצון.

שליט מבני סאקאלאווה, אוֹאֵנְטִיצִי שמו, שהצרפתים עזרו לו בשעתו להתמרד נגד המלכה המלגשית. עבדים שנקנו שלא-כחוק בחוף סאקאלאווה במחיר 30—20 פיאסטר לגולגולת השיגו מחיר של 240—200 פיאסטר בלה-ריאונז'ון. ביוני 1845, כשהפגינו האדמירל הצרפתי רומן-דיפוסה והקפיטן הבריטי ויליאם קלי את טאמאטאווה, התגוררו בעיר כתריסר סוחרים צרפתים ועוד תריסר סוחרים בריטיים וביקשו הגנה מפני המלכה.

¹¹ באשר לדה-לאסטל, הרי הארגון שלו היה מחולק לשלושה ענפים—אחד שעסק בגיוסו של כוח-העבודה ובשיתורו, שני שעסק בכספים ומינהל, והשלישי, בראשותו של ז'ן לאבורד, בפעולות המשקיות והטכניות. דה-לאסטל עצמו ניהל את היחסים המדיניים עם הממשלה המלגשית.

ספינתו של ז'ן לאבורד, בן נפח מגאסקוניה, נטרפה בחוף המזרחי של מדגסקר ב-1831, והוא אז בן עשרים וחמש. אגב כך אבד לו ההון המועט שהצליח לצבור בהודו הצרפתית, אבל אומץ-לבו ותושייתו נשמרו עמו. לאחר שעבר ברגל מהלך 200 מיל עד שהגיע אל המטעה של דה-לאסטל במאהילה שלה אותו הלז ב-1832 לטאנאנאריב לעשות תותחים בשביל המלכה. תחילה נכנס בשותפות טכנית עם הרש-ברזל צרפתי בשם דרוּאָה, אך עדימהרה התפרקה השותפות ולאבורד נשאר בעסק לבדו. עדימהרה זכה בחסד המלכות, וב-1835 אנו מוצאים אותו בראש קבוצת-חילוץ מלגשית שפניה מועדות לפור-דופן שבדרום. לאחר שאירגן שם מחדש את חיל-המצב המלגשי הרצוף חזר ברגל לטאנאנאריב, כשהוא עובר במחציתה הדרומית של הארץ שעדיין לא נחקרה לפניו. הוא מיאן לקבל מינוי צבאי חדש והחליט להשתקע בארץ כחרשתו, וכן גם כמורה פרטי ליורשי-העצר.

ב-1837 כבר היה ז'ן לאבורד אישיות גדולה בבירה, וזכה לכיבודים הרמים ביותר בעצם הזמן בו גירשה המלכה ממדגסקר את אחרוני המיסיונרים הבריטיים. הוא בנה שני מרכזי-תעשיה, הראשון באילאפי והשני, החשוב יותר, במנטאסואָה, מקום שם עדיין אפשר להתפעל מביתו ולפקוד את קברו העזוב ואת השרידים רבי-הרושם של הסכר שלו הבנוי עץ. 20,000 פועלי-כפייה עמלו שנתיים-ימים בבניית מיתקני התעשיה השונים שלו, כגון כורי-ההיתוך שלו, התעלות להפעלת המכונות שיובאו מחוץ-לארץ, ושיכוני הפועלים. לאחר-מכן הועסקו 3,000 עד 4,000 פועלים בקביעות בשני המרכזים התעשייתיים ובמכלול החקלאי בלוהוסאהה.

מדהימה רשימת המוצרים שהצליח לאבורד להוציא לשוק בעשרים השנים שלאחר-כך. היא כללה, בתוך שאר דברים, רובים, מרגמות, רימונים, אבק-שריפה, תחמושת, חניתות וכידונים, זכוכית, רעפים, כלי-רעם, כלי חרס, לבנים, מלט, סיד חי, פחמים, חומצה גפרתית, צבעים, סבון, אשלג, שענה, פתילים, כובעי רפיה. הוא ייצר סוכר, אלכוהול, רום, יין. הוא הכניס צמחים חדשים למדגסקר באמצעות הגן הבוטאני שלו, בו בדק וניסה כל מיני צמחים טרופיים. הוא בנה את המרכבות הראשונות וביית את השוורים הראשונים, ובזאת חולל מהפכה בתובלה בארץ. הוא הביא כבשי-מרינו מאוסטרליה, פילים וגמלים מאפריקה בשביל גן-החיות שלו, ומכונות משוכללות מצרפת. הוא ערך נשפים מרהיבים לכבוד המלכה, שאותה לימד לרקוד ריקודי מאזורקה ופולקה, ואשר בשבילה זיקק מיני בשמים, ייצר שוקולד, הזמין שמלות ובנה את ארמון מאנג-אקאמיאָנה, כולו עצי-בנין חסונים. 5,000 פועלים דרושים היו כדי להעביר את עמודי-התיכון של הארמון המתנשא לגובה 30 מטר מן היער בו נגדע אל הבירה. עוד הרבה פועלים אחרים כרו את התעלות לרשת אספקת-המים שהתקין בארמון.

בדומה לדה-לאסטל לקח לו לאבורד לאשה נסיכה מלגשית, דיבר מלגשית, קיבל את הלאומיות המלגשית, וביקש להיקבר בארץ. כמוהו עשה אף הוא חיל מעבודת-כפייה שסיפקה המלכה. מאמציו לשפר את מצבם החברתי והכלכלי של פועליו לא

הצילו את מפעליו מחמת-ההרס של אותם פועלים כאשר גורש ממדגסקר ב־1857, לאחר שהואשם בהשתתפות בקשר להדיח את המלכה¹² ולהמליך תחתיה את בנה, ראקוטו.

כאשר עלה סוף-סוף ראקוטו לכס-המלוכה ב־1862 בשם ראדאמה ב' עשה הנסיך, בהשפעתם החזקה של לאבורד מזה והמיסיונרים הבריטיים מזה, נסיונות נמרצים ועם זאת מגושמים להפוך את מדיניות אמו על פיה, לפתוח לרווחה את הארץ לאירופים ולחתום על מספר חוזים עם צרפת ואנגליה, שבהם מכר למעשה את עצמאותה הכלכלית והמדינית של מדגסקר. בעבור זאת נרצח בידי אחד מחסידיה של מדיניות לאומנית ומסורתית יותר, שבכל-זאת המשיך במדיניותו של המלך לשיתוף-פעולה עם אירופה ולמודרניזציה של הארץ.

המאורעות שבאו לאחר מותו הטראגי של ראדאמה חורגים מגדר החיבור הזה. משך למעלה מעשרים שנה עמדה במרכוז האישיות האדירה של ראנילאיאריבוני, תחילה כראש-המטה ואחרי-כן כראש-הממשלה ו"מאָהב" רשמי של שלש המלכות האחרונות של מדגסקר—ראסוהרינה (8—1863), ראנאוואלונה ב' (83—1868) וראנאוואלונה ג' (96—1883).

הקו האפייני העיקרי של תקופה זו, שראשיתה בנסיון נועז לשדד את מערכות המימשל ולהתנגד ל"כניעה" שדרשו מעצמות אירופה, הוא המאמץ המלגשי לשלב את העצמה המדינית, המבוססת על הרגש הלאומני של חברה אותוריטרית מסורתית, עם פיתוח כלכלי המבוסס על עקרונות ליברליים, בהישען על כוחן של מעצמות אירופה. האוליגארכיה החדשה, שהתגלמה בראש-הממשלה, חסרה היתה את המרות הכאריזמטית של המלך הזקן הדרושה על-מנת לאכוף ריפורמות וחידושים, וכן גם את העצמה הכלכלית והצבאית של האירופים. המאורעות וההתמערבות חתרו תחת יסודותיה של החברה המסורתית הישנה, ובתוך כך הפריעה המדיניות המקובלת של *laissez-faire* את מאמצייה של הממשלה להתגבר על המתחים מחוץ ומבית שנוצרו על-ידי חוסר-איוון מעין זה. האמצעי החדש להשגת יציבות היה משטר שיצר בשביל האירופים והשליטים המלגשים הזדמנויות להשיג שלטון לא בכוח מרות אלא בעיקר בכוח העושר. אבל עושר זה יותר משהיה פרי ייצור היה פרי

¹² ב־1855 הרשתה המלכה את חזירתם של כמה אירופים, שבתוכם היה לאמבר, איש-העסקים הצרפתי החשוב ממאוריציז, שהיו לו קשרים בחצרו של נאפוליאון ג'. הוא לא קיבל את עזרתו הצבאית המצופה של הקיסר לתכניותיו של ראקוטו להדיח את אמו, אך לפי עצתו של נפוליאון שוחח על רעיונותיו עם הלורד קלארנדון בלונדון. מזכיר החברה-המיסיונרית-הלונדונית, הוֹהֶן ו. אָלִיס, שכבר היה בטאנאנאריב ב־1853 והיתה לו השפעה אישית גדולה על ראקוטו, יצא למדגסקר כדי למנוע את ההסכם בין ראקוטו לצרפתים. טענתם של כמה מחברים צרפתים, שהוא גילה את הקנוניה למלכה, אין לה סימוכים. ב־17 ביולי 1857 פקדה על כל האירופים לצאת את האי, ובכללם ז'ן לאבורד. הדו"ח האחרון על הקשר ממקום-המעשה הוא מאת נוסעת אחת אוסטריה, אידה פייפר, שלייתה את לאמבר לטאנאנאריב ביום הרה-הגורל ב־1857.

שחיתות, שהיא עצמה נבעה בראש-וראשונה מן האמונה המוצקה של המעמד העליון המלגשי שלא יוכל לעמוד בפני התחרות האירופית אלא על-ידי מונופוליציה של מקור ההון היחיד המצוי לו ללא הגבלה, הלא הוא עבודת-כפייה אנושית. משטר מעין זה לא היה יכול לזפות לתמיכה עממית נרחבה, בפרט לאחר שהפיצו המיסיונרים רעיונות של שוויון דתי וכבוד אנושי. יכול היה להתקיים רק כל זמן שתרשה זאת התחרות הפראנקו-בריטית על האי. משעה שנחתמה האמנה הפראנקו-בריטית על זנזיבר ומדגסקר (5 באוגוסט 1890), שוב לא היה מגוס מפניונו של שלטון-חסות צרפתי.

באין תמיכה מצד ממשלתם, לא יכלו הסוחרים הבריטים במדגסקר ובמאוריציוס והמיסיונרים הבריטים לעשות הרבה. הממשלה המלגשית מצדה, בלפותה את הרגשות הלאומיים של האוכלוסיה, רק הגבירה את הדרישה של המפלגה הקאתולית בצרפת ושל קבוצת-הלחץ של המתישבים בריאזניון להשגת סדר ויציבות על-ידי שלטון יעיל ובלתי-אמצעי יותר של צרפת.

ב-1896 נכבשה מדגסקר על-ידי הגנרל גאלייני, הפכה להיות מושבה, והמלכה האחרונה נשלחה למות באלג'יר. תהליך ההתמערבות והמודרניזציה, בו החל ראדאמה הראשון שמונים שנה קודם-לכן, בשיתוף-פעולה עם בריטניה-הגדולה, עתיד היה עתה להימשך על-ידי צרפת תוך כדי שיתוף-פעולה מצומצם מצד המלגשים.

3. משמעות התיעוש הילידי המלגשי

שאלה מעניינת אך ערטילאית היא מה היה גורלה של מדגסקר לולא נכבשה הארץ ואילו הניחו לו לתהליך התיעוש הילידי להימשך על-פי הגיונו שלו. עם זאת יש כמדומה מקום לשאול איד אפשר להשוות את הנסיון המלגשי עם נסיונות מודרניזציה בארצות אחרות של אפריקה ואסיה משך אותה תקופה. ועוד יותר מכך מתבקשת השאלה איד יכלו אירופים כה מעטים להשיג תוצאות כה ניכרות באין כל עזרה בלתי-אמצעית כמעט מצד ממשלותיהם?

ודאי שידוע לנו כי מדגסקר לא היתה הארץ היחידה שניסתה לפתח כושר טכני לייצור ציוד צבאי. בקנה-מידה מצומצם הרבה יותר יכולים אנו לראות מגמה דומה בנסיונות של אילי-מלחמה כגון מיראמבו איש-אוניאמוווי, במזרח-אפריקה, שביקש לפתח סדנות פרימיטיביות לתיקון התותחים שלו. הדוגמה המפורסמת ביותר, כמובן, היא בוגאנדה, מקום שם היתה בקשתו הראשונה של הקאבואקה מן המיסיונרים האירופים להמציא לו "סיוע טכני" בתיקון תותחים. בבוגאנדה, במחצית השניה של המאה ה"ט, כלל כמעט כל משק-בית של אציל מספר אומנים, לעתים קרובות מובאים מחוץ-לארץ, שהצטיינו בכישורים הרבה ובכללם בתיקון נשק חם. אולם לנשק החם היו השפעות חברתיות שונות במזרח-אפריקה ובמדגסקר, אף מחוץ

¹³ האחים קולדוול השיגו באוגוסט 1862 צ'ארטר שהיה דומה לזה של הצרפתי לאמבר אב מוגבל יותר.

לעובדה שבאפריקה מעולם לא יוצרו תותחים ותחמושת באותה צורה ובאותה מידה כמו במדגסקר. בבוגאנדה, למשל, אין מעמד החברתי של הקצינים ברור כל-צרכו. דומה כי הנשק בו השתמשת קבע יותר מדרגתך את הדירוג הצבאי-החברתי. נושאי-הרמחים נלקחו משורות האיכרים והועסקו בתפקידי-עזר, ואילו הרובאים, שהיו "חיל מובחר", גויסו מקרב אנשים בעלי מעמד רם יותר וחזקה היתה עליהם שבהתערבותם יחרצו גורל כל קרב.

במדגסקר, לעומת זה, היו הרובאים כולם איכרים עניים, והדירוג החברתי בשורות הצבא נקבע על-פי הדרגה ולא על-פי סוגי הנשק, אף שבתחילה נעשו כמה נסיונות לגייס רק את בני המעמד העליון.

בולט יותר ההבדל בתפקיד שמילאו המיסיונרים באפריקה ובמדגסקר. בניגריה ובמזרח-אפריקה, אם נזכיר שתי דוגמות ידועות, היו המיסיונרים הבריטיים והצרפתיים מרובים הרבה יותר מאשר במדגסקר. במזרח-אפריקה יצרו המיסיונים בתוך החברה האפריקאית "מדינות סגורות" מסוגים שונים, שרוב יושביהן היו עבדים משוחררים שהיו תחת מרות המיסיונרים בלבד. היו אלה נאות-מדבר של דת, סדר, היגיון, חקלאות מפותחת ומשלחי-יד מודרניים בתוך החברה הילידית שמסביב, שעליה היתה השפעתם מועטה בלבד.

שום דבר מעין זה לא אירע במדגסקר, מקום שם חיו האירופים המועטים מאד—מיסיונרים ואומנים זרים הקשורים למיסיונים—בקרב העם המלגשי, משולבים לגמרי בחברה. הם לא נשארו מחוץ לתחום שיפוטו של המימשל המקומי, אף כי נקבע למענם סוג מיוחד של שיפוט. על-כל-פנים, הנוהים אחריהם מעולם לא היו "אנשים מוגנים", כדוגמת העבדים המשוחררים במיסיונים שבמזרח-אפריקה. מצב כזה יכול היה להתקיים מפני שבדרך-כלל היו המלגשים להוטים אחר המודרניזציה יותר משהיו האירופים מעוניינים לראות בהתקדמותם. הצרפתים במיוחד סבורים היו כי כל התרבות והפיתוח של מדגסקר הם המצאה אנוכית של הבריטים. ב-1887 תיאר הנציג-הכללי הצרפתי במדגסקר, האדון לה-מיר דה-וילרס, את החברה המלגשית לפני ממשלתו בוז הלשון: "הציביליזציה המדומה של המלגשים תמוטט כמו בתי-החומר שלהם, ורק שריטה תישאר על-פני השטח... אינני מאמין שהילידים מסוגלים להתקדמות: אין להם אופי ואין להם לא אמונות ולא ספרות. כשרונם הטבעי היחיד הוא החיקוי... בני-הזבה לא יהיו מסוגלים לבנות דבר של קיים, לפי שהם נטולים מוסר ודת ופטריוטיזם... בצורה דומה למדי למאורים, אין בני-הזבה עובדים: הם מבלים את זמנם בישיבה על מרפסותיהם, כשהם מסתכלים בקו-ההרים המשתנה בכל שעה משעות היום... הניוון המוסרי הוא מוחלט; זימה וגילוי-עריות שולטים במשפחה ומופגנים באין מפריע... כל גבר הוא מרגל; כל אשה זונה".

האדמירל הבריטי ו. גור ג'ונס, שביקר בארץ שנים אחדות קודם-לכן, ב-1881, היו בפיו כמה מלים קשות על המיסיונרים הבריטיים, שיותר מדי היו מתערבים בעניינים מקומיים, אבל הוא צייר לממשלתו תמונה אחרת לגמרי מן המצב במדגסקר. הוא דיבר עם אנשי-דת שהסבירו לו את הקשיים וההוצאות הפרוכים בתיקונים

החברתיים¹⁴ שאותם היו מנסים להגשים, כגון שיחרורם של כ-150,000 עבדים ממזואמביק, על חשבון הממשלה. הוא סיפם את המצב בדברים הבאים: "בני-הזבה נמצאים עכשיו במצב שבו הם מוכנים להתרומם לדרגה של ציביליזציה מושלמת; רבים מצעיריהם בעלי השכלה גבוהה; בתי-הספר המיסיונריים מלאים ילדים וחינוכו של דור העתיד מובטח..."

אבל ניצנים אלה של "ציביליזציה מושלמת" מעולם לא באו לידי ליבול. יכול אדם, כמובן, להאשים את הכיבוש הקולוניאלי, שהחריב את כל הנסיונות העצמיים להתפתחות. ברור שצרפת לא היה לה ענין לתמוך באצולה ובבורגנות המלגשיות הלאומיות. במיוחד לא היה לה שום רצון לתמוד בבני-הזבה, שהשבטים האחרים התרעמו לפעמים על עליונותם המדינית במדגסקר עוד יותר מאשר על השלטון הצרפתי. המדיניות העיקרית של המעצמה הקולוניאלית ממילא חתרה לקשור את פיתוחה של מדגסקר, במיוחד בשדה הכלכלה והחינוך, באינטרסים של הצרפתים ובצרכי המתישבים הצרפתים, שדרשו ידיים זולות ונבונות.

אך אף אם לו כך היו הדברים מתגלגלים, ואף לולא השתלטה צרפת על מדגסקר, עדיין יש מקום רב לספק אם אמנם מסוגלים היו המלגשים "להמריא" בכוחות עצמם מבחינת ההתפתחות הכלכלית והתעשייתית כדרך היפאנים, למשל. לעומת יפאן מפגרת מדגסקר כמעט בכל המובנים. גודל האוכלוסיה לא היה מספיק לפיתוחה של ארץ הגדולה הרבה יותר מיפאן, והמבנה הגיאוגרפי של הארץ הכביד על הקשרים הפנימיים; מדגסקר חסרה היתה גם את הדרגה הגבוהה-ביחס של הומוגניות אֶתנית ביפאן. בני-מרינה, שהיו ראש-המחץ של המודרניזציה המלגשית, ובני-באציליאן, בעלי-בריתם הקרובים ביותר, היו רק שליש מפלל האוכלוסיה שלעת הכיבוש הצרפתי מנתה, קרוב-לוודאי, 4,000,000 נפש. הם שלטו בשאר חלקי האי באמצעות שיטה גמישה של "קולוניאליזם ילידי", שהניחה חלק גדול מן הארץ מחוץ לפיקוחם הישר. ודאי שהם לא יצרו שום אחדות לאומית איתנה בדומה לזו שהיתה קיימת ביפאן. לעת כינונו של שלטון-החסות הצרפתי הוקמו כמה מיניסטר-יונים בטאנאנאריב והונהגה מערכת דינים מודרנית. אבל המינהל המלגשי עדיין לא היה מקבל שכר ונתון היה בידי המעמד העליון, שחי על שוחד וסחיטה. השיטה של עבודת-כפייה לא בוטלה, ולעת הזאת היתה מכשול רציני לפיתוח, שכן האומנים התיראו לגלות את כשרם מפחד פן יגייסו אותם בחוק-ידי. אף שהיה גידול מתמיד בסחר-חוץ, שהכניס רווחים מצוינים לחלק גדול מן המעמד העליון, יחד עם התושבים האירופים, הרי רוב האוכלוסים עדיין חיו על רמה פרימיטיבית וכמעט לא הושפעו מן השינויים שהתחוללו בעיקר בפירה ובמסיביה. העובדה שב-1874 יכול היה הצבא

¹⁴ התחוקה הכתובה הראשונה הובאה למדגסקר ב-1863 והיא ביטלה את משפט-הרעל, הגבילה את מרותה של המלכה, וערבה לחופש הדת. עוד שני קבצי-חוקים, שנתקראו "101 הסעיפים" ו-"305 הסעיפים", נתפרסמו ב-1868 וב-1881, והם שמו קץ גם לפוליגאמיה.

להתפאר ב־12,000 רזבאים, ארבעים מכונות־ירייה וחמישים תותח־שדה¹⁵ לא היתה לה, בעצם, כמעט כל חשיבות. הצבא לא היה גורם פעיל של מודרניזציה, כמו ביפאן, והחיילים שלא קיבלו משכורת נתבקשו אפילו לספק את מנות־המזון שלהם. אך יהיה מה שיהיה ערך מאמצי המודרניזציה של המלגשים, בפועל או בכוח, בעינה עומדת העובדה כי ה"פיתוח" וה"מודרניזציה" האלה היו פרי עמלם של יועצים זרים בודדים. במובן זה מסתבר שכדאי ללמוד את הנסיון המלגשי אפילו כיום כדוגמה מוצלחת ביותר של שיתוף־פעולה טכני.

הסיבה הראשונה להצלחה זו, ומן־הסתם החשובה ביותר, דומה שהיא טמונה בעובדה שכל "נושאי החידושים" האירופים "התמלגשו" במידה רבה מאד. הם דיברו בשפת המקום, ולמעשה יצרו את הלשון הכתובה של הארץ; הם חיו על־פי קני־המידה המקומיים, התענגו על כיבודים מקומיים, ופרט למיסיונרים התחתנו בבנות־הארץ. העובדה שאנשים כמו לאבורד ודה־לאסטל אמרו למלגשים כי רצונם להיקבר בארצם היתה לה חשיבות שאין למעלה ממנה להשתלבותם החברתית המוצלחת, שכן החברה הילידית ראתה עצמה אז, וכך גם כיום, כאחדות ממשית—אם גם סמויה—המקיפה קיום־צוות של המתים, החיים ואלה שלא נולדו עדיין.

סיבה נוספת להצלחה אפשר למצוא בעובדה שהאירופים שבאו למדגסקר נתקבלו למעמד חברתי שבעיניהם היה גבוה מזה שבו נולדו. גיימס הייסטי וברידי היו סמלים בצבא הקולוניאלי הבריטי; רזבין, מזכירו של ראדאמה הראשון, היה רב־טוראי בצבאו של נפוליאון ועריק. זין לאבורד היה בנו של נפח; לואי לה־גרו וגיימס קמרון, ויתר האומנים הצרפתים והבריטים שהיו רוב הפועלים המקצועיים בטאנאנאריבי, היו אנשים שמוצאם החברתי צנוע־ביחס. קארוואי, הראשון שהכניס לארץ כלי־ברזל מודרניים, היה צרפתי בן־תערוכת. פרט לשנים או שלושה מיסיונרים, מסתבר ביותר שכמעט כל האירופים שחיו ועבדו במדגסקר בשיתוף־פעולה עם המלגשים הרגישו ש"עלו בדרגה" מפוח העובדה שנתקבלו למעמד העליון הילידי. במיוחד בשעה שהופרו כחברי האצולה המקומית. הרגשה זו ודאי היתה מצויה אחרי 1830, כאשר באה המדיניות האנטי־נוצרית של המלכה והעמידה במבחן את נאמנותו של כל אירופי. אנשים כזין לאבורד, שהוסיפו לגור במדגסקר אחרי גירוש המיסיונרים ורדיפת הנוצרים הילידים, ודאי עמדו בפני כמה הכרעות מוסריות קשות מאד. אפילו נניח שההאשמות נגדם נבעו ממניעים מדיניים מצד הסיעה ה"בריטית" המגורשת, ברור שאצל הרבה אירופים היה המשך ההנאה מן הפיבודים והתענוגות של החברה המלגשית באותה תקופה קריטית כרוך במין הכרעה נגד אירופה וערכיה. רב־משמעות הוא הדבר ששמו של זין לאבורד מעולם לא היה קשור בשמות בעלי־התגליות וההרפתקנים הקולוניאליים הצרפתיים הגדולים, חרף ההשפעה הכפירה שהשפיעו פעלו ואישיותו על החברה המלגשית ועל התפתחות היחסים הפראנקו־מלגשיים. רק בתקופה מאוחרת יותר נקראה אניה על שמו. באנציקלופדיה־לארוס

¹⁵ המלגשים יכלו להוציא לשדה 45,000 אנשים מאומנים ו־290 תותחים ולגייס 6 קורפוסים של צבא. הצרפתים כבשו את הארץ במחיר 14 הרוגים, 97 פצועים ו־5,000 חללי מחלות.

שיצאה לאור לפני 1914 אין הוא מוזכר כלל, לא כשלעצמו ולא בדפים המוקדשים לתולדות מדגסקר ולכינון השלטון הצרפתי בה. האירופים ה"ממולגשים" היו, בכללו של דבר, קבוצה מיוחדת, חדשנית, ואף-על-פי-כן נחותה מבחינה חברתית בחברה השלטת המלגשית של אותם ימים. נראה היה להם שצריכים הם "להוכיח" את טיבם הן כלפי חברתם המקורית הן כלפי חברתם החדשה. לגבי זין לאבורד במיוחד ודאי היה המעבר ממצבו של צרפתי ממעמד נמוך לזה של אציל מלגשי רם-מעלה, ולאחר-מכן שוב לדרגה של סוכן ונציג של צרפת, נסיון מעיק מבחינה נפשית. לאבורד הוא אשר סיפק למלפה המלגשית את הנשק שהיה דרוש כדי לעמוד בפני ההתקפה הימית הצרפתית ב-1845. לאחר-מכן קשר קנוניות נגדה כדי להשיג הנחות כלכליות מיוחדות לארץ-מולדתו, ושוב, אחרי שגורש, חזר למדגסקר כנציג רשמי של צרפת. מזור הדבר שהמחקרים המועטים והמקוטעים עליו ועל תקופתו התעלמו, ככל הידוע לי, מגיתוח אישיותו ואפיו, כמו גם מן היחסים הפסיכולוגיים המורכבים שהתקמו בין האירופים למעמד העליון המלגשי.

טעם להצלחת עבודתם של האירופים בקרב המלגשים אפשר למצוא, מן-הסתם, בטיב סמכותם. אף כי רבי-השפעה היו והוענקה להם סמכות ביצועית העולה מן-הסתם על זו של כל נציג קולוניאלי צרפתי אחריהם—הם יכלו לחלוש על חייהם ועבודתם של אלפי מלגשים—הרי מקור כוחם, ומכאן גם מקור יוקרתם וסמכותם, היה ההיפך הגמור של מקור הסמכות של האמרפלים הקולוניאליים. סמכותם נבעה מעמדתם האישית שלהם ומקשריהם לממשלה המלגשית, ולא מן הכוח ה"חיצוני" של בריטניה וצרפת. לפיכך היו חלק מ"שרשרת-הפיקוד" המקומית, ופעלו באמצעותה. חידושיהם והחלטותיהם, אפילו כשעוררו תרעומת עזה באוכלוסייה המקומית, יכלו להתגשם מפני שהיו טבועים בחותם הכאריזמה של סמכות מסורתית מקובלת.

ולבסוף, ענין רב-וכפי המסתבר, גם משמעות ממשית מאד—יש בעובדה שהסוכנים האירופים החלוצים האלה של החדשנות במדגסקר היו ברובם "אנשים שוליים", "סוטים חברתיים" או "לא-יצלחים". בעת-ובעונה-אחת היו כפופים למעצורים של החברה המערבית והמלגשית כאחת—ועם זאת הפשיים מהם. ודאי היה בהם כושר ניכר להסתגלות פסיכולוגית ורוחנית. צריכים היו לגלות תושיה ערה ביותר, שהיתה פרי הפורח יותר מאשר פרי תרבות, נסיון והשכלה פורמלית. התמונה של זין לאבורד הלומד בלילה ספרי-עזר עממיים על טכנולוגיה ומתרגם אותם למחרת היום ללשון של מציאות מלגשית היא גם התמונה של הרבה "יועצים טכניים" מצליחים בימינו. המלגשים קראו ללאבורד "רעמוסה", צירוף ילידי של תואר מלגשי ושל ה"מסייה" הצרפתי. מסתבר כי לא רק אירוניה היסטורית יש בעובדה שאחרי מותו היתה התערבות מקומית בעזבונו האישי של רעמוסה, שאותו צייה ליוצאי-חלציו, התואנה להסתערותה של צרפת הקולוניאלית על הממלכה והחברה המלגשית, שאותן אימץ לו ואותן שירת מתוך תקווה שתגענה למויגה פוריה של מודרניות אירופית ומסורת מלגשית.

אביבה גור: על נוקוס־מוגורי

א

אני גרה רחוק רחוק מְכָאן.
מַעֲבֵר לְזָמַן.
אך מדי בְּקָר כָּאן אני עוֹבֵרֶת.
הַרְבֵּה שְׁלוֹם אני אוֹמֵרֶת
גַּם לְעוֹנִים שְׁלוֹם וְגַם לְמַתְנַפְּרִים.
בְּמָקוֹם מְגוּרֵי אֵין מְבַקְרִים
אֵין טֶלְפוֹן.
אֵין שֵׁם לְרַחוּבֵי וְאֵין מְסַפֵּר לְבֵית
וְאֵי־אֶפְשֶׁר לְקַבֵּעַ רֵאיוֹן.
אם תוֹדְמַן אֵלַי אֲתוֹן לָךְ
כּוֹסִית מְשֻׁקָה אוֹ זֵית
אֲבָל אני לא אֶהְיֶה בְּבֵית.

ב

בְּגוֹן־הַרְפָּאִים שֶׁל בֵּיתִי צִמְחִים
אֶפּוֹרִים כְּפֶסְלִים שֶׁל אֶבֶן אוֹ שֵׁשׁ.
אם תִּשְׁתַּל בְּגוּי פֶּרֶחַ אָדוֹם
אֲזַעֵק עַד כְּלוֹת הַשָּׁמַיִם.

שיר מנוכח

הַזְמַנְתִּי מִמַּחֶה שִׁיכַחְנָה הֵיטֵב אֶת הַפְּסוֹנֶתֶר שְׁלִי.
אני מְנַגֵּת אֶת הַפְּסוֹנֶתֶר־הַמְּאֻזֵּן־הֵיטֵב שֶׁל
בְּךָ.

מוטב בְּךָ.

לֹא תִמִּיד צָרִיךְ לְרְאוֹת אֶת עֲצֻמָּה בְּרֵאֵי.
אֶתְמוּל, לְמַשָּׁל, הָאֶרְנֵק שְׁלִי גִהַפְּךָ
וְכָל מַה שֶׁהָיָה בוֹ גִשְׁפָּךְ.
לֹא רַק שָׁזָה הָיָה מְגַחְךָ
בְּרַחוּב לְעֵינַי כְּלָם
אֲלֵא שָׁזָה קוֹרָה לִי לְעֵתִים קְרוּבוֹת כְּל־כְּךָ.

גבריאל שפר: סיר ארתור ווקופ וה"נוטבלים" הערבים והיהודים

א. ווקופ—נציב-עליון "ידידותי"?
המדיניות שנוסחה באיגרתו של ראמזי מקדונלד לווייצמן—"המכתב השחור"—תאמה את עמדותיו וגישתו של קונליף-ליסטר, שר-המושבות בממשלה הלאומית השניה של מקדונלד (1931—1935). אולם, באמצע לו מדיניות זו לא היה קונליף-ליסטר ממשיך סתם למדיניותה של ממשלת הלייבור הקודמת. הוא היה בעל אישיות חזקה ובעל עמדה פוליטית איתנה מאד שאיפשרה לו לבצע את רעיונותיו שלו, בשיתוף-פעולה עם סיר ארתור ווקופ, הנציב-העליון החדש בארץ-ישראל (1931—1937). קונליף-ליסטר פעל בידועים לבסס את דימויו ויוקרתו של ווקופ על-פי מימרתם של ראמזי מקדונלד ופספילד: "ראוי שמושל [וגם נציב-עליון במשמע] ייחשב שליט בעיני האוכלוסיה המקומית". קונליף-ליסטר נחל הצלחה; ווקופ הועמד באור הזרקורים, אך קונליף-ליסטר עצמו הוא שמשך בחוטי המדיניות מאחרי הקלעים. לאחר פירסום "המכתב השחור" (שלמעשה ביטל את מדיניות הספר הלבן "של פספילד") התכוונה וייטהול להעתיק את מרכז הפעילות הפוליטית מלונדון לארץ-ישראל. כדי לבצע מדיניות זו, בעקר בשעה שבלונדון נמשכו עדיין השיחות—מצד אחד, עם מנהיגי הסוכנות היהודית בדבר תכניות הפיתוח בארץ-ישראל, ומצד שני—עם ג'מאל אל-חוסייני בדבר ההקדשות המוסלמיים—חשבו הבריטים שכדאי לה לבריטניה למנות בארץ ישראל נציב-עליון שיוכל לכוון יחסי-ידידות עם שתי הקבוצות האתניות העיקריות. עדיפות היתה בעיניהם לאדם שלא היה מעורה במזרח התיכון ובעביותיו. מינויו של ווקופ, על-פי מקורות ציוניים, בא לא רק להקל על ביצוע המדיניות החדשה אלא גם לשמש מחווה ידידותי כלפי היהודים.¹ ראש-הממשלה, ראמזי מקדונלד, היתה לו יד במינוי זה,² ואפשר להניח כי ההוראות שניתנו לנציב החדש בפגישתו עם ראש-הממשלה, לפני צאתו מלונדון לארץ-ישראל, כוונו לביצועה של מדיניות "המכתב השחור". על-כל-פנים, נקט הנציב החדש תפיסה שונה לגמרי מזו של קודמו בתפקיד, סיר ג'ון צ'נסלור (1928—1931), ששם לו לתכלית ללחום בהשפעה היהודית כביכול בלונדון, על-ידי שהתייצב לימין הערבים. ווקופ היה חוליה חשובה בתהליך של עיצוב המדיניות הבריטית, בעיקר משום שגילם את ההשלמה בין המימשל המרכזי בלונדון לבין הממשלה בארץ-ישראל באשר לתפיסה של הגשמת המנדט, שנתערעה בימי קודמו. ווקופ אימץ לו את העקרון של מדינה "רב-לאומית"³—עקרון שנדחה על-ידי צ'נסלור, שביקש לראות בארץ-ישראל מדינה ערבית עצמאית.

ווקופ היה בעל אישיות מורכבת ורבת-פנים. הבנת אישיותו נחוצה להבנת הרבה מן האירועים בארץ-ישראל בתקופת שלטונו. באישיותו שימשו בערבוביה תכונות מנוגדות של גמישות ביחסים עם מיודעיו ונוקשות בחשיבה; כושר-ניתוח מדיני מעמיק ואידיאליות מיוחד לו; הערכה-עצמית ומידה של כבוד-עצמי, ויכולת להצטייר בעיני הממונים עליו כפקיד קולוניאלי צייתן. הוא היה אסטרטג ואמן הטקטיקה; הוא ניחן ביכולת לרכוש ידידים וגילה מידה מופלגת של הכנסת-אורחים, כפיצוי על ערירותו ורווקותו; ועל כל אלה, גטה לעסוק באורח פעיל בשאלות של מדיניות ולא להצטמצם בביצועה של מדיניות שנקבעה על-ידי אחרים.⁴ דרכו היתה מקובלת על קונליף-ליסטר, אך בגבולות שקבע הוא, קונליף-ליסטר. בזכות יוקרתו של ווקופ שבוססה על-ידי קונליף-ליסטר יהיו יורשיו של הלז בתפקיד, מ. מקדונלד וג'. ה. תומאס, נאלצים להניח לווקופ לפעול כהבנתו עם פרוץ המרד הערבי.

ווקופ לא די שאימץ לו את העקרונות של מדינה רב-לאומית תחת שלטון מנדטורי מתמשך אלא הוסיף למדיניות המסורתית הבריטית עוד ממד משל עצמו באשר למטרה הסופית של מדיניותו. בפרק הראשון של שירותו [1931—1935] כתב כדברים הבאים, לאחר שפרצו המהומות הערביות בשנת 1936: "עד עתה חשבתי כי הפתרון [לבעיית ארץ-ישראל] יכול להימצא בהתבוללות, לא במובן של התבוללות כניגוד לציונות, כתפיסה המקובלת על יהודים רבים במערב-אירופה ובאמריקה, אלא במובן שאני חתרתי לקראתו—התבוללות כנגד הפרדה בין יהודים וערבים בארץ-ישראל".⁵

אף שהנציב לא התווה לו מדיניות כוללנית ברורה בקשר לשאלות של פיתוח חברתי, כלכלי ופוליטי של ארץ-ישראל, קיוה כי תכליתו הסופית תתגשם באמצעות מערכת של איוונים.⁶ לדעתו, הכרח היה ליצור איוונים בתחום היחסים האתניים בארץ-ישראל, ויתר על כן—גם במבנה הפנימי של הקבוצות האתניות. בהשוואה הדרגתית ואטית של מספר היהודים בארץ למספר הערבים ראה את הדרך החשובה ביותר להשגת האיוון האתני. להשקפה זו היו השפעות מרחיקות-לכת על המדיניות השוטפת בקשר לכניסתם של יהודים לארץ. הואיל וסבור היה כי לטווח ארוך תשמש הזרימה היהודית אמצעי בסיסי להשגת האיוון, געשה שיתוף-פעולה ערבי-יהודי במועצה מחוקקת וברשויות המקומיות דבר בעל חשיבות משנית ומשלימה בלבד.⁷ הבחנה חשובה זו מבקשים אנו להעלות כאן בניגוד למקובל בהערכות מדיניותו של ווקופ בספרים שנכתבו על תקופת המנדט.

השקפתו של ווקופ על ההגירה היהודית ("עליה") תאמה את דעתו של קונליף-ליסטר, שנבעה ממקורות אחרים. תכליתו העיקרית של השר היתה להפוך את ארץ-ישראל ליחידה כלכלית התלויה מעט ככל האפשר באוצר הבריטי ובמשלם-המסים האנגלי. עליה יהודית מוגברת, יבוא הון יהודי ופיתוח הארץ על-ידי היהודים נראו בעיניו חלופה להשקעה בריטית רחבת-ממדים בארץ.

באשר לבעיות הפנימיות של היישוב הערבי חתר ווקופ לשיפור תנאי-החיים של הפלאחים⁸—אולם זו היתה מדיניות מונעת ולא מדיניות של פיתוח באמצעותה קיוה ווקופ למנוע הגירה פנימית של פלאחים העירה ויצירת לומפן-פרולטריון (בדיעבד

נקבע כי התופעה לא נמנעה וגורמים אלה היה להם חלק מכריע בעצמת המהומות (ב-1936) וכן למנוע אי-שביעות-רצון בקבוצה זו. חוסר שביעות-הרצון בין הפלאחים עשוי היה, לדעתו של הנציב, לשמש קרקע פורה להסתה וכתוצאה מכך לתמיכה מוגברת במנהיגות הערבית העירונית.⁹ פועל-יוצא מגישה זו היה נסיונו להגן על תעשיות שבבעלות ערבית, לפתור שאלות של אבטלה בקרב הערבים, ובעיקר שאלות של מכירת קרקעות ליהודים. מטרתו השניה היתה לגייס ולקיים את תמיכתם של מנהיגים ערביים מקומיים שנראו לו אנשי-מרכז בקשת הפוליטית בין הערבים. המדובר היה בחוסיינים. בשתי דרכים אלו קיוה להגביר את נאמנותם של ערביי הארץ לבריטים ולקרבה, במידה ידועה, לנאמנות הבלתי-מעוררת שגילו היהודים לבריטניה.¹⁰

בדומה לזה, על-ידי הפיקוח על ההגירה היהודית, שאף הנציב לתעל ולכוון את התפתחותו של ה"יישוב". תכליתו היתה להגביל ככל האפשר את כניסתם של יהודים שיראו בארץ מפלט ארעי וכנגד זאת לאפשר כניסתם של יהודים בעלי אמצעים רבים יותר פועלים שסיכוייהם לתעסוקת-קבע יפים יותר.¹¹ בכך גם קיוה למנוע רכישת קרקעות על-ידי יהודים למטרות ספרות, דבר שהיה מביא לידי נישולם של ערבים מאדמותיהם הנעבדות. במקביל למדיניותו ביחס למנהיגים הערבים המקומיים שאף גם לגייס ולקיים את תמיכתה של ההנהגה היהודית הממוסדת והמתונה על-ידי קשירת יחסים אישיים קרובים והדוקים. מדיניותו כלפי הקיבוץ היהודי לבשה צורה של נסיון לשנות תהליכי פיתוח ב"יישוב" שהפך במשך הזמן בבחינת מדינה בתוך מדינה. הוא העיד על עצמו כי "ראה בבית הלאומי גוף שעלינו לעודד ולאושש את בריאותו וצמיחתו בלי לעורר את פחדו של המחנה האחר [הערבים-הפלשתינאים]".

מדיניותו כלפי שתי הקהילות סטתה מדרך החשיבה האפיינית לקודמיו שעיקרה היה אי-התערבות בתהליכי ההתפתחות הקהילתית בארץ-ישראל.¹² אולם אחת התוצאות של התייחסות זו אל הערבים והיהודים, כפי שהבחין כבר משקיף שנון בן התקופה, היתה ריכוז-יתר של הכוח הפוליטי בידי ווקופ עצמו וריכוז הטיפול בבעיות שוליות בלתי-חשובות בירושלים. לריכוז הגובר-ההולך ולקיצוץ סמכויותיהם של מושלי-

המחוזות היתה השפעה נכבדה בעת המהומות הערביות.¹³

החזרה אל העקרון המסורתי של מדינה רב-לאומית תחת שלטון מנדטורי בריטי הכתיבה את הפעולות שנקט הנציב לאחר כניסתו לתפקידו בארץ-ישראל. אכן, בזמן קצר הצליח ליצור אווירה נינוחה יותר לפיתוחם של מגעים תקינים עם הסוכנות היהודית בארץ-ישראל. במקביל לכך גוצרה אווירה נוחה יותר גם ביחסי הסוכנות היהודית עם משרד-המושבות עצמו.¹⁴ נראה כי גם הסוכנות שינתה את הטקטיקה שלה בתגובה לדרגש החדש ששמה הממשלה הבריטית בניהול המגעים המדיניים בארץ-ישראל. הסוכנות מצדה היתה מעוניינת לכוון יחסים סדירים עם הנציב העליון ולכך סייעה, בלי ספק, אישיותו של ארלוזורוב, שבתקופה הראשונה לכהונתו כראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית היה נכון לשתף פעולה עם הנציב. בנושא זה האירה ההצלחה פניה לממשלה הבריטית.

אף-על-פי-כן לא נטשה הסוכנות את קבוצות-הלחץ שלה בווסטמינסטר ולא פסקה מקיום מגעים עם וויטהול, ¹⁵ אולם נושאים רבים יותר נדונו בארץ-ישראל. מערכת היחסים בין ווקופ לארלוזורוב עמדה בסימן של קירבה וכבוד הדדי; דומים להם היו יחסי הנציב עם בן-גוריון, שאליו הגה הנציב הערכה רבה, ויחסיו עם משה שרתוק, שנתמנה אחרי רצח ארלוזורוב (1933) לעמוד בראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בירושלים. ¹⁶

מצד שני, שלא כצ'נסלור קודמו, שסבר כי אין קולם של הערבים נשמע בחוגי הממשלה בלונדון, לא גרס ווקופ כי מחובתו "ליצג" רק את ערביי הארץ כלפי לונדון. ווקופ האמין כי ממשלת ארץ-ישראל צריכה לשמש צנור-הקשר העיקרי של היהודים והערבים לממשלה בלונדון. היחסים המשופרים עם הסוכנות הבשילו תוצאות נוספות: הנציב קיבל עידוד לחשוב שהיהודים ימשיכו במדיניות פרו-בריטית בכל התנאים, ובדיווחיו חיזק את ההשקפה המסורתית של משרד-המושבות בנושא זה. ¹⁷ בכך חזקו ידי-הוא וידי משרד-המושבות להתמיד ב"הפרדה" של בעיות ארץ-ישראל מן הבעיה היהודית העולמית ובעייתם של יהודי אירופה. ממשלת בריטניה נקטה עקרון זה גם לאחר עליית היטלר לשלטון, ולמעשה עד לפרוץ מלחמת-העולם השניה ולאחר-מכן. הסוכנות שאפה, כמובן, לבטל עקרון זה, אך התמתנם של הבריטים בעקרון ובגישומו לא הצמיחה חיכוכים מרובים, וזאת בגלל שביעות-הרצון המסוייגת של הסוכנות ממספרי היהודים שהורשו להיכנס לארץ בתקופת-השנים 1932-1935. אולם מדיניות-ההגירה הבריטית נקבעה לא כדי להפיס את דעתם של היהודים אלא כחלק ממדיניות לטווח ארוך של יצירת איוון בין היישוב לקיבוץ הערבי ועל-פי אמות-המידה של יכולת-הקליטה הכלכלית של ארץ ישראל, שגם היא היתה נקוטה בעקרון מסורתי בריטי עוד מאז הספר הלבן של צ'רצ'יל משנת 1922.

ב. הערכות מוקדמות של הנציב בדבר המצב בארץ-ישראל וויטהול היתה נחושה בדעתה לשמר את המדיניות הציונית ואישרה את הטקטיקה והתקנות שיום ווקופ. וויטהול גם אישרה את המדיניות של שלטון באמצעות הנכבדים המקומיים. איך עמדו כוונות אלו במבחן המציאות הארצישראלית? כתום שנה למינויו סיכם הנציב את המתרחש בארץ בציינו כי בשני הקיבוצים האתניים ניכרה נטייה לקיצוניות. ¹⁸ לדעתו, נחלשו היסודות התזונים בציבור הערבי, כלומר-החוסיינים. מפלגת האסתקלאל הפן-ערבית זכתה, כתוצאה מפעילותה היתה מבוססת על הצגת הדרישה לעצמאות, לתמיכה ולאדהה גוברת בציבור הערבי. אכן, תקופה זו הצטיינה בהעמקת הפעילות המדינית בסקטור הערבי, שבוטאה בהופעתם של עתונים יומיים (כגון "אל-דפאע", "אל-לווא"); בצמיחת ארגונים פוליטיים שהיו מבוססים פחות על הסדרים משפחתיים מסורתיים, כגון האסתקלאל בהנהגתו של עוני עבד אל-האדי ותנועת הצעירים הערבים בהנהגתו של יעקוב עוסיין. פעילותם של מנהיגים צעירים ושל תלמידים בבתי-המדרש-למורים ובבתי-ספר תיכוניים,

שאורגנו ב"תנועות" כגון הצופים הערביים, הפכה גורם חשוב במערכת הפוליטית הערבית הפנימית מאז והלאה.¹⁹ אף-על-פי-כן היה ווקופ רחוק מפסימיות. הוא ציין כי פעולותיה של הממשלה נתקבלו באהדה על-ידי הערבים, בעיקר מאמצי התחיקה שפונוו לשפר את מנת-חלקם של הפלאחים ולמנוע את פינוים מעל אדמותיהם. הנציב ייחס את האהדה שנתגלתה בעיקר למגעיו ההדוקים, באמצעות מוסא עלמי, עם המופתי הירושלמי, חאג' אמין אל-חוסייני. המופתי עצמו ביסס לו עמדה של מתווך בין הקיבוץ הערבי למימשל הבריטי בזכות קשריו הישירים והעקיפים עם ווקופ. הנציב שיער כי הסוכנות היהודית לא תמתח בקורת חריפה על יחסיו הקרובים עם ערביי הארץ והמופתי משום המגעים האישיים התכופים עם ארלוזורוב ודרכו עם הסוכנות.

תזכירו הקצר של ווקופ הכיל את כל יסודות גישתו והדגים במיוחד את החשיבות שייחס לכינון יחסים אישיים טובים עם מנהיגים ערביים ובעיקר עם המופתי. הנציב החליט לשאת-ולתת עם המופתי לא רק משום שלאחר מהומות 1929 נעשה הלז-לא מעט בגלל מעשיהם של הבריטים—המנהיג הבכיר של ערביי הארץ, אלא גם מכיון שעמדתו נראתה לנציב מתונה. אכן, בהשוואה לאסתקלאל או לקבוצות הצעירים הערביים יכל היה המופתי להיחשב בעיני הבריטים לאומן מתון, בייחוד כשהתברר כי הפלג הנשאיבי לא יהסס ליצור קואליציה עם האסתקלאל מתוך כוונה להסיר את המופתי מכהונותיו הרמות כנשיא המועצה המוסלמית העליונה וכאחראי על ההקדשות.²⁰ המופתי גם לא התחייב בתוך כך בפומבי למדיניות של אי-שתוף-פעולה עם הממשלה, ונמנע מלהטיף למדיניות של עצמאות ערבית.²¹ עמדותיו והשקפתו של הנציב התבססו על בטחון ביכלתו להשפיע על מיודעיו ועל הערכתו את המערכת הפוליטית של הציבוריות הערבית, שלדעתו היו מגיעה איבה וידידות אישית ושבתית ולא חילוקי-דעות אידיאולוגיים.²²

הסיכום שחיבר ווקופ בסוף 1932 מורה גם על הצד השני של מדיניותו כלפי הערבים. הוא העריך כי בהגשמת מדיניות של איוונים תהיה חשיבות מכרעת נודעת למצבים ולעמדתם של הפלאחים. הוא חשב שאם יוכלו הבריטים להפיס את דעתם לא ישתתפו הללו בהתקוממות עממית כנגד הבריטים ולא יספקו למנהיגות הפוליטית, העירונית בעיקרה, את התמיכה הדרושה להתקוממות כגון זו. השקפת הנציב תאמה במידה מסוימת את זו של המופתי: שניהם לא חפצו לעודד את עקירתם של פלאחים לערים, ולכן הבין המופתי כי גידול מספרם של הפלאחים המתושבים בערים יביא לעליה בכוחם של אויביו הפוליטיים—האסתקלאל, קבוצות הצעירים, והנשאיבים.

ג. לקח המאורעות של 1933

המהומות של אוקטובר—נובמבר 1933 היו בעיני הנציב העליון מבחן חשוב נוסף להשקפתו ולהצלחת מדיניותו בשנתיים הראשונות לכהונתו. אמנם, לפי אבחנתו היו ההתפרעויות מכוונות בעיקר נגד הממשלה הבריטית²³ ומגיעיהן היו שילוב של

תרעומת עקב פיננים של פלאחים מאדמתם (ואדי-חוארת—עמק-חפר) וגאות של "רגשות לאומיים אמיתיים",²⁴ אולם הוא הוסיף שתהיה זו טעות לשער כי סיבות-היסוד למהומות קשורות רק בהתפתחות הבית הלאומי היהודי או בהגירה היהודית. לאחר דיכוי המהומות שלח הנציב לשר-המושבות תזכיר שהכיל הערכת מצב מפורטת ותמצית של השקפותיו. חרף האפשרות להתחדשות המהומות בחדשים הבאים, ביטא את בטחונו המלא בעמדה הבריטית:²⁵

"מעולם לא הערכתי את המהומות כסכנה מוחשית לשלטון הבריטי משום שלש סיבות: ראשית, מתוך שהיו בעלות אופי פוליטי מובהק; שנית, מכיון שהפלאחים לא הצטרפו למהומות; ושלישית, מכיון שהמנהיגים לא גילו יכולת ארגונית. ככל שאני מגנה שפיכות-דמים... אינני מודאג בקשר ליכולתנו לקיים סדר... [באמצעות שימוש בכוח פיזי]. אינני מהרהר בהווה, העתיד מדריך את מנוחתי".

לדעתו, תהיה המטרה העקרית בעתיד "ליצור אהדה רבה יותר בין שליטים לנשלטים ולחפש כל דרך אפשרית להביא להשלמה בין השליטים לנשלטים ובכך למנוע את האפשרות שתיעשה התסיסה הנוכחית מתמידה ורחבת-ממדים. אין זו רק חובתנו אלא זה גם מן האינטרסים שלנו".²⁶ שלושה מקורות השפיעו על מחשבת הערבים, לפי תזכירו של הנציב: דתי, פוליטי, וכלכלי. הוא מציין בסיפוק כי המהומות לא הושפעו מדעות-קדומות דתיות, ולדעתו היה זה "צעד חשוב מאד קדימה".²⁷ מצב משביע-רצון זה הושג "בעיקר הודות להסכם שעשתה הממשלה בשנה שעברה עם המועצה המוסלמית העליונה [בקשר לכספי הקדשות], ליחסי האישיים הטובים מאד עם המופתי וחברים אחרים של המועצה המוסלמית העליונה". כאן אפשר לגלות שוב את החשיבות המכרעת שייחס הנציב למגעים האישיים הטובים עם המופתי והנכבדים הערביים ואת השפעתם של יחסים אלה על שמירת החוק והסדר בא"י.

באשר למצב המדיני, טען ווקופ כי האיבה כלפי הממשלה מקורה בשלושה גורמים: ראשון, ה"פחד" הגדול מפני השתלטות היהודים עקב גידולה של ההגירה היהודית; שני, התגברות הרגש הלאומי בקרב הערבים בארץ ובארצות שכנות שפנו נגד השלטון הקולוניאלי;²⁸ שלישי, "פעילותם של המנהיגים הפוליטיים הערביים, שכדי לקיים את מנהיגותם נדחפו לעלות על חבריהם בגינויה של ממשלה זרה התומכת בהצהרת-בלפור". הנימוק האחרון שיקף את דעת השלטון הבריטי בארץ-ישראל על טיב הפעילות המדינית הערבית.²⁹ כלפי-חוץ ייחס ווקופ את ההתקוממות למניעים מדיניים ורעיוניים אנטי-ציוניים, אולם הוא חש היטב כי מרידות רציניות לעתיד-לבוא תצמחנה מרגשות שרק המופתי יכול לשלוט בהם.

חלקו הארוך והמפורט ביותר של התזכיר הוקדש לנתוח מצבם הכלכלי של הפלאחים. אף שהמצב הכלכלי בארץ היה יציב, הרי לפי הערכות של ידידים ערבים-פלשתינאים של הנציב היו "שלוש מכשלות" שגרמו תרעומת נרחבת. אף שמשכילים ערביים אלה הסכימו שהארץ כיחידה משקית אחת נשכרה מזרימת היהודים ויבוא ההון היהודי, טענו כי הנהנים בסקטור הערבי הם האפנדים שמכרו אדמות ליהודים ולא הפלאחים המרודים. הם גם טענו כי לטווח ארוך תגביר הצמיחה הכלכלית את "המכשלות",

שהן: סירובם של היהודים להעסיק פלאחים ערבים בעיבוד אדמות שהיו שייכות בעבר לערבים; צימצום הרזרבה הקרקעית שתעמוד לרשות הסקטור הערבי בשים לב לשיעור הריבוי הטבעי של אוכלוסיה זו; גידול מספרם של חסרי-קרקע ועקב כך גידול מספרם של המובטלים בסקטור הערבי. הנציב העליון הסכים כי המכשלות קיימות, אבל הוסיף ואמר: "איי-אפשר לפתור [מכשלות אלו] כל זמן שאנו מתמידים בפירוש הנוכחי להצהרת-בלפור, כי אין מנוס ממתן הרשאה להתישבות של מספר גדול של מהגרים יהודים על בסיס יכולת-הקליטה הכלכלית בזמן שהארץ משגשגת". לפיכך לא היו פתרונות מהירים ל"מכשלות", ולכן דחה גם את ההצעות "הדראסטיות" שהוצעו על-ידי ערבים ויהודים.³⁰

למרות מציאות מקשיחה-והולכת של יחסים מידרדרים בתוך הקבוצות האתניות וביניהן, עמד הנציב בהשקפתו הבסיסית והאופטימית באשר לאפשרות של פיוס בין הערבים ל"יישוב". "למעשה", כתב, "המחלוקת העיקרית שלי עם המנהיגים הנבונים יותר של שני הצדדים אינה באשר לעקרון כי אם באשר לקצב.³¹ אני מאמין כי אפשר לישב בין המטרות והאינטרסים של שני הגזעים, אולם חושש אני כי המנהיגים משני הצדדים חסרים תבונה או סמכות פוליטית לקבוע מדיניות שתסייע להתפייסות בעתיד הקרוב. לפיכך חייבת הממשלה להמשיך בביצוע התחייבותה הכפולה על-פי המנדט".³² אמור מכאן: בריטניה צריכה להמשיך בשלטונה בארץ, אולם עליה לפייס את הערבים ולמצוא דרכים להבטיח את המשך גידולו של הבית הלאומי. בדיעבד, אפשר לראות במאורעות 1933 "חזרה כללית" לקראת המהומות של 8-1936. אולם, פרשנותו של ווקופ נזונה מבטחונן-העצמי.

ההבנה וההסכמה ששררו בין הנציב לשר-המושבות בהערכת המצב בארץ באו לידי ביטוי בתזכיר שהגיש השר לקבינט.³³ התזכיר נכתב על-ידי השר עצמו (אפילו הטיוטה הוכנה על-ידי ולא על-ידי פקידיו) לאחר שחזר מסיוור במזרח התיכון, סיור ששימש לו הזדמנות לדון עם הנציב בבעיות א"י. השר פתח את תזכירו בצינון כי "הנציב העליון שלט במצב [בא"י בתקופת המאורעות] ביד חזקה ובכשרון-מעשה"; יתר על כן, הוא חזר על הערכת הנציב בדבר הצלחתו בשליטתו בחוסיינים: "לאשרנו רכש הנציב השפעה מרובה על המופתי הירושלמי שהוא המנהיג המוסלמי רב-ההשפעה בארץ-ישראל כיום. אילו היה המופתי מצטרף לקיצוניים³⁴ הייתי נוטה לחשוב שהמצב היה חמור יותר. לכן חשוב במידה שאין למעלה ממנה שישמור הנציב על השפעתו על המופתי". בהסכימו עם ניתוחו של הנציב, קבע שר-המושבות כי שורש הרע בארץ-ישראל היה העקרון הנקוט בידי הציונים להעסיק רק יהודים בהתישבות היהודית: "אנו צריכים להכיר בעובדה", כתב, "כי כל כמה שלא נהג בהגינות בנייהול מערכת ההגירה לא נפיג את האיבה בין הערבים והיהודים. היכן טמון הפתרון לבעיה זו? ככל שאני מוסיף להכיר את המצב בארץ-ישראל יותר אני משוכנע כי הפתרון האמיתי היחיד הוא בנטישת העקרון של העסקת יהודים על-ידי היהודים. עליהם להפגין למעשה כי מרכישת הקרקעות והקמת תעשיות נהנים גם הערבים".

התזכיר משקף את תחום התענינותו של השר, שהיה מעורה ומעוניין בבעיות כלכליות יותר מאשר בתחום הפוליטי הטהור.³⁵ קונליף-ליסטר הטיל את האחריות לשיפור היחסים האתניים בארץ על ה"יישוב". בניתוח זה של הסיכסוך לא ייחס משקל לכמה מיסודותיה של האידיאולוגיה הציונית-הסוציאליסטית ולכמה מעיקרי השאיפות הלאומיות של ערביי הארץ. עמדתו של השר איפשרה לנציב להתמיד בהגשמת רעיונותיו-הוא בקשר לפתרונו של בעיית ארץ-ישראל.

ד. הירורים מוקדמים בדבר חלוקת ארץ-ישראל
הערכות הנציב בדבר המצב הכלכלי בארץ עוררו את וייטהול, שכן ווקופ רמז במעורפל על הצורך בשינוי מדיניותה של הממשלה לטווח בינוני. פקידי משרד-המושבות חשו בסכנה כאשר למדו לדעת כי "בשיחתו עם המופתי לא הסתייג ווקופ מהצעת הערבים כי יוכרו שהבית הלאומי היהודי כבר הוקם". הפקידים התעוררו לחשיבה חדשה משנתברר להם כי מרצונו לשמר את השפעתו של המופתי גמנע ווקופ מלדחות את דבריו של המופתי מיד.

שתי קבוצות התגבשו במשרד-המושבות: אלה שהמליצו בזהירות לאשר את כוונתו הסמויה של הנציב ותמכו בהקפאת הבית הלאומי, ואלה שציידו בהמשך המדיניות הציונית. בראש הקבוצה הראשונה התייצב פרקינסון, מנהל מחלקת-המזרח-התיכון, אשר זה-מקורב חזר מן האיזור וכנראה השתעשע ברעיון כי הדרך הטובה ביותר הפתוחה לפני הבריטים היא להכין את הרקע להצהרה בדבר הקפאת גידולו של היישוב. עם זאת, ציינו חסידיה של גישה זו,³⁶ הרי אף שלמראית-עין יש תוקף לטענתו של המופתי שהמנדט קבע מועד בו יפון הבית הלאומי, הרי "קביעתו [של המופתי] כי התהליך של כינון הבית נשלמה כבר נתונה לוויכוח". הקבוצה טענה כי העקרון של יכולת-הקליטה הכלכלית כפי שהוגדר בספר הלבן של צ'רצ'יל משנת 1922 היה "אבן-הבוחן היחידה לקביעת גבולותיו של הבית הלאומי היהודי". לפיכך, אם יתקבל קו של הקפאת גידולו של היישוב, הרי לא ייתכן להגשימו בתקופה של שיגשוג כלכלי בארץ-ישראל. הקפאת גידולו של היישוב תיתכן רק על-ידי "עקיפת הספר הלבן של 1922 אולם לא על-ידי עקיפת המנדט או הצהרת-בלפור". פרשנותם תובן לנו אם נרשום לפנינו כי על-ידי קידום הרעיון של "הקפאת" היישוב לא התכוונה קבוצה זו של פקידים במשרד-המושבות לנטוש את ארץ-ישראל או להקים מדינה ערבית עצמאית. מתוך שאולי חזו את התגובה היהודית הנועזת ואת אמונתו החזקה של קונליף-ליסטר בתפקידו הכלכלי של היישוב, טענו כי "איסור מוחלט על הגירה יהודית ורכישת קרקעות... אינו בא, כמובן, בחשבון. [לאיסור כגון זה] תהיה השפעה הרסנית על המירקם הכלכלי של ארץ-ישראל". תחת זאת העלו את הרעיון של מוסא עלמי.³⁷ תמצית תכניתו של עלמי היתה לכוונן מחוז יהודי אוטונומי בין תל-אביב לעתלית, בעוד שבחלקי הארץ האחרים תוכל האוכלוסיה הערבית "להתפתח בקצבה-היא... בעצתה ובעזרתה של מעצמת-המנדט". אילו נתקבלה הצעה זו לקנטוניזציה היתה התוצאה למעשה הקפאתו של הבית הלאומי.

הקבוצה האחרת במשרד-המושבות השיבה³⁸ כי הבריטים מעולם לא חזו את הגבולות הסופיים של הבית הלאומי אלא העדיפו "ללכת באיטיות ולהמשיך במדיניות של חלופות... [מכיוון] שהתוצאות של שינוי יסודי קשה כל-כך לחזותן והן עלולות להיות הרות-סכנה". חברי קבוצה זו זכרו תמיד את חשיבותה האסטרטגית של ארץ-ישראל, ומנקודת-ראות אדמיניסטרטיבית גם העדיפו לשמור על הסטאטוס-קוו המוכר והבטוח-ביחס ולא לאמץ להם הצעות חדשניות ונועזות. שר-המושבות, קונליף-ליסטר, שבדומה לנציב צידד במדינה רב-לאומית, הסתייג מן ההצעה מתוך שיקולים אימפריאליים, והוא סיכם את עמדתו בדברים הבאים: "יש לי בקורת אחת יסודית. כולכם [חסידי הקנטוניזציה] מניחים שלעולם לא יוכל אריה לרבוץ עם הכבש, ומיטב תקוותכם הוא גן-חיות מחולק ומוגן כהלכה. אני דוחה, כמובן, את השטות של וג'ורד בדבר דומיניון בציון כשם שאני דוחה [הקמת] מדינה ערבית. יכולים אתם לומר ש-15 שנות נסיון מצדיקות את הפסימיות שלכם, אולם, אתם צודקים בכך שהצהרת-בלפור, על תוצאותיה, היא ההתחייבות הבלתי-מוצלחת ביותר מאז הלורד נורת".

"איני מקבל את הגישה שלכם", המשיך השר. "הבעתי את דעותי ואת מדיניותי... לקבינט ואיני צריך להרחיב כאן את הדיבור על כך. אומר רק כי אם אתם רואים נכוחה הרי אני חושב שהדרך היחידה בה ניתן להגשים את הצעותיכם היא לנסות את מדיניותי תחילה".³⁹

תשובתו של השר, לבד מהיותה דוגמה לשליטתו במשרדו, מוכיחה כי בעיניו היתה ארץ-ישראל לא נטל אלא נכס. אולם, השקפותיהם של חסידי הקנטוניזציה היו תקדים למחשבה בדבר הקנטוניזציה של ארץ-ישראל.

ה. תגובות בריטיות לראדיקליזציה של הקיבוץ הערבי
 בארץ אימץ לו הנציב גישה חדשה לגבי הפגנות פוליטיות ערביות. בינואר 1934, בהתקרב עיד אל-פיטר, התעוררה תסיסה בציבוריות הערבית. הנציב החליט להתיר הפגנות ותהלוכות כווסת וכפורקן לרגשות הגואים.⁴⁰ התוצאה—החגיגות עברו ללא תקלה.⁴¹ הכרה זו בצורך ליצור פורקן מבוקר לרגשי-הרדתם של הערבים תרמה לעיון מחודש בנושא המועצה המחוקקת בחדשים שלאחר-כך. אולם ווקופ העריך את המועצה כאמצעי לוויסות התסיסה בקרב ערביי הארץ.

בחדשים האחרונים של 1934 נעשו הבחירות לרשויות המקומיות נושא מרכזי לפולמוס שהתלקח בארץ. בכללו של דבר, להוציא את הרביוניזטים, קיבל היישוב העברי באהדה את היזמה הבריטית. מצד שני, בקרב ערביי הארץ חלוקות היו הדעות. נשמעו האשמות כי הנציב יזם את הוק-הרשויות-המקומיות, ובעקבותיו את הבחירות, כדי למתן את הבקורת שכוונה לממשלה על שלא קיימה את הבטחותיה להקים מימשל-עצמי, דרישה שתפסה מקום מרכזי במערכת טענותיהם של הערבים. יתר על כן, מנהיגי הערבים בארץ האשימו את הממשלה שרצונה להפנות את תשומת-לבם של הערבים מן הבעיות החשובות של עצמאות, הגירה יהודית ורכישת קרקעות

לנושא משני-ביחס. היו גם מנהיגים ערבים שהאשימו את הנציב שבכוונתו להעמיק את חילוקי-הדעות הקיימים בסקטור הערבי ממילא.⁴² לימים השתתפו רוב הערבים בבחירות לרשויות המקומיות, אולם השתתפותם אך העמיקה את המריבות בין הקבוצות האתניות. דברים אלה באו בעת-ובעונה-אחת עם אדישות זמנית שגילתה האוכלוסיה הערבית לבעיות מדיניות פנימיות. מספר החברים הפעילים ברוב המפלגות הערביות התמעט, ותשומת-הלב פנתה למתרחש בחצי-האי ערב ולבעיות פן-ערביות אחרות.⁴³ עקב כך פנו המנהיגים של שתי הקבוצות העקרייות, המופתי וראגב נשאשיבי, לזירה הפן-ערבית והפן-מוסלמית מרצותם לבסס בדרך זו את מנהיגותם בארץ-ישראל.⁴⁴ הסיכסוך בין הנשאשיבים והחוסיינים, שסובך מחמת האוריינטציה העיראקית של האסתקלאל, חולל קיטוב ביחסו של הסקטור הערבי לשליטים הערביים. החוסיינים תמכו בוהבים, שליטי ערב, ואילו האופוזיציה הנשאשיבית תמכה באמיר עבדאללה, שליט עבר-הירדן.

פקידי משרד-החוץ הבריטי, שהחלו לעקוב בשימת-לב אחר המתרחש בתנועה הפן-ערבית, חלקו על הערכתה של ממשלת ארץ-ישראל בדבר עצמתה של התנועה והסכנה הטמונה בה. ממשלת ארץ-ישראל הביעה את דאגתה מהתחזקות הפן-ערביות וההשפעות הצפויות ממנה על המצב בארץ; לעומתה נטו בלונדון להפחית בחשיבות הדבר.⁴⁵ בנושא אחד שררה הסכמה בין שתי הזרועות: בתמיכתו באבן-סעוד⁴⁶ התכוון המופתי לבצר את מעמדו בארץ. בתוצאות הבחירות לרשויות המקומיות, ובפרט בבחירתו של ד"ר חוסיין ח'אלידי כראש עיריית-ירושלים, ראו הבריטים נצחון למופתי על מתנגדיו.⁴⁷ עתה יכול המופתי לרכך את תעמולתו נגד הממשלה. מצד שני, לא איחרו הבריטים להבחין בכך שבעקבות כשלונם של הנשאשיבים בבחירות שינו הללו את עמדתם, שנעשתה קיצונית יותר כלפי הבריטים. בקוותם לגייס תמיכה עממית הקימו הנשאשיבים את מפלגתם וכן התחילו להטיף לעצמאות ולנטות לכיוון של פן-אסלאם. התסיסה הפן-מוסלמית עוררה במשרד-החוץ חששות מובנים להשפעות האפשריות על המצב בהודו. יתר על כן, הראדיקליזציה במחנה הנשאשיבים השפיעה על המופתי, שהגיב על העמדות-הפנים של הנשאשיבים בהפצת תעמולה באמצעות העולמא כנגד מכירת קרקעות ליהודים.⁴⁸ אולם גם תמרון זה לא הקל מן הבקורת שהטיחו כלפיו מפלגות האסתקלאל והנשאשיבים. אלה האשימו את המופתי שהוא מתרכז בסיכסוך עם היהודים כדי להסוות את מדיניות שיתוף-הפעולה עם הממשלה ואת הימנעותו מהתקפה עליה.⁴⁹ עידוד המימשל המקומי—שלבדברי הבריטים בא לקדם את ההבנה בין חלקי האוכלוסיה השונים—סייע רק להחמיר ולהעמיק את הקרע בתוך המחנה הערבי. לדברי הנציב, היתה מידה של אמת בהאשמות שטפלו הנשאשיבים על המופתי, שפן פעולותיו "אושרו" ו"תואמו" בעקפים עם הנציב.⁵⁰ סיר ארתור ווקופ מסר לשר-המושבות כי, נוכח מסע-התעמולה הגואה והמכוון נגד המופתי, יתחיל חאג' אמין במסע-תעמולה נגד מדיניות הממשלה בקשר לכניסת היהודים. אולם, כך הבטיח הנציב לשר שלו, המסע האנטי-ממשלתי יהיה מבוקר ומוגבל בתוצאותיו. הדאגה שגילה הנציב באשר למעמדו של המופתי גברה משנסתבר

כי "המסע בעתונות נגד חאג' אמין מוסיף רעש, עצמה ותוקפנות"⁵¹. הנציב סבר כי "הסיבה האמיתית [למסע נגד המופתי] היא קנאה בכוחו ובהשפעתו, שנאה משפחתית, מריבות מפלגתיות ואיבה אישית". הבקורת שהוטחה כנגד המופתי התרכזת בשני נושאים מנוגדים לכאורה: הראשון—ה"פלירט" שלו עם איטליה [בעת ההיא פורסם בעתונות ה"נשואיבית" מכתב שכתב כביכול שפיב ארסלן למופתי], והשני—אהדתו לבריטניה. אף שבגלל התעמולה העוינת נקלע המופתי למצב קשה, לא יכול הנציב לגלות כל שינוי בעמדת המופתי כלפיו. הוא כתב: "המופתי מודאג תמיד מחמת המחשבה שיפסיד השפעה בגלל אהדתו לממשלה. איני רואה כל סימן לירידה בכוחו או לבקירת גישה עוינת כלפי הממשלה הזאת. מצד שני, איני רואה סימן לכך שמתנגדיו חורגים מגדר צעקות בלבד. המדיניות העתידה של נשואיבית תיקבע בהתאם לאינטרס האישי ולרצונו לחזור ולתפוס עמדת "כוח"⁵². ווקופ נשאר נאמן לתמיכתו במופתי של ירושלים.

באביב 1935, כאשר התרופף המצב באירופה וגברה האפשרות של מלחמה, גילו האנגלים מבוכה לנוכח חוסר-ההחלטה של המנהיגים הערביים בקשר למדיניות שינקטו במקרה מלחמה.⁵³ עם זאת הוסיפו הבריטים להאמין כי רוב מנהיגיהם של ערביי הארץ יוסיפו לתמוך בבריטניה. לדעתם תהיה התמיכה מותנית בגיבוש עמדתו הבכירה של המופתי ובשמירתה—מדיניות לפיה נהג הנציב בחדשים שלאחר-מכן, עד לפרוץ המהומות הערביות.

ו. לנוכח מלחמת-חבש

אביב 1935 עמד בסימן של העמקת הפעילות המדינית בקרב ערביי הארץ. באפריל הקים המופתי את מפלגתו, שבראשה עמד אמנם קרובו, ג'מאל אל-ח'וסייני, אלא שברור היה כי המפלגה נתונה להשפעתו של המופתי עצמו. המצע הפומבי של המפלגה התבסס על העקרונות הבאים: שמירת אפיה הערבי של הארץ, התנגדות להקמתו של הבית הלאומי, שיפור המצב החברתי, הכלכלי והמדיני של ערביי הארץ. למפלגה היו תכניות להקים משרד בלונדון שבראשו יעמוד ג'ורג' אנטוניוס. חשוב לציין כי במצע לא היה דבר שירמוז על כך שהמפלגה תנקוט קו אנטי-ממשלתי פעיל; יתר על כן, התכנית להקים משרד בלונדון פורשה על-ידי הבריטים כהתרכזות בלחץ פוליטי ובתעמולה ולא בטרור או בהתנגדות פעילה לממשלה.⁵⁴ ביוני 1935, אחרי ארבעה חדשי ארגון מוקדם,⁵⁵ הקים ד"ר חוסיין ח'אלידי את מפלגתו-הוא. המפלגה טענה לשיתוף-פעולה עם הממשלה ולמחאות בלתי-אלימות נגד הממשלה. המפלגה נתמכה על-ידי המופתי ותמכה בו, לאחר שמפלגתו-הוא סבלה משיתוק עקב המכתב הנזכר של שפיב ארסלן. זה היה שלב אחרון בתהליך שינוי עמדתה של משפחת הח'אלידים כלפי החוסיינים. אפשר שהמערך החוסייני-הח'אלידי כוון לקידום מטרה נוספת: לשמור על צינור של קשר עקיף עם הממשלה תודות למתינותו של ח'אלידי וקשריו הטובים עם המופתי.⁵⁶ בגלל השינויים הקיצוניים כל-כך בעמדותיהן של הקבוצות, ולמרות נסיונותיהם של

ערביי הארץ ליצור מערכת ארגונית משוכללת יותר של מפלגות פוליטיות, נתקיים בלב הבריטים הרושם כי מלבד האסתקלאל מתכוונות כל המפלגות האחרות לקדם את השאיפות והאינטרסים הפרטיים של מנהיגיהן.⁵⁷ וקופ ווייטהול כאחד לא השכילו לעמוד על התפתחות ההכרה המדינית שאיפיינה את ערביי הארץ ולא תפסו כי תופעה זו תפגע ביכלתם להשפיע על המנהיגים הבודדים.⁵⁸ יתר על כן, לכאורה מפליא הדבר שהממשלה לא בלמה בעוד-מועד את נסיונותיהן של המפלגות להקים כוחות צבאיים פרטיים. שלטון באמצעות נכבדים הוא דבר אחד, ודבר אחר הוא להתיר את צמיחתם של כוחות מזויינים מתחרים בארץ; הנציב לא הסתפק בדיונים עם המנהיגים הערביים ובעידוד נאמנותם; הוא שמר על יחסים הדוקים עם הסוכנות היהודית. נראה כי לאור המשבר האירופי המהירף תיאמו גם הציונים את מדיניותם. לדברי בן-גוריון היה שנוי זה למעשה בגדר גישה חדשה כלפי הממשלה והערבים: "ביחסינו את הממשלה ואת הערבים קיבלנו שיטה פוליטית חדשה, שיטה של ציונות גדולה, של ציונות אמיצה, של ציונות ריאליסטית (מציאותית ומעשית) בראיית ההווה ונועזה ומעפילה בראיית העתיד ובדרך לעתיד. לכשיתפרסמו [בעתיד] השיחות שלי עם הנציב העליון יבין זאת כל העם, כמו שהבינו זאת אותם הידידים המועטים אשר קיבלו בסוד את רשום השיחות האלה לקריאה".⁵⁹ במשך שנת 1935 הסתמנה סכנה של מלחמה אירופית. לדעתם של וייצמן ובן-גוריון, הרי במקרה מלחמה יורע מצבו של היישוב. מצד שני, לפי הערכות של מקורבי הסוכנות בלונדון, עתידה היתה הארץ, במקרה מלחמה, להיעשות נקודת-מוקד. מצב-הדברים כפי שהיה ב-1918—1914 יישנה, ואנגליה תיאלץ לפנות לעזרת היהודים כפי שאירע במלחמת-העולם הראשונה. אם אמנם יקרה כדבר הזה, תוכל הציונות להשיג דברים גדולים מן הממשלה.⁶⁰ בהתאם לשתי הגישות, האופטימית והפסימית, היתה הסוכנות צריכה לשמור ככל האפשר על אמונם ואהדתם של הבריטים. אחת התוצאות מקו-חשיבה זה היתה שבן-גוריון ויתר והסכים להנהגתו של וייצמן, שהיה מקובל על העולם האנגלו-סקסי. מנקודת-ראות בריטית, לא היו דברים אלה חסרי-שחר; דעות דומות רווחו גם בחוגי משרד-המושבות בלונדון. בעוד שמשרד-החוץ התנגד למשלוח ברכה של שר-המושבות לקונגרס הציוני ה-15 בלוצרן בטענה "כי אחת הסיבות לטרחתו של משרד-המושבות לגלות אדיבות כלפי הקונגרס הציוני היא אולי רצונו לתמוך בהם—במתונים—כנגד פראי-האדם של הארגון הציוני-הרביזיוניסטי",⁶¹ הרי גילה שר-המושבות מניעים אחרים: "בקשר להשקפות משרד-החוץ המבוטאות בהערות הנ"ל, איני סבור שאיגרת משרד-המושבות תגביר את קשרינו [עם הציונים] שאותם אנו מביעים ממילא בשלחנו את הציר שלנו בשוייץ לנאום בשיבת-הפתיחה של הקונגרס. מצד שני, יכולה איגרת כזאת להיראות מחווה גדול בעיני היהודים... שיעודדם לחזק את אמונתם שבריטניה הגדולה היא ידידתם העיקרית. היהודים הם בעלי-ברית שאנגליה עשויה להזדקק להם באחד הימים".⁶² הענין בסוגיות אלו פחת משהתברר כי בריטניה לא תילחם באיטליה על הרקע של משבר-חבש.

יש ראיות לדבר שהסוכנות היהודית אכן קיבלה את המדיניות ה"ריאליסטית" עליה דיבר בן-גוריון. זו בוטאה בגישתה של הסוכנות לבעיה העדינה ביותר—העליה היהודית.⁶³ האנגלים מדומים היו שהסוכנות הסכימה בחצי-פה להפחתת מכסות העליה, ולפחות חשבו כי הסוכנות לא תגלה לכך התנגדות רבה מדי. כפי שראינו, התבססה מדיניותו של הנציב על תמיכה במופתי וחיוק מעמדו. משהתרופפו הרגשות הפרו-בריטיים בציבוריות הערבית, שהתעוררו בעת מלחמת-חבש,⁶⁴ החליטו הנציב והממשלה בלונדון להפחית את ה"סרטיפיקטים" למהגרים יהודים ולהקים את המועצה המחוקקת: לאחר שיחות עם מנהיגים ערביים, הסביר הנציב את מניעיו בהדגישו את ההכרח בצעדים הללו. הוא טען כי הממשלה צריכה "להשביע מעט את רצון המנהיגים הערביים, כי לדעתי צודקים הם באמרם שבלעדי כן יפסידו את מידת ההשפעה שבידיהם עכשיו, ואז תבטל לגמרי האפשרות להקל את המצב הנוכחי עלידי הצעדים המתונים שהצעתיי".⁶⁵ באשר לעמדת הסוכנות, ביטא את דעתו בוו הלשון: "בין המחשבות על התרעומת לא הזכרתי טענות של היהודים; לדעתי, שום טענה אינה כבדת-משקל, ואף הסוכנות אינה רואה מקום לטענות רציניות". במכתב אחר לפרקינסון כתב: "ההגירה צריכה להצטמצם ולא לגדול. שרתוק לא הודעו כאשר אמרתי שאולי [אקציב] 4,000 [סרטיפיקטים] לחצי השנה הנוכחית". התגובה המתונה של שרתוק [שרת] היתה, כנראה, בהתאם לקו ה"ריאליסטי" שנקטה הסוכנות במטרה שלא להחריף את היחסים עם הממשלה הבריטית, וכן באה כתוצאה מתחזית של קשיים כלכליים בעתיד הקרוב, אולם שיווי-המשקל שהשיג הנציב כביכול נתקיים זמן קצר ביותר, ובאפריל 1936 פרצו המהומות הערביות. הללו נבעו לא רק מן הפחד מפני השתלטות יהודית והידרדרות במצבם הכלכלי של הערבים, אלא גם מהחרפה נוספת של הסיכסוך בין החוסיינים והנשאשיבים ומן הפעילות המוגברת של הצעירים הערביים והאסתקלאל. הוותורים המתונים עליהם חשב הנציב, שחלקם זכו להסכמה בחצי-פה מצד הסוכנות היהודית, לא יכלו לבלום את החרפת הסיכסוכים להמירה בתוך הציבוריות הערבית, שמצאו להם בטוי בהתקוממות נגד השלטון הקולוניאלי. התקופה כולה עמדה בסימן מעבר ושינוי מבנה בשני חלקי האוכלוסיה. המדיניות הבריטית לא יכלה להיות גמישה יותר משהיתה אז, הן בגלל עקרון-היסוד של שמירה על המנדט (שנבע משיקולים אסטרטגיים), ואולי לא פחות מכן בגלל אישיותו של האדם שקבע למעשה את המדיניות הבריטית על סף המהומות של 1936—סיר ארתור וקופ.

ה ע ר ו ת

- ¹ עמ' 71-72, *D. Ben Gurion, Ben Gurion Looks Back* (London, 1965), והראה ההוצאה האנגלית של *מסה ומעשה*, עמ' 415.
- ² ראמזי מקדונלד אל פספילד 14.7.1931 מצוטט ביומניה של ביאטריס וב ע' 276.
- ³ ראה דיון במשמעות המונח אצל *W. K. Hancock, Survey of British Commonwealth Affairs. Vol., I. Problems of Nationalism 1918-1936* (London, 1937) עמ' 429-485.
- ⁴ הסקירה הקצרה בדבר אפיו ותכונותיו של הנציב מתבססת על מקורות שונים: ראיון עם סיר ג'ון ה. הול, המזכיר-הכללי בא"י באותה עת, ב' 28.11.69; ראיון עם ת. הוג'קין, שהיה מזכיר-פרטי של ווקופ, ב' 26.11.69; ראיון עם ב. איסטוד, מזכיר-פרטי של ווקופ, ב' 14.10.69; וזכרונות הסויים של מושל-מחוז ירושלים, קיתרוטש; מכתבים פרטיים של א. טווידר, הממונה על ההסברה והצנזורה בשנות-השלושים; שני המקורות האחרונים באוסף המסמכים הפרטיים במרכז ללימודי-המזרח-התיכון, סנט אנטוניס קולג', אוקספורד; *G. Furlonge, Palestine Is my Country. The Story of Musa Alami* (London, 1969), ע' 98; *Ben Gurion, כני"ל*, 71-72; *S. Brodetsky, Memoirs: from Ghetto to Israel* (London, 1961), ע' 149; *C. Sykes, Crossroads to Israel* (London, 1965) 174-175 עמ' 174-175; ווקופ אל אורמסביי-גור, או שר-המושבות, 25.6.1936 Pt II, C.O. 733.297.75156; גם וייצמן, *כני"ל*, עמ' 468.
- ⁵ ראיון עם סיר ג'ון ה. הול, 28.11.69.
- ⁶ השווה עם הנאמר בדו"ח ועדת פיל, Cmd. 5479, עמ' 90.
- ⁷ בדבר הצעדים שנקטה ממשלת ארץ-ישראל ראה דו"ח ועדת-פיל, כני"ל, עמ' 214-193.
- ⁸ וזכרו-דברים מפגישה שהתקיימה ב' 7.11.1932 בהשתתפות קונליף-ליסטר, הלורד פלימות, הסגן הפרלמנטרי של שר-המושבות, ווקופ, ק. פרקינסון, מנהל מחלקת-המזרח-התיכון, או.ג.ר. ויליאמס C.O. 733.215.97054, וראה גם דו"ח ועדת פיל, *כני"ל*, עמ' 127.
- ⁹ ראה דיון בשאלת הנאמנות ב' Hancock, *כני"ל*.
- ¹⁰ ראה לדוגמה סיכום שיחה בין וייצמן לווקופ מיום 12.3.1934, C.O. 733.257.37356; וראה גם ווקופ אל קונליף-ליסטר 12.4.1934 Pt. III, C.O. 733.255.37313/4.
- ¹¹ ראה דיון ב', *Ben Halpern, The Idea of the Jewish State* (Camb. Mass., 1961) עמ' 325-329 וכן ווקופ אל שר-המושבות 12.4.1934 Pt III, C.O. 733.255.37313/4.
- ¹² *H. J. Simson, British Rule and Rebellion* (London, 1937) עמ' 168-169; וראה גם דו"ח ה. C.I.D. בא"י, 6/33 מיום 18.2.1933, F.O. 371.16926.
- ¹³ עמ' 152.
- ¹⁴ *שם*, עמ' 150-147.
- ¹⁵ ווקופ אל קוסמו פרקינסון 3.7.1934, C.O. 733.254.37313.
- ¹⁶ ראה סיכום שיחה בין ברודצקי וקוסמו פרקינסון 29.2.1932, C.O. 733.215.97054.
- ¹⁷ ווקופ אל שר-המושבות 10.12.1932, *שם*.
- ¹⁸ מיכאל אסף, תולדות התעוררות הערבים בארץ-ישראל ובריחתם (תל-אביב, 1967), עמ' 124, 137; ESCO כרך II עמ' 776-782; וראה גם דו"ח ה. C.I.D. בא"י, 6/33 מיום 18.2.1933, F.O. 371.16926.
- ¹⁹ דו"חות 9/33 ו' 11/33 של ה. C.I.D., *שם*.
- ²⁰ דו"חות 7/33 מיום 28.2.1933 ו' 8/33 מיום 10.3.1933, *שם*; מ. אסף, *כני"ל*, עמ' 127-128.
- ²¹ ראה "מי ומי" של המנהיגים הערביים שהוכן ב' 1933 על-ידי קציני הסי.איי.די. *C.O. 733.17693*.

- 23 ווקופ אל שר-המושבות 23.10.1933, C.O. 733.239.17356, וראה גם מ. אסף, כנ"ל, עמ' 127—128; וראה דו"ח סי.איי.די. 26/33 מיום 15.11.1933, F.O. 371.16926.
- 24 ווקופ אל שר-המושבות 18.12.1933, Pt I, C.O. 733.257.37356, שם.
- 25 שם.
- 26 ההדגש שלי.
- 27 ברור מדוע הדגיש הנציב העליון את שביעות-רצונו בקשר לכך. ראה דיון בכוחו הפוליטי של המופתי בדו"ח ועדת פיל, כנ"ל, עמ' 179—174; ראה דיון ממצה באשר לבחירתו של המופתי "Herbert Samuel and the Government of Palestine" E. Kedourie, *Middle Eastern Studies* ינואר 1969, כרך 5 חוברת 1; בקשר לכספים שעמדו לרשות המופתי ראה J. B. Schechtmann, *The Mufti and the Führer* (New York 1965) עמ' 28—24, 41—39; בקשר לפיקוח המופתי על מערכת החינוך הערבית ראה A. L. Tibawi, *Arab Education in Mandatory Palestine* (London, 1956) עמ' 212—181.
- 28 Marlowe, *Arab Nationalism in British Imperialism* (London, 1961) עמ' 38—32; וראה שכטמן, כנ"ל, עמ' 42—41.
- 29 בסוף מכתבו הוסיף הנציב כי השתחפות המוניית במאבק נגד הממשלה תלויה כולה בתעמולה דתית יוזמה על-ידי המופתי.
- 30 הוא התייחס, כנראה, לשמועות על תכנית חלוקה שנדונה בין וייצמן ומוסוליני ולדרישות הערבים להפסיק לגמרי כניסת יהודים נוספים לארץ.
- 31 ההערכה נכונה לגבי היישוב, אולם לא ברור מה היתה הכוונה ביחס לציבור ערביי הארץ.
- 32 ההדגש שלי.
- 33 C.P. 95(34), מרס 1934.
- 34 ההדגש שלי.
- 35 ראה זכרונות הורד טווינטון: *Sixty Years of Power, I Remember*
- 36 תזכירו של ה. דואני, 31.1.1934, C.O. 733.257.37356, וכן תזכירו של פרקינסון מיום 12.12.1933, C.O. 733.239.17356/1.
- 37 שנכלל במזכר שכונן אל משרד המושבות ונשלח בספטמבר 1933, C.O. 733.239.17356/1, וראה גם Mrs. Erskine, *Palestine of the Arabs* (London, 1935) עמ' 226—236.
- 38 מזכירו של ויליאמס 31.1.1934, Pt. II, C.O. 733.257.37356.
- 39 מזכר מיום 30.3.1934, שם.
- 40 דו"ח סי.איי.די. 1/34 מיום 5.1.1934, F.O. 371.17878.
- 41 דו"ח סי.איי.די. 3/34 מיום 30.1.1934, שם.
- 42 דו"ח סי.איי.די. 27/33 מיום 19.12.1933, שם.
- 43 ראה דו"חות סי.איי.די. עוקבים החל ממס' 3/34, שם.
- 44 דו"ח סי.איי.די. 10/34 מיום 14.7.1934, שם.
- 45 דו"ח סי.איי.די. 11/34 מיום 6.8.1934, והערתו של א. ק. הלם מיום 28.8.1934, שם.
- 46 ראה הערתו של ק. ר. ג'ונסטון מיום 28.8.1934, שם.
- 47 דו"ח סי.איי.די. 14/34 מיום 15.10.1934, שם.
- 48 דו"ח סי.איי.די. 18/34 מיום 19.12.1934 ודו"ח 3/35 מיום 30.1.1935, F.O. 371.18957.
- 49 דו"ח סי.איי.די. 3/35, שם.
- 50 דו"ח סי.איי.די. 4/35 מיום 5.2.1935, שם.
- 51 ווקופ אל שר-המושבות 11.2.1935, Pt I, C.O. 733.278.75156.
- 52 ווקופ אל שר-המושבות אפריל 1935.
- 53 שם.

⁵⁴ דו"ח סי.אי.די. 13/35 מיום 24.8.1935, F.O. 371.18975.

⁵⁵ דו"ח סי.אי.די. 8/35 מיום 20.4.1935, שם.

⁵⁶ דו"ח סי.אי.די. 3/35 מיום 30.1.35, שם.

⁵⁷ דו"ח סי.אי.די. 11/35 מיום 27.6.35 ; וראה מ. אסף, כני"ל, עמ' 130.

⁵⁸ שם.

⁵⁹ בן-גוריון לילדים 7.9.1935. ד. בן-גוריון, מכתבים לפולה וילדים, (תל-אביב, 1968).

⁶⁰ בן-גוריון לפולה 8.9.1935, שם ; וראה וייצמן ע' 446.

⁶¹ ראה הערות ג'. ג'. וורד 13.9.1935, F.O. 371.18964.

⁶² ראה הערות מ. מקדונלד, מיניסטר המושבות 16.8.1935 C.O. 733.281.75206. הדגש שלי.

⁶³ כבר בספטמבר היו דיונים בקשר לעליה, ראה הערתו של ג'. רנדל מיום 20.9.1935,

F.O. 371.18959.

⁶⁴ דו"ח סי.אי.די. 16/35 מיום 30.10.1935, F.O. 371.18957.

⁶⁵ וקופ אל שריהמושבות, ג'. ה. תומאס, 7.12.1935 Pt II, C.O. 733.278.75156.

עייף ?

צא לנופש !

משרד התיירות / המחלקה לעידוד תיירות פנים

גלגול

הירהורים בלתי־רלבנטיים כאלה עלו בדעתנו דווקא למקרא ספר שיריו החדש של המשורר דן פגיס, אחד מכמה וכמה קבצי שירה שראו אור באחרונה, שעם כל השוני הברור ביניהם מצד הלכי־הרוח הבסיסיים, הכלים האמנותיים, היכולת והיצר הרי, שלא בכוונת־מכוון, מצטרפים הם לכלל תמונה של פוריות תוססת, מצד אחד, ושל הישג אישי לכל אחד מן המחברים.

ה"גילגול" של דן פגיס ודאי שאיננו מתגלגל בקול־ענות־גבורה. מי שיעלעל בשיריו ודאי לא יחוש חשק עז לצאת במחולות אף לא להעפיל אל ראשי הרים. יש בהם, למשל, חטיבה שלמה, שתחת הכותרת "קרונ חתום" היא מגלגלת אותנו אל דרכי־המוות של אירופה האוכלת את יהודיה בשנות הכיבוש הנאצי. גם חטיבות אחרות שבקובץ, שרקען האוטוביוגרפי או התימאטי מוגדר פחות, יש בהן כדי לדכדך רוחו של אדם שידון את הדברים רק על־פי "הלך־הרוח הבסיסי" הבא בהם לידי ביטוי.

אלא שהיכולת האמנותית המשוקעת בקובץ זה, שלישית המשורר בכליו, חסכוני־הביטוי, ה"דימאוגי" כמעט בעצמותו, במקום הנכון (כמו בשיר הקצר והחנוק ההוא, "כתוב בעפרון בקרון החתום", ע' 22: "כאן במשלוח הזה / אני חוה / עם הבל בני / אם תראו את בני הגדול / קין בן אדם / תגידו לו שאני"). זה הכל!), יחד עם שיעור־קומה אינטלקטואלי מובהק—כל אלה הופכים את ה"גילגול" להישג אישי מובהק לדן פגיס ולחוויה רגשית־אסתטית נדירה לקורא. כל הסגולות הטובות שדימינו למצוא בקובץ החדש של פגיס מקופלות בעשר שורות קצרות של שיר כגון "נחש" (ע' 40). הבה נביאהו כאן בשלמותו:

החול זריז מאד, עובר על גדותיו, / נובר בתוך עצמו, מחפש / שרידים, מצבות, / שלד־יוחסין. / מעולם לא הבנתי את הרעב הזה לעבר. / אני רגעי רגעים, / משיל את עורי בנחת, שוכח, / מערים על עצמי. / בכל המדרב הזה רק אני מנחש / מי היה מי.

כצאת השנה הרביעית למלחמה ולכיבושה כמו עוטה ערפל סמיך של קוצר־יד וקוצר־דעת את ממשות התעצמותה של ישראל, את חוסן עמידתה, איוונה הנפשי וליפודה החברתי הבסיסי. בתנאים של מיתח ועומס מפולג, הרי זו מציאות המעוררת בהכרח קורת־רוח ידועה מבית והערכה—פעמים חמה ונלבבת ופעמים צרת־עין וזועפת—מחוץ.

בלי שניחשד בזיחות־דעת יתירה, רשאים אנו לגרוס כי תיאור תמציתי זה יפה הוא, בכללו של דבר, גם להווי הרוחני־התרבותי בישראל הנכשוית, בין אם נמוד אותו על־פי האינטנסיביות של הפעילות התרבותית הכללית (לפרקים, בשינוי־דגשים שרוח־זומן, העולמית והמקומית, גרמתם) ובין אם נמוד אותו על־פי העלייה ברמתם ובהישגיהם של יוצרים ומבצעים אינדיבידואליים בתחום זה או אחר. אף כאן, כמדומה, אין בהרגשה אישית של קוצר־יד או קוצר־דעת, מצוקה או מבוכה, של יוצרים ואנשי־רוח יחידים כדי להכחיש מציאות זו, שחוסן ובטחון־עצמי הם מסימניה המהותיים. אדרבה, אי־נחת ורגשי־כשל הם כמעט תגובה מחויבת של איש־רוח מסוג מסוים כאשר רוח גדולה וחזקה וסוחפת מנשבת סביבו. לא תמיד זו תופעה בלתי־מעילה, מבחינת המאזן הכולל של התרבות הלאומית, למשל. מכל־מקום, תולדות התרבות ותולדות האומות רצופות תופעות כאלו. בהקשר זה, לפחות, מתבקש לומר, בהיפוך המימרה הנדושה, כי "הדרך לגן־העדן רצופה כוונות רעות".

* דן פגיס: גלגול (שירים); ספרית מקור, הוצאת אגודת הסופרים ליד "מסדה", 1970; עמ' 67.

שעשועים יום יום

מטבע שעשועים-יום-יום הוא, כידוע, מטבע מקראי המשוקע בפרק יפהפה בספר משלי המדבר בשבח התכמה. החכמה היא האומרת שם: "ואהיה אצלו אמון, ואהיה שעשועים יום יום, משחקת לפניו בכל-עת: משחקת בתבל ארצו, ושעשועי את-בני אדם" (משלי ל, 30-31).

חיים באר, בעל ה"שעשועים" אשר לפנינו, גיפר בו שהוא משורר חכם ויודע-ספר. ולהבהרת כוונתו בבחירת שם זה לאסופת שיריו הראשונה הוא מביא בראשו מוטו לקוח מדברים אחרים, מאוחרים הרבה יותר, מפי אחד חכם וגדול בחסידות, הוא יעקב קופל ליפשיץ ממזריטש:

וסוד השעשוע הוא סוד התנועה אשר מכוחה נעשו הכ"ב אותיות והוא סוד שעשוע המלך. לאחר קריאה ב-33 שירי הקובץ ישיג הקורא, כמדומה, כי יש חשיבות מסוימת להבהרת המפתחות שנותן המשורר, בשם ובמוטו, לפאים בשערי אותו עולם שירי וחוויתי המכונס במחברת חולת-העטיפה.

זהו עולם של בחור ירושלמי, בן שכונה חרדית, דור ששי "תחת שמש סוריה הדרר-מית", הניך "זרם המזרחי", שהוא "תמיד כאילו הולך באור שמח" ומוצא, לשמחת-לבבו, כי "אין לך דבר מקסים מזה בחיים, לשבת במזרח הצלבני". זהו עולם שמח ומקסים, רווי חכמת ספרים יהודיים, רוחץ בנגוהות מקראיים, מבושם חכמת ספרים "חיצוניים", שקוי פולקלור ירושלמי-שכונתי ומבזוק כעין רכילות ירושלמית, והתום בהו-תם של משהו שאפשר לקרוא לו "פלוראליזם ירושלמי" מפולש ומכניס-אורחים.

שיריו של חיים באר הם מלאכת-מחשבת של טרנספיגורציה, מעשה אמן-וירטואוז בצי-רופיילשון ובצירופי-אסוציאציות. אולי בשום שיר אחר אין הדברים מובלטים יותר מאשר בשיר-המפתח לשערי ה"שעשועים" הקרוי "טרנספיגורציה". שיר זה כשמו כן הוא, וכך לשונו:

* חיים באר: שעשועים יום יום (שירים); עם עובד, 1970; 53 עמ'.

בשיעור היסטוריה / אני מצייר לטיטוס אספסיינוס / שם לטינו-אמריקאי; / מרים, ילדה שמתחת לחולצת פלאגל / מביאה כבר סימנים / עושה קונטורים גסים / לפרוטומה שלו, / במשיכה אחת הופכת / דיאדמה מלכותית שעולה / על ראש שמחתו / למגבעת של פוחזים. / חמדת המין האנושי / שהסיקו לו מרחץ בבואו / ומזגו לו כוס יין בצאתו / עוסק בלא בושה בליצנות, / יכול אפילו / לתפוס זונה בידו / ולעבור עליה עבירה בבית קדשי-הקדשים / על ס"ת, / דומה כמי שעושה מלחמה / עם המלך בפלטינן שלו / ודם מבצבץ מן הפרוכת / והדיו נספג בנייר.

עד כאן גילגולי "טרנספיגורציה" שגילגל המשורר בטיטוס-אספסיינוס. מכאן הוא שב אצל עצמו ומספר לנו בהמשך השיר, כביכול בלי החליף רוח, כי "בראשית שנות החמ-שים / היינו ילדים יהודיים / יושבים באליה קאפיטוללינה" (שהוא, כזכור, השם העכו"מי שנתנה מלכות-אדום-הרשעה לירושלים לאחר חורבנה), ילדים שבלילות הירושלמיים "מצח-קים היו במיטות-ברזל / מיני צחוק קטנים, מגונים, / ובעד החלונות / רואים עיר מרחוק / ושמיים אפוקליפטיים / זורקים ענן אחר ענן". ומפוח אותה תנופה מוסיף באר ומשמיענו "מסוף המאה שעברה / מקהלת נשים שרה / בכנסיית-הגואל ביום חנוכתה", ובנירגע והנה הוא ניצב, ואנחנו עמו, ליד סבתו שלו, "נערה מן היישוב הישן", כשהיא עומדת-מן-הסתם בשנת 1898—"בפינת רחוב הנביאים ורחוב יפו / מתחת לנשר הפרוסי השחור, / וחולקת מפקודה לקיסר / שפורץ גדר לעשות לו דרך / וחולמת על מלך הכבוד / סלה".

והנה, עם כל חן הווירטואוזיות הזאת ועם כל המצודד בדילוגי האסוציאציות הללו, משעה ש"תסתת את הפרינציפ" מאבדים החן והקסם במידה רבה את כוח-פעולתם על הקורא. ולא עוד אלא תמיהה צפה ועולה כך אם אין חוויתו של המשורר בעיקרן חוויות שבהתרשמות אינטלקטואלית, מסוננות בנפה נבונה ומלומדת של דעת ולא מבושלות בסיר-לחץ של חום-רגש ועייס-רוח. זו תמיהה

בארון-של-ספרים, ומסתבר מאד ש"תנועה" זו היא שתעניק לחיים באר, בשלב זה בהתפתחותו, את ייחודו במקהלות השירה העברית בת-זמננו. מצד שני, דומה כי עם כל ההנאה האינטלקטואלית שעשויה "תנועה" זו להסב למדגימיה כמו גם לצופים בה, אין גליה מרעידים מיתרים שבלב. על-כל-פנים לא יותר ממראה כיפה נאה לראשו של נער, כיפה עשויה קטיפה כחולה של פרוכת, ועליה רקומות לנוי המלים "ילד טוב".

איי-אפשר שלא להתרשם מכשרונו של חיים באר, מטוב-טעמו, מעדינותו, מטעמו-בדברים. איי-אפשר גם שלא לקוות שברבות הימים "יפרוץ גדר לעשות לו דרך", ייצא מן העוגה החסויה, המוגנת, המרגיעה אשר עג לו בספרו הראשון ויחפור, לו אף לנו, בארות-מי-חיים.

ב. מ.

אדם מועד

מרים אורן איננה מן הצעירות המשכילות המשתעשעות בדבריי-שיר, ובוודאי אין שיי-רתה מה שהיה קרוי בדורות נמלצים יותר "כנף-רגנים נעלסה". כשהחלה לפרסם שיר-ים—כמדומה, לפני עשר שנים ויותר—כבר היו אלה שירים אישיים למדי, מגובשים למדי, אלא שעדיין היו חסרים את הפנות הבשלה, הבוטה, החמורה, הבוגרת המציינת את אסופתה זו החדשה, שבדין הסבה אליה תשומת-לב נרחבת.

ה"אדם" של מרים אורן הוא, בפשטות, אדם "מועד", מועד לשקיעת ויגונים ומוות, נושא את גזירת-גורלו כצלב על גבו. והוא אדם מועד ב מ ו ד ע, שאין תודעת הגזירה הרעה זוה ממנו, עד כדי כך שבכמה מן השירים של ה"מועד" הוזה דומה עליך כאילו המחברת ניבטת תדיר אל בכואתה בראי ומדוחת על

המתחזקת למקרא שיר כ"אחאב", למשל (ע' 41), בו עולה דמות המלך הקדמון מ"תנ"ך של המיסיון, / מדויק היטב בידי / החכם המשומד גינצבורג" בשיעור של "המורה בלפוריה / ...אשה שאין לה פת בקלה / משוחחת על בן עמרי", והרי זה "מלך על ישראל / בתקופת הברזל התיכונה" ששומרון בירתו עולה בזכרוננו של חיים באר מטיול בכיתה ו', כאשר "היינו בסבסטיאה החדשה, / עיר הרודיאנית / בלב נוף בעל איכות ארוטית". וזו תמיהה שאינה מתישבת כלל למקרא שיר נוסף, מתוך חביבי כשלעצמו, על "בתי אונגרן" אשר בירושלים, ה"מוזכרים מאד / את הצירים המטפיינים של דה-קיריקו" (ע' 50) ואשר בהם, כידוע וכוכור למשורר, סבתו "יושבת מול מגורת המאור / ובקריבות כזאת שבה ומספרת לדוד זכריה / על שבעים הרובלים / שנתן אחד מאבותיה לקוקים שיפורים / בחורף הרוסי 1812 / עבור מעילו הקיסרי של נפוליאון / ועל הפרוכת שעשה ממנו / בזהב ובירקרק חרוץ / לבית הפנסת במשכנות-שאננים, / כלי יקר".

בסיומה של המחברת, באחרית השיר האחרון, "להידמות למלאכים" (ע' 52), שוב מציע לפנינו המחבר מפתח אל עולמו השירי, "מיטאפורות שאני צר מירושלים", כך הוא אומר, בעצם אינן אלא "משלים של טוב-רע". בכך הוא מחזירנו אצל יעקב קופל ליפשיץ ממזריטש, שכבר הבהיר לנו, כזכור, בפתח הדברים, כי סוד ה"שעשועים", הוא סוד שעשועו של "המלך" (מלך שהוא בורא-העולם-במאמרו או יוצר-השירים-בחרונו), אינו אלא "סוד התנועה אשר מכוחה נעשו הכ"ב אותיות". ה"מיטאפורות" הירושלמיות, שאגב הירהר-שבדיעבד אולי מבקש חיים באר להציגן, או אף להצדיקן כלפי עצמו, כ"משלים של טוב-רע", בחינת גילום של "החיים כמשל", בסיכום אחרון מותירות הן בקורא רושם "תנועה" למודה-ומלומדת של מ ל י מ ו א ו ת י ו ת. אין ספק, זוהי "תנר-עה" בעלת ייחוס מכוונד בעולם-הרוח של היהדות ה"היסטורית", שכה היטיבה להחליף את הגיאומטריה בגימטריא ואת חייה-העולם

* מרים אורן : אדם מועד (שירים); הוצאת "עקד", 1971 ; 64 עמ'.

לבדו בורם הכבד

משורר-אמת חזקה עליו שתהיה לו איוו "פואטיקה" פרטית משלו, לא דווקא כפרי עיונית בתורת-הספרות אלא כפועל-יוצא של אפיו ומגונו. זו של אנדד אלדן—אשר בשלושת קבציו הקודמים הצטייר לנו כמשורר הרמטי ביותר, שלא לומר ערל-שפתיים—מוגשת לנו עתה, בקובץ החדש, כמו "על צלחת", צלחת-ביטוי, חתומה בחותם אמיתו האישית, ב"שי-רים משבריר" (ע' 95):

שירים לא נולדים מספרים / הם אמנם שבים שמה / אולי שבוים שמה / שירים לא משעות נולדים / ...שירים משבריר של שניה / כשמתפוררים / רגעי מחנק או פריצת / היבהוב שהיא למישהו ברק / אחרי-כך הם מבשילים, אם / הם פרי, או גדלים / ומתקשים אם הם גוף נושם. / ועוד ועוד פרטים שנוספים / להם בדרכם. "לבדו בורם הכבד" יש בו מייחודו של השר-

לבדו, יש בו גם לא מעט מן הפכדות שפה הפריעה לקורא (ואולי עוד יותר למחבר) בשלושת קבציו הקודמים של אלדן, אבל ניכרת בו גם זרימה חפשית הרבה יותר מאשר בקודמיו. אפשר לומר בפשטות שזה קובץ „קומוניקאטיבי" הרבה יותר. למרבה-השבח ראוי להוסיף שאם גם הפעם זרימתו של אלדן רהוטה יותר אין הזרם עצמו רדוד משהיה. אנדד, כביכול, אינו מדבר אל הקורא, או לפני הקורא; הוא מ ש ד ר אליו, ועל-הרוב הוא משדר אליו בצופן. פיענוחו של הצופן עדיין מצריך מאמץ ידוע, אך משעה שפיענוח את התשדורת הרי לפניך (הפעם) טקסט שהוא "רלבנטי" מאד ובלי להיות דקלמני, אף בלא לקפח את המיתח הפנימי של הכתוב, יש בו אפילו משמעות חברתית בת-תוקף.

והטקסט, או ה"פתשגן", הוא שרשי, קרקעי, ארצי. אין הוא שר, חלילה, "אדמתי, ארצי מתי!" ורחוק הוא מהתרונן בומר "ארץ-מולדת, גבע וגיא!" אלא הוא, בפשטות, כמו עפר מן האדמה הזאת. עפר וסלע, קוץ

מריר-רשמה, או כאילו ידה שזמה בלי הרף על דפקה שלה ואזנה כרויה לפעיותיו הטרופות, הכאובות של לבבה ולזעקת-שבר המתמלטת מדי-פעם מבין שפתיה ("הצל נפשי / הצל נפשי / הצל / את הנפש השוטה הזאת" בשיר "ים", ע' 10).

"כמה דלה מנת חיים אחת על אדמות", נאנקת מרים אורו בשיר "ידידות" (ע' 19), וכל שיריה כאן כמו נושאים את נהי דלותה של המנה האחת הזאת. זוהי "מנת חיים" אשר בה, כמו בשיר "רגע" (ע' 24), "עץ מוות מלבלב בגן" ובשער קורא "תרנגול שחור", והאשה ה"מועדת", אשר זה חלקה עלי-אדמות, "זוממת בחשפת לבה / את מזימת מותה / עד ייאור יום" ("הספד", ע' 46), ו"ביקוד תשוקה" היא רוצה "בנער מות", שהרי זו אשה "שפכר די מזמן / לא רוצה ביותר לחיות" ("בכי", ע' 52), ובהגותה "מלים אחרונות" (ע' 49) ככה תבשרנו :

נפשי שטה מקברי לביתי
מביתי לקברי.

וכאשר תשיר אשה זו ל"חופש", בשיר החותם את הקובץ הזה (ע' 63), הרי זה מין חופש-נואשים רפ-ידיים וממוסס-נפש, שכך ביטוי :

אין טעם לזרוע ולנטוע / כשכבר מראש ידוע, לגמרי ברור / שנקצור בדמעה. שוב ושוב / בציר מביש וקציר ששובר את הלב. / מוטב, ידידי לצאת אל הגיא / הפרמלה. לראות מה נאה אילן זה / או זה. מוטב לשוח באמצע היום / על החוף. כמו כלב, ידידי / כלב חפשי מאד לנפשו. פוסע / על החול הרטוב. זוקף אזניים / עולץ ברוח הים.

בחסכון-הביטוי שלה, בפשטות הישרנית, בתום הנוקב והצורב הופכת עלינו מרים אורן את דמעותיה הרותחות לגבישים זפים ושקופים של חוויה אישית שלנו. בלי לעורר בנו אף ניד של חמלה (זו שבוז מתנשא בלווה אליה ברגיל), הריה מרעידה בקורא נימים שלעתים קרובות יוצרים חמניים ומלומדי-פואטיקה" הרבה יותר ממנה מחטיאים אותן.

* אנדד אלדן : לבדו בורם הכבד (שירים); הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1971 ; 113 עמ'.

להדגיש שני מוטיבים מרכזיים בשיריו: האם והמוות.

בזכות שליטתו במלה והזדככות הביטוי מסירת חווייתו מהימנה ומדויקת. התמונות השיריות והדימויים מחושבים, וזיהרים ומעודנים: "אֶת רוצה למות את כל פרטי המוות" (ע' 58), או: "קרירות מניעה ערפילים על קבר / המתעטף חצץ וציפרניים / האם יצא מכאן הצל לנדודיו כמו ענן? / אולי מזהיב הרחק עדיין אורה של חמנית—לילי? והאשה— / כמו סנונית שחורה ללא כנף, שוקעת" (אז"כרה"). בכוח המלה והדימוי המרוכז הוא מגיע לצירופים יפים כגון: "לשתיקתי הדקה כנפיים של שקיעה, / כך גוברת האהבה בדמי ובסתיו / עד התאלמות השיר" (ל"ש").

בהרבה משיריו עושה וינקלר שימוש מוצלח בחמרים השאולים מן הנוף לבניית הסיטור אציה הנפשית. אפשר להבחין בהינף כלשהו שנוצר בין ההווה בשיר לבין מציאות-היום הממשית, הינף שלא בלט ברוב שיריו הקודמים. שם אפשר היה למצוא ציורי-נוף עצמאיים (ארצישראלים ואירופיים כנפיה אחת), שהיו עיקר השיר. היתה זו ההשתאות הראשונית והספונטאנית (או הזורת) שחש בן הארץ הורה בפגישתו עם הנוף החדש. עכשיו הנוף הוא רק גורם מתווך בין החוויה לבין אופן ביטוייה בשיר (ומשום כך עולים שיריו אלה על קודמיהם). למשל: "אנחנו שטים על גלים— / לילה-לא-ים-לא-גנה, סלעים בחלון" או בשיר "שוב לפגוש אותך", על האשה שהודקנה: "אני רואה עיגולים, עיגולים על ראי של המים". הקו הדומיננטי ביותר בשירים אלה הוא הטמעת הסיטור אציות החיצוניות של רכיבי הנוף בנושא האישי.

אין בשיר של וינקלר דימוי מרכזי אחד שסביבו תתרם החוויה השירית. העקרון המבני אצלו הוא עלי-הרוב בניית מספר תמונות או מיטאפורות, שהזיקות ביניהן מעשירות את משמעות השיר, ובמהלך השיר יש פיתוח הגיוני ועקיב של תמונות ומשמעותן. אך לא תמיד התמונות המרוכזות יחד הן גורם המלכד את חלקי השיר, למשל ב"בית אלפא—בית". גם השאיפה להחזיק

ודרך, מפל-מים וסופת-מטר, עץ ואבן. ודם זועק מן האדמה. ואדמה זועקת לדם.

זה ה"טקסט" של השירים הנישאים אל האב, הטמון "באדמת הגלבוה", בחטיבה "זו היתה שעתו החזורת", הפותחת את הקובץ, והוא השב ובוקע מרוב השירים בחטיבות האחרות (במיוחד, אולי, ב"ימים לאחר ששה ימים", "רוב השנים גרות יחד" ו"נמלט אל הסלע עים"). דוגמה מגובשת במיוחד הוא שיר, "רעיוני" אולי יותר מן האחרים, הקרוי "אנחנו מבוצצים" (ע' 32):

בני, / שנינו איננו אומרים / אבותינו... /
... / אנחנו מבוצצים באדמה מלבינה /
מחשבתנו קרקע מחלחלת / הפנים אדמו-
מית של הליכה מתנשמת / שפתיים חורון
סידני / והגשם באצבעות דביקות נאחו /
בבגדים / ... / ודרך עפר הולכת / ודרך
עפר עיפה הולכת אחרינו.

כאן לפנינו "הורם הכבד" במיטבו, כמדומה. וכמו הד חוזר אלינו, מפי אלדן העומד "לבד" בורם הזה, מתוך שיר כמו "יושב בצלי" (ע' 21):

יושב בצלי חשבתי: / גם אתה אילן
שענפיו / מרובים ורשיו מועטים. / והרוח
שבאה לשיר במקהלת העלים / הופכת את
כל הבימה על ראשה. / אתה יושב במדבר
שלי והרוח זר, והצל רזה כזרועותי / ומיהו
מחסה לראשך.

מ. ה.

בין אצבעות העיר

מבחינה תימטית, "בין אצבעות העיר" הוא המשך לספרו הקודם של מנפרד וינקלר וצעד קדימה מבחינת השימוש בלשון הפיגורטיבית. הניפור, המבוכה, המוות, הבית, הנוף והערב הם מוטיבים חוזרים בשני הספרים. המשורר בחר לפתוח ולסיים את ספרו בשירים "שמש בידיים רכות" ו"מחר שוב תשוב הרוח"—שירים שפתחו וסיימו את ספרו הראשון—כדי

* מנפרד וינקלר: בין אצבעות העיר; הוצאת "עקד", 1970; 88 עמ'.

מירה מאיר השתחררה אפוא מכמה סממנים לא־לה, מהם שלונסקאיים ומהם אלתרמניים, שהעיבו על הביטוי העצמי בקובץ הקודם. את בליסטורות שירתה היא מכוונת עתה פחות ב"כינוי שיר" אל "זולת" כלשהו, בין פרטי ובין קיבוצי, ובדרך־כלל היא שרה פחות "אל" ו"על" וכנגד זה היא מיטיבה עתה יותר לשיר את הדברים, את עצמה. דומה, זה אחד מקני־המידה ה"חיצוניים" לפחות לשיעור הבשלתו של כשרון יוצר. ומכל־מקום, אם נשהה עוד מעט בתחום ההשוואה החיצונית, נראה כי 30 שיריו של "בארץ ההיא", שרבים מהם קצרים עד מאד, עולים הרבה מצד משקלם הפיוטי הסגולי על 69 השירים שכינסה מ. מאיר בשעתו ב"לא הכל".

אולי יימצא ענין "מיתודי" מסוים בהשוואה פנימית יותר של שני שירים משני הקבצים האלה של אותה משוררת, אולי דווקא מהיותם בבחינת וריאציות על נושא אחד. לצורך זה יתאימו ביותר השיר "חול נודד", הפותח את הקובץ הראשון, ושיר המופיע בשם דומה עד מאד, "בחול הנודד חתמתי את שמי", בקובץ המאוחר (ע' 34), ואף הוא כמין שיר־מפתח במסגרתו שלו; מה־גם שעצם החזרה לאותו נושא מעידה על חשיבותו ה"תבניתית" של זה בעולמה השירי של המחברת.

נביא אפוא את שני השירים כנתינתם, ראשון־ראשון ואחרון־אחרון.

חול נודד

בבוא היום אתה רק חול נודד / וטוב לי כך, בלא מקום ובית / להיות בכל צלמו / לשגות בכל כאין / להיות מקום חולף / בלי שורש וכלי מים. //

צמותה לאדמה / בין תמול למחרתיים. / צמרת רחוקה נושאת / זכרון מחר. / עולם קטן—קטן / רובץ בין משפתיים / כי אין לצאת לקרב / כי אין לצאת לאן.

והמאוחר ממנו :

בחול הנודד חתמתי את שמי

בחול הנודד חתמתי את שמי. / אמי. בחול. הוא נדד בנשאו / לאין סוף את הכל.

את המרובה במועט אינה עולה יפה בכל המקרים, כפי שיעיד הטור המסתרבל הבא : "על הכל מרחף / גוו העגול של ההר, נושא את עצמו ואת / ראשה של השמש, הנוטה לתחייה אחר חצות— / מסתיר בחובו מעופים של אמש" (50).

מכוח ההתפשטות הצוירית הרחבה בא אולי היסוד הסיפורי בשיריו ("הניתוח", "היה קבר על הר־הזיתים"). מבחינה צורנית היו שיריו הקודמים ברובם שירים ליריים בעלי טורים קצרים. יש להניח שהתארכות הטור והשיר בספרו הנוכחי ("אחרי המלחמה"— שהוא קטע ראשון לפואמה, "היה קבר על הר־הזיתים") היא שלב חדש בדרך לפואמה.

בכוח עיצובה בשיר, ירושלים הופכת סמל, בלי שתקפח בתוך כך ממוחשיותה. ירושלים היא גוון אחד של דמות ה"היא" בשיריו, שהיא אשה אוהבת או אם. הדוגמה הבולטת לכך היא בשיר "אהבה—עירי" (ע' 38).

בשיריו הטובים של וינקלר המלים מדביקות את החוויה הריגשית ואין פער בין מה שבפיו לומר לבין האמצעים האמנותיים העומדים לרשותו. אלה הם "פתחת כאיריס הגלבוץ", "לך", "הכל נדם סביב כמו בגן פורח ולילי", ואחרים.

ס. ב. ד.

בארץ ההיא מתחת למים

השוואה של קובץ־שירים חדש זה לקובץ־השירים הקודם של אותה מחברת, "לא הכל", שהופיע ב־1967 (ר' סקירה "קשת" לו), יש בה כדי להעיד על השיגים בקו רצוף של התפתחות וגיבוש־עצמי. מירה מאיר לא צימחה אברה כנשר, אך כמו לימדה אצבעותיה להיטיב דרוך את קשתה, לחתור יותר אל תוכם וגרעינם של דברים, לוותר במידה ידועה על כלים שאולים, טפלים־לעיקר.

* מירה מאיר : בארץ ההיא מתחת למים (שירים), עם רישומים מאת שושנה לב־הוף ; ספרית פועלים, 1970 ; 56 עמ'.

הביטוי ונאמנות התיאור: "יש והגפס שדה
 שוממה, / רגומה, / שירים שהפכו לאבן — /
 יכסוה. / תבקש / בשפתיים אפורות / להמס
 את האבן, / למען יפתח פלאו / של
 המעיין". פתיחה כזו על שיחרור המעיין
 מפלאו מקובלת אצל משורר שלבו מלא על
 גדותיו ועומס השיר מתפרץ בו לביטוי. כל
 נפשו חפצה לומר שירה, והבעיה היא "איך
 לקחת את הלב העירום / המפרפר / ולהע-
 לותו לעיני אנשים / בלי כחל ושרק /
 לאמר: / הנה שמוחה, / הנה יגון. / הנה
 האהבה. / הביטוי! / התפעמו!..."

בני רוצה להראות את הלב "מפרפר בדמו",
 ובשיר אחד של שמונה שורות בלבד הוא
 מגדיר את סוד-שיחו בדברים היוצאים מלבו.
 אם הלב קודר, ואם שמי מלאים עשן, ואם
 נפשו עליו תתעטף, ואם הוא נלחץ מבכי
 נקיים—הוא לשמש ישיר, ויגיש לה הימנון
 על כפיו ויפרוש כנפיו אליה. עצב נוגה בוקע
 מתוך הקיטוב בין הייאוש שבפנים לבין
 השמש העולה, קיטוב שהמשורר רוצה להת-
 גבר עליו בעזרת ההימנון המושר למקור
 החיים והבריאה.

אך המאבק אינו נטוש בין המשורר לבין
 העולם החיצוני בלבד. גם בנפשו פנימה
 ישנה התרוצצות עם היצרים, אשר גיבושה
 הלירי מובא בשיר "במנור". המחבר מתרשם
 עמוקות מן האחים-הנוזרים, שרגליהם יח-
 פות ולבם טהור ותגורייחבל הם מתפללים
 "לעמוד בסערת יצרם הרע". ולא עוד אלא
 שבקירבתם, באולמי התפילה, בענו הקטורת
 ובשלוות הערביים, רוחפת רוח אלוהים. כמה
 מקנא בהם המשורר, המבקש אף הוא להסתיר
 את להטי גופו בגלימה שחורת-שוליים כמו-
 הם. שירי "תאוות אדומות" מדובבים את
 להטי הגוף ומתנים ייסורי אהבה, אלא
 שנושא אהבתו איננה האשה בלבד כי אם
 האשה-האם-האדמה. נופיה המשפרים של
 הארץ משתלטים על שפע החוויות ומרפדים
 כל רצון וכל חשק עד כדי עירובוב התחומים
 ובילבול המישורים, ושירים עזירושם מבי-
 עים את יקוד תחושותיו של המשורר.

השירים המעמיקים ביותר הם שירי הטבע
 ומראות הגוף. בן-הארץ היה בני בכל

למי כתבתי / את כל המלים הגדולות.
 הן עולות //
 מכבישים הרוסים, מחולות / מעקבות
 רגליים זרות / וקרות. בשרב. ידעתי— /
 לשווא שמתי שמי בהולות //
 המדבר. גם הרוח תשא, גם הקור / ושלדים
 נלכדים מתגלים / מתכסים, בזוועה. שהיה /
 שתיתי לרוויה. חלפתי—לתומי //
 בחול הנודד חמתתי את שמי.

לטעמי, לפחות, האחרון "משכנע" יותר מן
 הראשון. הוא "בנוי" פחות, אבל עיצובו חד
 יותר ועמידתו איתנה יותר.
 ומה שנכון לגבי השוואה זו של שתי וריאצ-
 יות על אותו נושא תופס-הבה נשוב ונדגיש
 זאת—גם לגבי השוואת שני מכלוליי-השירה,
 שבהם ה"ווריאציות" כמוסות ועקיפות הרבה
 יותר.

צ. ק.

שירי בני רוזנברג

בני רוזנברג, חבר קיבוץ חצור, נהרג
 ב-14.8.47 בידי המון ערבי מוסת ליד אבר-
 כביר שבגבול תל-אביב של או. בני היה
 משורר מוכשר. שתי תכונותיו הבולטות—
 כפי שהעידו חברים לאחר מותו—היו "מזגו
 הלוהט ואמונתו באדם, גם בחייתו-אדם. מי
 יודע אם לא ברגע קפצו אל ההמון הפרוע
 ניצנץ בו עוד שמץ של אמונה; הם לא
 יעשו זאת..." הוא חיבב את הערבים, דיבר
 בשפתם והאמין בהם—לא בתוקף הכרתו כי
 אם מתוך אמונה נפשית עמוקה בארץ וביוש-
 ביה.

אמונה זו הושקעה בשירים ליריים עדינים
 ורפים. שורות כמו "מי יתנני מוטל בשדותיך,
 אילון / צווארי מופשל / ונחירי קרועים
 כשוואפים / ניחוח אדמה / המפלחת מעניות
 מעניות..." מתרוננות בשכרון האדמה, ריחה
 ונופה. יש בשיריו הרבה מן הפראות ה"צב-
 רית" ומן הניגון העצמי הבשל.

כבר השיר הראשון במפר מעיד על כוח

* בני רוזנברג: בערוב היום (שירים); ספרית
 פועלים, 1970; 120 עמ'.

הימה—המוזמנת את בלום גיבור "יולסס" של ג'ייס עם ישו, הלל הזקן, הורדוס ואלעזר בן יאיר לסימפוזיון טלביזיוני על פסגת מצדה—לבין קטעי ההגות הבאים על־דרך האסוציאציה מן הפגישה עם הגיבור הגייסי המנסה להימלט מזהותו ועל־דרך הבאת דבריהם של הגיבורים ההיסטוריים בהקשר לא־צפוי. לעומת זאת, ב"פורצי השערים" באים דחוסים קטעי המסה מתחומים שונים כשמיובאות מטקסטים, הירחורים ודיאלוגים על כוחה של השירה להתמודד עם המאור־עות הגדולים, על הוסר־אוניו של אדם הקטן מן המאורעות, על הארכיאולוגיה ועל מש־מעות החפצים מן העבר ועוד באים בזה אחר זה ורק קשר רופף של זמן ההתרחשות ומקומה מאגדם.

רבה בקובץ זה היאחותו של י. אורן בטקס־טים ספרותיים כדי ליצור ממד־משמעות נוסף, אך זאת לא משום חוסר יכולת בדיו־נית, דווקא הסיפור הפנטאסטי היחיד בקובץ, המוזכר מעט את סיפורי "פני דור וכלב" (קובץ קודם של י. אורן), הוא פאראפראזה אירונית על ספר יונה המקראי. רק שלא כבסיפור יונה שבמקרא אין בשורת הגיבור מילולית; יונה של י. אורן אינו מגיע לעימות מודע עם ניגוה, תפיסתו על־ידי האשורים וגילויים את הסוד של נוסחת ההשמדה הם המצילים את האנושות אך הופכים אותו לקרבן־תמיד.

פנטאסטית היא גם עלילת "הגדי בחלב", אלא שמבניה המורכב טפל לעיקרה: נסיון המחבר לבסח את הפואטיקה שלו, כשאלו גלויות התיחסות לעגנית לרצנויות המעטות שנתפרסמו על ספרו הקודם, "אבות ובוטר". מדברי הסניגוריה המובאים בשם גיבור "אבות ובוטר", מיכאל אגרוב, על מחברו י. אורן אנו למדים על הסתייגותו של המחבר מן הסיפור הפסיכולוגיסטי הפורטת את השלם לפרטי־פרטים רוטטים ומנותקים, ועל נסיונו להתמודד עם שאלת חלקו של הפרט ומקומו בתוך ההווה המורכבת המשתנה תדיר.

י. אורן מרבה בדיונים בתהליכי יצירה ובי־משמעותם. מעניין במיוחד תיאור המעבר מן

נשמתו. הוא קלט גונים רבים של אדמה ושמיים וספג לתוכו את הקולות של תקופות השנה, של היום והלילה. אך הרבה שר בני גם על הפחד ועל האופל של ימי המאורעות בשנות־השלושים. חיבתו הרבה לערבים ואמונתו הפנה בשבת־אחים־גמ־יחיד חדורות איזה פחד גורלי. בשיר קטן אחד, "פחד", כמו מבקש המשורר להסביר כי מקורה של תחושה זו נובע לא מן הרצח במארב ולא מ"בני תופת" וזהו "רק הרתת בעפאים..." אך אולי לא במתכוון ידע המשורר להביע את רגש הפחד המלא והמדורין מנחתה מקול עלה נדף, העולה באימתו ובמוראו על הפחד המוחשי ביותר.

י. פ.

קוני שמים וארץ

י. אורן מתגרה בקורא בסיפוריו. מבניהם אינם מקובלים, הם מוזמנים חמרים שקשה היה להעלות על הדעת שישתלבו יחד, הם מכילים רעיונות מקוריים ובאים לערער סטיריאטיפים שגורים. עם כל זאת אין הם זוכים להדים כמעט. עם קריאת האסופה האחרונה של סיפורי י. אורן ניכר מעט שהסופר חש עצמו כמי שיורה חיציו בלי שיפגעו.

אף שהיסוד המסאי שולט ברוב הסיפורים, אין י. אורן מקפיד כאן על רמת סגנון המתחייבת מסוג כתיבה זה. הסיפורים הגדו־לים גדושים רמזים או טקסטים ממיטב ספרות העולם ואף מסיפוריו שלו. הקשרים הפנימיים בין העניינים המובאים בסיפורים לפעמים קשה לגלותם.

כבסיפורי הקודמים כן גם בסיפורים העיקריים של "קוני שמים וארץ" נגלים שני היסודות שאיפיינו את סיפוריו ושהם הגיע לא פעם לשליטה וירטואוזית: יסוד העלילה המופ־לאה־המדהימה והיסוד המסאי. רק שכאן גבר לא פעם המסאי על המספר ורק בסיפור "בלומצדה" נוצר האיוון בין העלילה המד־

* י. אורן: קוני שמים וארץ (סיפורים); הוצאת "שלם", ירושלים 1970; עמ' 227.

הפרספקטיבה גם לגבי העתיד. ויש עתיד לגיבוריו של אפלפלד.

בסיפור "שמש של חורף", למשל, הסוחר פרום, ש"אוהב היה להקשיב לזכרונותיהם של אחרים כאילו חיוו שלו היו ריקים ממעש" וש"נוהג היה לנצור את מחשבותיו כאילו נדרים היו", רואה "את השערים הנפקחים בנה אחר זה" בסתיו חיוו בדמותה של רוזה. וכך, עם השלמת המעגל של עבר, הווה ועתיד, מגיע הגיבור האפלפלדי אל מנוחתו: "חיוו הרהוקים ששבו אליו הקיפו אותו ברפות והשקיעו אותו בכורסה".

מצד שני, העבר הפולש להווה לא בצורת זכרונות כי אם בריאליות חיה וחריפה לא די שהוא הופך את חיי ההווה על פיהם אלא גם מעמיד את עצם העתיד בספק רב. או מתגלה השיגשוג כשתול על רקב וכבדותה אירונית-טראגית. כאן משתלבת הגורליות, שמקום נכבד לה בתפיסת-עולמו של המספר. ב"לידיה" עסקיו הפורחים של שינדלר משתבשים ללא תקנה והאווירה בביתו נערכת עקב הופעתם בלתי-הצפויה של שני בני אשתו הטוענת שהם מבעלה הראשון היהודי. הופעתם מבשרת את תחילת המשבר. בלידיה הוא רואה עתה בוגדת שהלכה אחר ה"שק-צים". העובדה ששינדלר מסרב בעקשנות לשלב בעסקיו את שני הבנים, הנראים פולנים לכל דבר, מלמדת עד כמה רגישים גיבורי אפלפלד לשרשי העבר בנפשם. "כמו לפנים, כשהתנפלו על החנות ובזונו אותה ואביו עמד בצד ולא הוציא הגה ורק המבט. אותו מבט רחוק של אביו הסתכל אליו פתע, מבט של צער ולא מנוחם" (ע' 168). כך כורע הגיבור תחת נטל עברו. חלומות-הבלהה מוסיפים לחיות ועצמת החיים החדשים על קרקע בטוחה אינה מצליחה להדבירם.

מספר החי זה למעלה מ-20 שנה את זכר השואה היהודית, נושא השואה נעשה לגבי מימצע נרחב הרבה יותר לביטוי מצבי שקיעה וחידלון. בשל מירווח הזמן הגדול-הולך אנו מתחילים לחוש ביופי המופשט של תמונת היהודי הנרדף, המתחפר והבורח כצל ללא גוף, נוטים להתמכר לשלמות האסתטית-הגבישית שבתמונה ולעומת זאת לשכוח את

הגירוי התמוגי החיצוני להתעוררות מערכת האסוציאציות מטקסטים ספרותיים ומיצירות אמנותיות הקונים להם קיום עצמאי כשהם נושאים מונולוגים או עורכים דיאלוגים בינם לבין עצמם ב"בלומצדה". דוגמות לדיאלוגים כאלה אפשר למצוא ב"שתיים-עשרה פגי-שות", שאינן אלא שניים-עשר אטיודים צלולים וחכמניים הקושרים נושאים אקטור-אליים (שלעתים יש לחשפם משום שהמחבר מתמודד עם משמעותם האינטלקטואלית) אל בעיות-יסוד בקיום האדם.

קבוצת גם סיפורים כמו-ריאליסטיים, שענ-ינם תיאור חיצוני של מסלולו האפור של האיש החי חיים נטולי-משמעות, כשהוא מונע ונגרף על-ידי כוחות שמחוצה לו בלי שימסור לעצמו דין-וחשבון עליהם וינסה להתמודד עמם.

אין ספק, יש בספרו זה של י. אורן אתגר לקורא החושב. מה-יצר שפרט למסתו של ש. הלקין על י. אורן לא נמצא מי שינחת במפורט את דרכי כתיבתו ורעיונותיו של סופר חשוב זה.

א. ז.

אדני הנהר

כאשר כתיבתו של מספר מתרכזה כולה בנושא אחד עשוי הוא להגיע לאחת משתי תוצאות: איכות טובה כיון המשומר, הבאה מכוח הריכוז בפרטי הנושא ובפיתוח הדק של הפוטנציאל הגלום בו, או מבוי סתום של חזרה שדופה ומיגעת.

אפלפלד נמנה על המספרים שיכלתם הסגור-לית הצילתם מהיגרף לבאנאליות בכתיבה על שואת יהודי אירופה. זה שנים, מאז הוצאת ספרו הראשון ועד "אדני הנהר", הוא חותר להגיע למירב מיצוי של נושא זה, אם על-ידי השתקעות בפרטי העבר עצמו ("המצוד") ובעבר שמיד לאחר המלחמה ("בחנוכה 1946") ואם על-ידי המרתו בהווה המושרש בזכרונות העבר. בדרך זו מורחבת

* אהרן אפלפלד: אדני הנהר (סיפורים); הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1971; 187 עמ'.

דמויות וצדודיות

מסות הבקורת של ב. י. מיכלי מוקדשות ליצירותיהם של מספרים (י. ד. ברקוביץ, יהודה בורלא, חנוך ברטוב, ואבא קובנר המספר); משוררים (ישראל אפרת, ש. שלום ואבא קובנר המשורר); הוגים ומבקרים (אליעזר שטיינמן, ישראל כהן, שמעון הלפין המבקר וש. גרודזנסקי). דרכו של המחבר—כהגדרתו במאמר על ישראל כהן—עומדת על "היכולת לדבוק בעיקר ולשמוט את הטפל; הכוח להשתלט גם על שיר וסיפור הגטועים ערבוביה ולגלות את חוקיהם הפנימיים, כפי שמפעילה אותם הרוח היוצרת: הסבלנות ללקט קווים ותגים, ויהיו מפורזים ככל שיהיו, ולהרכיב מהם את הדיוקן המבורקש: לא להסתפק בנתון ובנראה, כי אם לתהות על המתחמק מאחיותו שלעתים הוא מוכשן עולמו של היוצר. הווה אומר: שותף הוא לו בלבטיו, בחיפושיו, בחייויותיו..."

אם נרצה למצוא מכהנה-משותף בכלל בקרתו של ב. י. מיכלי הרי נוכל—אולי בכמה הסתייגויות—להעמידו על הבחינה האידיאית של היצירה המבוקרת. את עיקר כוחו של י. ד. ברקוביץ, למשל, רואה מיכלי "בהעמדת היסוד האנושי ביצירתו", ואת כוחו של שטיינמן בכך ש"בסתרי הפנים הנעוות יודע הוא לחשוף את האור האנושי, המוסיף להבליח ולהאבק עם האופל ששת עליו". במאמרי הבקורת על שטיינמן, התופסים כרבע מכל הקובץ, חוזר מיכלי כמה פעמים ומדגיש את ה"אני מאמין" של הסופר, ש"עיקר העיקרים שלו מתבטא בנקודת מוקד אחת: אמונה באנושי בטוב, ביושר", ונקודת-מוקד זו עולה ומאירה לא בימי שלוה ורווחה דווקא כי אם בימי אימה ושנאה, הרג והשתוללות-יצירים אכזריים ופראיים. המבקר רואה בכך את משרבה של רוח היהדות, המהלכת בגן יצירתו רבת-הגונים-והפנים של שטיינמן.

באחת המסות על שטיינמן, שפולן מסבירות * ב. י. מיכלי: דמויות וצדודיות; הוצ' הקיבוץ המאוחד, 1971; 275 עמ'.

הצד הטראגי הכרוך בה. ריקמת חוויותיהם של הגיבורים הפכה אבסטרקט פיוטי בסיפור ריו של אפלפלד. ב"הגילגול" ממצה אפלפלד את מלוא המשמעות הטראגית של השואה. תהליך קפיאת המחשבה, שהוא מוות רוחני, נרמו כבר בהצטמצמות שטח-המחיה ובהתכנסות ההדרגתית: "הכניסה הקידמית היתה סגורה ושוכני הבית, השוחט ואשתו, השתמשו בשני החדרים האחוריים; לאמיתו של דבר, חדר אחד. בכל שנה היו נוטשים חדר, לבסוף השתכנו בחדר האחורי, אטמו את פתחיו. לפני שנים היו עוד מדברים זה עם זה. האשה היתה מתלוננת. אך במשך השנים פסקו טרנויותיה. היא התכנסה אל העוויותיה והעוויותיה מדודות היו כאלו איכרות... בשובה היה השוחט ממלמל: לא כדאי לצאת, זה רחוק. והבית התכסה ירוקת... לפני שנים עוד היו מצפים לאנשים אך במשך השנים דעכה ציפיותם."

אפלפלד מנצל את עולם הצומח והחי כדי למצות עד-תום את תהליך הרקב והכליון. אחד הדימויים הנפוצים בסיפוריו הוא דימוי העופות, שאחד מהם משתרע על-פני סיפור שלם. "העופות", אחד הסיפורים המצוינים בספר, הוא סיפור לירי. היחס הדיאלקטי לעופות מצד הנמלטים מעשיר את הסיפור בממד נוסף. תחילה מבקשים האנשים להיפטר מן העופות החגים מעליהם אך לאחר-מכן הם משחדים אותם בטרף כדי שלא יטשו אותם, ואפילו מתוך ידיעה ש"העופות, ולא רק החרפיים, נטפלים לנמלטים בתקוה שסוף סוף ימותו... לפעמים בחשיכה היינו מגלים את מבטם. כאילו מהרהרים. על מותנו הקרוב ודאי יהיה הרוי". אך העופות מתרוממים לפתע באחד הימים ומפקירים כביכול את הנמלטים לסכנה.

כתיבתו של אפלפלד נקיה ומוזקקת, וראוי להדגים זאת על-פי שנים ממשפטי: "ערב אחד קמו והתרחקו זה מזה, ככדור עגול שחצאיו התפקעו ברוח" (ע' 100); "קולה היה מלא כמברה אפל" (ע' 115). לצלילות מעין זו הגיעו, כמדומה, רק מעטים ממספר-רינו הצעירים.

ס. ב. ד.

טיביים בחברה הרוסית ושל החוויות הדקות והמעודנות ביותר של האדם. סגנונו הריחמי והעשיר מעלה המון רגשות בצבעים כנים ונאמנים, כפי שהעיד הסופר על עצמו, הוא "קודם-כל ריאליסט המעוניין בעיקר באמת החיה של המין האנושי... אין הוא מאמין במושגים מוחלטים ובשיטות ואוהב את החירות יותר מכל". חירות זו מרווה את הבעתו, וצביונה ההומאניסטי המפורש, העוטה לפעמים גונים רומנטיים, הוא שעומד לו לטורגנייב לפרנס את הקורא בכל הזמנים.

אין טורגנייב אובייקטיבי לגבי חייהם של גיבוריו. אדרבה, הוא שופע רגשי השתתפות חמה בתהפוכות גורלם. הרוגע הפנימי של הכתיבה מוכן לסלוח מראש לכל דודן ולכל משוגה, מתוך ידיעה ברורה כי האונאה העצמית דרושה לו לאדם כדי שיוכל לשחק כהלכה את המשחק שנגזר עליו. הכרה זו, המצויה אצל גיבוריו של טורגנייב ברומנים, ובסיפורים הידועים (רודין, אבות ובנים, קן האצילים, בטרם, ועוד), בולטת אצל הדמויות הראשיות של שני הסיפורים, "אהבה ראשונה" ו"פלגים באביב".

הגיבורים מספרים בגוף ראשון על אירוע מכריע בחייהם הקשור באהבתם הראשונה. בשני המקרים הכשולן צפוי והאהבה אינה באה על סיפוקה—אם באשמת האשה ואם באשמת הגבר—אך בשני הסיפורים מגולל המחבר את עולמם הפנימי של הצעירים, עולם אוהב וכואב, חומד ונענה, וסובל אם מחוסר-תקוה ואם מפגיעה באהובות-נפשם. המספר תופס את הצעירים בסערות נפשם ומעלה צלילים נוגים, שבהם מתמוז צערו של הפרט עם צערה של ההווה כולה. הזיהוי של סבל היחיד עם הסבל הכללי-אנושי מובע אצל טורגנייב כדבריו הנוגים:

"הוי, עלומים! עלומים! מאום לא יחריד-כס. וכאילו כל אוצרות תבל תכילו: התוגה גם היא תשעשע אתכם, גם העצב יאה לכם ונאה, בוטחים אתם בעצמכם וחצופים, כה תאמרו: הביטו והתבוננו—אך לנו התיים! ואולם רצים אצים ימיכם ונגוזים בלי חשבון ובלי שריד, והכל נמוג בכם כדונג

יפה את דרכי המחבר ואת חלקתו הדשנה בספרות העברית, קובע מיכלי כי "אחת הדרכים שבהן ניכר סופר-המעלה היא בכך שדעתו נתונה לכל ענין ובעיה שהם בתחום ההווה האנושית. אינו מבקש להיבנות מן הגדולות ואינו חושש מנגיעה בקטנות". מיכלי מסביר כי העיקר הוא בגרעין הפנימי, בכוחות העיצוב ובמשאת-הנפש שהושקעו ביצירה. הנושא הוא כחומר ביד היוצר: אם ידיים אמונות למחבר הריהו מצליח לצקתו בשיר, בסיפור ובמחזה, ואם רפיוות ידיו לא תעמוד לו זכות הנושא. שטיינמן מוכיח כי כל דבר שבא לידי הופך אצלו זהב, ואפילו פפים קטנים שנדרש להם במאמרו המרובים עלה מחירים ו"שוויים" ההגותי גדל במאד. גישה זו מוכיחה כי אין מיכלי מוכן להס-תפק בגישה האנושית של הסופר על חשבון הכלים האמנותיים. יש לו אמות-מידה מתוקנות ומשוכללות שבכוחן הוא חושף עיקרה של היצירה, ולפעמים אף מקלפה מקליפותיה הרבות כדי להגיע לגרעינה הפנימי ולגלות (אולי אפילו למחבר) את יקר הבעתו, שעלתה לפניו במודע ושלא-במודע. וכך, למשל, כתב עוד לפני עשרים שנה על בקרתו של שמעון הקלין: "בקורת זו, היונקת גם ממקור השירה ומסתייעת בתחושתה המופלאה, מכשירי חדירתה מתחדדים ואמצעי אבחנתה מתעדנים. יש בה עירוב של הגיון ושגיון, של ניתוח שקול ותפיסת-לב דקה, של ידיעה מקיפה וראייה מעמיקה, של צעידת-חוקר מתונה וזניקת פייטן מפתיעה. היא פותחת במקום שבו מסיימת הבקורת הרגילה".

סיפורי טורגנייב

בין גדולי הספרות הרוסית במאה ה"ט הפס א. ס. טורגנייב את מקומו המיוחד כאמן התיאור והציור של התיים הקשים והפרימי-

* איבן סרגייביץ טורגנייב: אהבה ראשונה, פלגים באביב; תרגום; מ. ז. ולפובסקי; עם עובד / ספריה לעם, 1971; 240 עמ'.

את הדעת; ואחרי כן, לפתע פתאום, כרעם ביום בהיר, תקפוץ הזקנה עליך—ועמה אותו פחד־מוות, ההולך וגובר, הולך ומכרסם ומאפל את הכל..."

י. פ.

שמיים גבוהים

גם קוראי "קשת" הוותיקים הזוכרים את פרקי המסע של אברהם ברטורא וגם אלה שקשרו את שמו לספרים "ישאו הרים שלום" ו"ירושלים בעיני רואיה" יופתעו למקרא ספרו החדש "שמיים גבוהים".

בשער הספר מוצאים אנו שמובאים כאן פרקי יומן מירושלים ומנירנברג של השנים תר"ע—תר"ץ. הקורא בספר אינו מבחין שפרקי יומן לפניו. סימניו החיצוניים של היומן נעדרים ממנו: אין הוא מקוטע על ידי ציוני תאריכים ואין התרחשויות המובאות בו מנותקות זו מזו. אולם מידת הקירוב של המחבר אל ההתרחשויות ואל תגובותיו עליה מלמדת שאין זו אוטוביוגרפיה שנכתבה ממרחק של זמן. אפשר אף שאילו התכוון אברהם ברטורא לכתוב אוטוביוגרפיה היה מוסיף עובדות ומנסה להסביר לקורא בן זמנו מה שאינו מופר לו.

פרקי היומן הראשונים, שעניינם ילדות בירושלים העתיקה, אפשר לקשו מעט על הקורא גם משום שהם מכניסים אותנו ללא הכנה לתוך עולמו הפנימי של ילד קטן רגיש ועצמאי ועתיר אסוציאציות וגם משום שהעולם שבין החומות שבתוכו הוא חי עולם סגור הוא שמנהגיו ומושגיו חתומים כמעט לזר. אך המאמץ כדאי, והקורא שפתח צוהר אל נפשו של הילד ומצא שער אל סימטות ביתו וסביבותיו מתוודע אל הליכותיהן ואל השקפותיהן של משפחות שנתערבו בהן מסורת עשירה שהביאו מחוץ־לארץ עם מגינים ודפוסי־התנהגות שנתחייבו מן הפגישה עם העיר המזרחית, אוכלוסיה ותרבותם החמרית. מצד אחד אנו שרויים במחיצת

לעין השמש, כשלג... ומי יודע, אולי כל סוד חניכם הוא לא באפשרות לעשות הכל, כי אם ביכולת לחשוב, כי הכל בידכם לעשותו—רק בזה צפון הוא, כי תזרו כוחות לרות..."

בסיפור "אהבה ראשונה" מתאר המחבר אהבה נכזבת של נער בן שש־עשרה שאביו התחרה אתו על אהבת הצעירה. ייסוריו של הנער גדלו כמידת אהבתו משראה כי האשה רואה אותו כנער ולא כגבר, ומשנוכח לדעת כי אביו מחזר אחריה. יותר משטורגנייב מתאר הוא מציייר את דמויותיו על רקע החברה הרוסית של זמנו. שקיעתו של מעמד האצילים ברוסיה הצארית, שטורגנייב הצליח להנציחו אולי יותר מסופרים אחרים בני־זמנו, משתקפת בסיפור זה ומוסיפה הגות נכאים משלה לחוויותיה של הצעירה, הבאה מבית אצילים הרוס ועלוב.

הסיפור השני מתרחש בגרמניה. טורגנייב, אשר מחצית חייו חי באירופה המערבית, נמנה על הסופרים הרוסים הראשונים שהרחיבו את גבולם, קיבלו השפעה רבה מסופרי המערב והשפיעו בכך על הספרות הרוסית והלא־רוסית. גיבורו מספר, לאחר עשרות שנים, על אהבתו הרבה לצעירה איטלקית, שנפסקה בגלל חיזוריו אחר אשה רוסייה עשירה, שהצליחה להביאו בקהל מחזריה האחרים. טורגנייב מתאר את דמויותיהן של שתי הנשים בפלאסטיות רבה: האחת רכה וענוגה, ביישנית וצנועה, בעלת קול רך וחיוך שוקט; לעומתה השניה חורשת הככים ומזימות, ונישואיה משמשים לה על־התאנה לכסות על בגידותיה בבעלה. דרכו של הצעיר שהוא נופל ברשתה וזונח את אהו־בתו.

מקץ שלושים שנים מעביר האישי לנגד עיניו את חטאת־נעוריו והוא מלא מחשבות על "הבל החיים, על השקר התפל שבכל הווית האדם, שאין חפץ בה, את כל הגילים העביר לאט־לאט לפני עיני־רוחו... ואף אחד מהם לא זכה בחנינה מלפניו. בכל—אותה דישת הנדוש כל הימים, אותה טחינת הטחון, אותה אשליה, ספק מלב תמים, ספק בידועים, ובלבד שיתנחם אדם במשהו ובלבד שיסיח

* אברהם ברטורא: שמיים גבוהים; הוצאת המחבר, ירושלים, 1971; 200 עמ'.

התנהגותו יוצאת-הדופן של המספר אין להבינה אלא על רקע גידולו בסביבה אוטו-נומית חמימה; באי-ויתורו על עצמאות בהתמודדות עם בעיות קשות שנבעו מתגובות בני-משפחתו והקרובים לו לגל השנאה שהציפם יש לראות המשך לחינוכו למחשבה-עצמית בילדותו ולהתלבטויותיו כילד בין העולם של בית סבא מצד האב לבין העולם של בית סבא מצד האם. כשרון-המספר של א. ברטורא הוא מופלא. סגנונו מיוחד בשילוב מלים וצורות תחביר מרבדי-לשון שונים, מלשון המשנה עד העגה של ימינו. ציוריו בהירים ורגישה התבוננותו במראות-חוץ ובהלכיריות. עיצוב הספר הוא מעשה-אמן.

א. ז.

דון קורליאונה איש המאפיה

מאריו פוזו מגיש ב"הסנדק" (השם המקורי באנגלית) רומן-פעולה מצוי. בדומה לטענתו של שבתאי טבת שעובדות ספרו הן אותנטיות, כך פורסם כי העובדות שביסוד "דון קור-ליאונה איש-המאפיה" הן אותנטיות וכי מאריו פוזו שינה את השמות בלבד. יש אף מצביעים על אנשים ידועים בארצות-הברית ובעולם כולו כמי ששימשו אבות-טיפוסים ומקורות-השראה לחלק מן הדמויות. אין מאריו פוזו יורד בספרו לשרשי הווייתו של האדם המודרני, אין הוא מעמיק בבעיות החברה של ימינו, אין הוא מביא לידי "קאתארסיס" בתודעת הקורא. לעומת זאת—באופן פשוט אך מרתק—מתאר הוא חלק מעולם הפשע המאורגן בארצות-הברית. הנושא כשלעצמו—המאפיה האמריקאית, שמקיימה ומנהליה מהגרים סיציליאנים—מגרה לכתובה ולקריאה. עלילות המאפיה מפורסמות בעולם כולו, וכל ספר המסיר מעט את הלוט מן הנעשה בעולם תחתון זה עתיד למצוא קוראים רבים.

* מריו פוזו: דון קורליאונה, איש המפיה; תרגום: חיים גליקשטיין; הוצ' שוקן, 1971; 360 עמ'.

אצאצאיהם של יוצאי המערב, "מתנגדים" ישרנים המחמירים עם עצמם ועם זולתם, ולידם נגלים אלינו פניהם המחייכים של בני משפחת האם, "חסידים" המצליחים לשמר יותר מקורטוב של עסיסיות "חסידית" בעיר-האבן.

יש משהו מיוחד בעולמו של הילד, המתגבר בקלות על קשיי לימוד הקריאה והכתיבה, התפילה והחומש ונמשך אל הציורי והמאיר שבעולם הסובב אותו. בקווים דקים הוא מתאר את הכנת הקוסקוס או את ה"הבלדה" בבית סבא, את הגעלת הכלים או את מראה העיר לפנות-בוקר; רישומיו כמו מהולים בצבעי-פסטל מאירים. מיוחדת דרכו של א. ברטורא בהצגת ירושלים. בספר הראשון שהוציא, "ישאו הרים שלום", הביא את מכתבי סילא ואליעזר ברגמן מעלייתם ארצה ומירושלים של השנים 1836—1834; ב"ירושלים" בעיני רואיה" עשה מונטאז' עזרושים של קטעי התרשמות של תיירים ומבקרים בירושלים משנת 1840 עד שנת 1910; ואילו ב"שמיים גבוהים" מזעלים נופי ירושלים, מנהגיה וקורותיה כפי שהם נשקפים מעיני ילד.

בכל אחד מן הספרים יוצר הקורא מגע עם העיר של הדורות הקודמים, עם טקסטים שלא נועדו מלכתחילה לפירסום אלא למתן ביטוי ראשוני להתרשמות. בכלם נפרצת חומת האסוציאציות הספרותיות והדתיות והעיר נראית בעדם לא כאנדרטה אלא כעיר חיה. מעוררי-התרשמות ב"שמיים גבוהים" תיאורי הרעב והסבל בתקופה של מלחמת-העולם הראשונה.

סיפורו של ברטורא על נירנברג של שנות ה-20 מחדש לא מעט גם למי שקרא על גרמניה של אותן שנים, ושוב אולי בגלל שנכתבו הדברים סמוך להתרחשותם בידי נער, או אולי משום ייחודו של כותבם.

יש בפרקיי-יומן אלה תיאורים חיים של התארגנות הנאציזם בקרב הנוער והמבוגרים, תיאורים המסבירים לא מעט את תהליך ההתאטמות של האוכלוסיה המשפילה ואת טעמי ויתורה-מדעת על עצמאות מח-שביתת.

שילמדו באוניברסיטאות, שיהיו מושלים ושופטים, שיהיו להם סיכויים לנהל את ארצות-הברית כולה ולא רק את "המשפחה". לכאורה חלום זה נותן תקווה שהתברגנות הפשע תביא לחיסולו, אולם לא זאת מסקנת הספר. הנאמנות והאלימות חזקות יותר מתקוות ההינתקות. מיכאל קורליאונה יכול לעשות קריירה מהוגנת, הוא זוכה בכל התנאים הנאותים—ואז רצינות השאיפה לנ-טוש את חברת-הפשע מוצגת במבחן. בעת משבר, כשאביו נורה ואחר-כך נפטר, שב מיכאל ל"משפחה" ועומד בראשה כדי לחסל "משפחות" אחרות ביתר-תוקף מכפי שעשה זאת אביו בשעתו, וכן כדי להעביר את העסקים מניו-יורק לעיר-העתיד של הפשע—לאס-ויגאס.

מגרעתו של "דון קורליאונה איש-המאפיה" בכך שאחרי קריאה עוצרת-נשימה עדיין אין אנו מבינים את המיכאניזם הפנימי ואת המניעים היסודיים של המאפיה. הדמויות מלוטשות אך שטחיות; העלילה מרתקת אך חולפת על-פני השטח. אין כאן תהיות. יש סיפור והוא כמו אינו נוגע לנו, כמו אינו שייר, כאילו דמויותיו פועלות על כוכב-לכת אחר. לכן, אף שאתה שוקע בקריאה ראשך-ורובך, אין הדברים מותירים בך כל מישקע עמוק ושום בעיה העולה בספר אינה זוכה להסבר חדש, אינה מוצאת לה פתרון ולו חלקי. והרי בעיית הפשע בחברה המודרנית זקוקה כל-כך להסבר, להבנה ולפתרון, הן בתחום הספרות הן ממוצעה לה.

שעשוע ובתו

לאחר כמה ספריי-עובדה בעלי אופי עתונאי פחות או יותר, פירסם שבתי טבת ספר אחר אותו הוא מכנה סיפור-עלילה דוקומנטרי. שלא כבספריו הקודמים, שמות הדמויות ב"שעשוע ובתו" הם פרי דמיונו של המחבר. והבדל נוסף: כל הספרים הקודמים עסקו בנושאים מדיניים וצבאיים, העובדות שם

מארוי פוזו אינו מסתפק במסירת עובדות. הוא בונה עלילה סביב אחת המשפחות הניו-יורקיות החזקות ביותר—משפחת דון קורליאונה. הוא מכניס את הקורא לאווירה של עולם זה, מציג לפניו בצורה מעניינת את הדמויות העיקריות, ומשרטט בקווים בולטים את מערכת הקשרים בין החברה המאורגנת לבין העולם התחתון.

שתי דמויות מרכזיות בספר. האחת, קורלי-אונה עצמו, שהיגר מסיציליה לארצות-הברית כפועל עני המחפש לו עתיד בעולם החדש, ולאחר שהתנסה בניסיונות קשים הקים את "המשפחה", אחד מארגוני-הפשע החזקים ביותר בניו-יורק ובארצות-הברית כולה, שקשרים לו גם בחוץ-לארץ. הדמות השנייה היא בנו, מיכאל, המנסה בכל כוחו לצאת מן "המשפחה" ולהתערות בחברה האמרי-קאית המסודרת, אך בסופו של דבר, ומרצונו החפשי בלבד, הוא שב ל"משפחה" ואוחז במושכות. כראש "המשפחה" מיכאל הוא לעתים יעיל, מודרני וקר יותר מאביו.

דון קורליאונה הזקן ובנו מיכאל וכל שאר הדמויות, רובם סיציליאנים, מצטרפים יחד לכלל עולם סגור, בעל חוקיות משלו, בתוך החברה האמריקאית הפתוחה. מקומה של המאפיה בארצות-הברית אינו מוסבר בעקרון הפלוראליזם. כוחן של ה"משפחות" נעוץ בעקרון הנאמנות המפותח אצלו, נאמנות שבטית שעברה מן העולם במדינת-ההמונים המודרנית. כל חבר מן השורה נאמן אישית לדון ומוכן לעשות למענו הכל. בתמורה הוא מקבל חסות, בטחון כלכלי, ואפילו בטחון נפשי ואינטגרציה תודעתית. מסתבר כי עקרון הנאמנות המשפחתית-השבטית יש לו כוח עצום בחברה המודרנית האטומיסטית. הפרט המהוגן אינו מסוגל לעמוד נגדה, והמימסד המהוגן מעדיף במקרים רבים להגיע עמה לקיום-צוות בשלום. בדרך כך קנו להם מהגרים מדרגה שניה עצמה חברתית שקשה לעמוד בפניה. יש להם קשרים פוליטיים, יש להם נציגים בקונגרס; מפלגות, ראשי-ערים ומושלים חבים להם הרבה תודה.

אף-על-פי-כן חולמים אנשי-הפשע שבניהם יהיו חברים לגיטימיים במימסד המאורגן,

* שבתי טבת: שעשוע ובתו; הוצאת שוקן, 1971; עמ' 240.

על חברת הישראלים הישרים, עשוי למצוא בספר חומר עובדתי מעניין ומעורר-מחשבה. כיום, שעה שהכל דשים בתרבות-העוני ובנוער-השוליים בישראל, נמצא שספרו של טבת קולע אל אחד הנושאים הרלבנטיים ביותר בהווי החברתי שלנו.

אולם כסופר לא עשה שבתי טבת מלאכתו נאמנה. מגרעתו העיקרית של הספר בכך שהעובדות מוצגות בגלמיות, שהמחבר נגרר אחר המאורעות ואינו מארגן אותם. כסופר דוקומנטרי ניסה טבת לא ליצור עובדות בדויות ולכלוא את דמיונו מלהתפרץ—אולם אירגון העובדות והצגתן, הקשר הפנימי ביניהן והמסקנות אליהן הקורא מובל תלויים במידה מכרעת בסופר ולא בחומר-הגלם גופו. אוסקר לואיס ב"ילדי סאנזו" וטרומן קאפוט ב"בדם קר" עשו מלאכה מצוינת בתחום הספרות התעודית, איש על-פי דרכו. ספרו של טבת אינו נקרא בנושמה עצורה, אפילו לא במיתח החורג מגדר הענין בעוב-דות הערומות כשלעצמן. משעה שלמד הקורא את ה"עקרון" והוא מבקש את החוויה שב-קריאה, הריהו עומד אצל שוקת שבורה.

"שעשוע ובתו" הוא נסיון ספרותי של עתונאי הכתוב במיתודה עתונאית. הדגש הוא בתוכן, בצורה. אולם מה שמתאים לכתבה בעתון אין די בו לספר שלם, שהרי ספר דורש שימת-לב למבנה הכללי, והוא דורש יתר-שימוש בדמיונו של המחבר. גם ספרי היס-טוריה הנדרשים אפילו ליתר-דיוק נבדלים במידת הענין הספרותי שבקריאתם. דומה כי דווקה בספרי-העובדה הפשטניים יותר כגון "חשופים בצריח" ו"קללת הברכה" מיצה טבת את מיטב יכלתו כמחבר.

הממונה

לפנינו ספר נוסף בסדרת ה"פרשיות" של ד"ר מיכאל בר-זוהר. כספר אין הוא נופל מקדמיו ואינו עולה עליהם, אלא שפרשיות הממונה על שירותי-הבטחון הישראלים

היו ידועות לאנשים רבים ואפשרות התימרון לדמיונו של המחבר היתה מצומצמת מעיקרה. בספרו החדש מוצגת סדרת התרחשויות שאירעה, על-פי עדותו של טבת, למשפחה ישראלית אחת ולחוג אנשים מצומצם-ביחס הקשור אליה. אין זו "ספרות יפה" במובן המצומצם של הביטוי, אבל אין זו גם ספרות דוקומנטרית לאמיתה. הדגם על-פיו עבד שבתי טבת היו, כמדומה, מחקריו וספריו של אוסקר לואיס ב"ילדי סאנזו" למשל. האנתרופולוג היהודי-האמריקאי מציג בספר מרתק עלילת-חיים של משפחה מקסיקאית משולי החברה, וכל החפץ יכול לבדוק, לאמת ולהפריך את העובדות. משפחת סאנזו גרה ברובע מסוים במקסיקו וכל הדמויות שבספר מתוארות כהווייתן ובשמותיהן המקוריים. טבת מכנה את גיבוריו בשמות בדויים ומונע מן החוקר לבוא ולאמת את העובדות המוצגות, לבוא ולהמשיך במחקר. בכך נמצא הספר חסר אחד מן היסודות החשובים ביותר של ספרות תעודית—יסוד הפומביות המאפשר לכל אדם לבוא ולהתבונן בחומר-הגלם. עדותו של הסופר אינה משנה לענין זה. לא ישרו וכנתנו של טבת הם החשובים כאן אלא המיתודה הסיפורית שנקט.

ב"שעשוע ובתו" מתאר שבתי טבת קטע של תרבות-השוליים בישראל—תרבות-חיים של גנבים ויצאניות, של הווי בבתי-משפט, במשרד-הסעד ובמשטרה. אין הוא מציג "מאפיה" ישראלית, לא רשת של רוצחים או מזרחי-סמים אף לא כנופיות-שוודים. שעשוע הוא גנב קטן ונלעג למדי, שהגיע לארץ בגל הגדול של יוצאי עיראק בראשית שנות ה-50 והמשיך כאן באורח-החיים שניהל שם—בבגדד. לשעשוע יש אשה מפגרת, ילדים אחדים, ידידים, והוא בא במגע עם נציגי החברה המאורגנת—איש משרד-הסעד, שוטרים, עורכי-דין, שופט ועוד. לחבורה זאת יש תרבות-חיים בעלת הגיון פנימי משלה, חוקים וכללים ואי-תלות ב"תרבות הממוצעת" של החברה הישראלית. מערכת הערכים, כללי המוסר ורמת השאיפות של שעשוע והסובבים אותו שונים מאלה של "הישראלי הממוצע". הקורא הרגיל, הנמנה

* מיכאל בר-זוהר: הממונה; הוצאת ויידינג-פלד את ניקלסון, ירושלים, 1971.

אפשר לומר על ספרו הקודם (אותו כתב יחד עם העיתונאי איתן הבר), "ספר הצנחנים", אולם, בניגוד ל"ספר הצנחנים" שהופיע בעקבות ספרים כוללים לא-פחות, "הממונה" הוא פירסום כוללני ומרוכז ראשון על שירת-תהבטחון הישראלים. מי שלא התעניין בנושא זה בעבר, או מי שהוא צעיר מכדי לזכור את השבועון "רימון", למשל, לו יגלה "הממונה" חומר מעניין מאד.

בריפרוף מספר ברי-זוהר על דרכו האישית של איסר הראל, ואיך הגיע לשירות-תהבטחון, ראשית צעדיו של הגיבור מוצגת על רקע של אישיות אחרת—איסר בארי. בכל הספר כולו מדגיש ברי-זוהר את היסודות המוסריים המוצקים של שירות-תהבטחון, ובניגוד לכך מסתבר, על-פי ברי-זוהר, כי הממונה שקדם להראל, איסר בארי, היה נוכל חסר-מצפון שהוציא אנשים להורג בלא משפט (טוב-יאנסקי), עינה אזרחים ישרים (ז'ול אמסטר), ומסיבות פוליטיות ניסה להטיל דופי באנשי-ציבור (אבא חושי). מתקבל הרושם כי בתקופתו של איסר בארי היו שירות-תהבטחון הישראלים מושחתים ומנוונים למדי. והנה, אך קיבל הראל את האחריות לידי מיד הפך ה"שיי-יב"ת את עורו ומאז לא נמצא בפעילותו כל דופי. תיאור זה, אף שאולי יש בו אמת, הריהו לוקה בפשטנות מכמה טעמים:

ראשית, האשמה כה חמורה נגד אישיות שנויה-במחלוקת כאיסר בארי זקוקה לחיזוי קים רבים יותר משהובאו. אפשר היה לצפות כאן לעדות בנו של בארי, הידוע כמי שטוען שבידיו הוכחות לתום-דרכיו של אביו. ברי-זוהר מטפל בהוצאתו של טוביאנסקי להורג בעת מלחמת-1948, בלי שהביא עדות ישרה אף מפי אחד מן האנשים המרכזיים באותה שהיה מעורב אף הוא באותה פרשה. תיאור ממנהלי המשק ההסתדרותי ואיש רבי-מוניטין, היה מעורב אף הוא באותה פרשה. תיאור הריגתו של טוביאנסקי ללא עדותם של גבלי ושל בנו של בארי לוקה בחסר רב, כמדומה. מתברר כבר-זוהר צריך היה למצוא דרכים אל שני מקורות אינפורמציה חשובים אלה. שנית, ספק אם הוגן הוא להטיל עפר באדם

מעניינות אולי יותר מפרשיות אחרות עליהן כתב, וזאת בגלל הסודיות האופפת. "הממור" נה" אינו ספר על שירות-תהבטחון הישראליים. אין הוא מסביר את מבנה "המוסד", את שיטות הפעולה הננקטים בו, את קשריו המורכבים אל מוסדות אחרים כזה"ל וכממ"שלת ישראל. אין "הממונה" מעלה ומציג את המירקם האנושי של העושים במלאכה. מיכאל ברי-זוהר מסתפק בתיאור כמה פרשיות, מעניינות כשלעצמן, סביב אישיותו של איסר הראל ששימש משך שנים "הממונה".

התרכוז בדמות אחת יש עמה יתרונות, אך חסרונותיה בצדה. יתרונותיה שהיא מקילה על מלאכתו של המחבר וקושרת את האירועים השונים במבנה סיפורי אחד, סביב אישיות מרכזית אחת. אולם ברי-זוהר אינו מکنס כמעט אלמנטים פסיכולוגיים, אינו מעמיק בדמות, אינו מתאר את אפיה ומניי-עיה. הוא מציג את העובדות בלבד—לאחר שסווגו ונופו, כמובן, בידי הצנזורה הבטוור-גית הישראלית. בכך אין הוא מעצב את הדמות המרכזית ואינו מגישה לקורא על כל צדדיה האנושיים. מכיון שברי-זוהר ויתר על תיאור מקומם של אנשים אחרים ב"מוסד" ועל פעולות שאינן קשורות במישרים לאיסר הראל, מוצגות העובדות באופן מקוטע למדי ובלתי-משכנע. הקורא מקבל מושג על פעילות השיי"יב"ת, אך משום בחינה אינו לומד פעילות זו לעמקה.

הדעת נותנת כי מיגבלות הצנזורה לא איפשרו לו לברי-זוהר להציג את כל העובדות, אך דומה כי נימוק זה אמיתו חלקית בלבד. חלק ממיגבלותיו של הספר מקורן אולי בגישתו של המחבר—המתרכז באדם אחד בלבד, והמסתפק בהצגת העובדות ה"ערומות" בלי לקשור אותן במסגרת מושגית פרשנית והיסטורית.

כספר-פעולה על השיי"יב"ת מכיל "הממור" נה" חומר מעניין למדי, אף כי אינו מחדש הרבה. רוב העובדות וסיפורי-המעשה פורסמו בעבר בעתונות הימית, שבסופיהם או בספרים אחרים. אין ב"הממונה" שום פרשה מרכזית שזה לה פירסומה הראשון. במידה ידועה, זוהי מגרעת. אגב, אותם דברים

הביוגרפיה של נחום סוקולוב, שנכתבה בידי בנו פלוריאן סוקולוב, שאף הוא איננו עוד בין החיים, מבקשת להחזיר לסוקולוב את מקומו בהיסטוריה כאחד מראשי הדיפלומטים הציונים בתקופה של ערב מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, מאותם "רואי פני מלכים ורוזנים" שהשיגו לתנועה הציונית את הצהרת בלפור ואת הכרתן של מעצמות ההסכמה. לצורך זה אין הבן הביוגרף חוסך מאמצים כנים והוא שוקד ומקבץ פרטים, בהערכות חיוביות וזכרי הישגים. בתוך כך הוא מוציא מתחת ידו, כמובן, ביוגרפיה בלתי מאוזנת, שחלק הגוון מן העובדות המסורות בה כבר הועלה על הכתב, ולא עוד אלא שהיא משוללת תכונות נדרשות של כתיבה היסטורית בקרתית-נתחונת המש- כילה להפריד בין עיקר לטפל והיודעת לצייר תמונת חייו של אדם על רקע תקופתו.

פרטים יש בביוגרפיה זו על מסעותיו הגדו- שים של סוקולוב, על נאומיו (והוא היה נואם מבריק), על תכונות אפיו וכשרונותיו (והוא עליו רב-לשונות, איש תרבות וספר), על פעלו החלוצי בשטח העתונאות (והוא היה מראשוני העתונות העברית ומן המעו- לים שבה). ארכיונו, שלא מכבר הגיע לירושלים, מכסה מדפים באורך שלושים מטר, ויועיל הרבה לחוקר תולדותיהם של מאמצי התנועה הציונית להשיג הכרה ותמי- כה בינלאומית בשאיפות הציוניות בארץ- ישראל. אך לא פעם הנסיון להחזיר עטרה לישנה, להטות את כף-המאזניים לכיוון ההפוך, מביא לידי הפרוה וקילוס מיותרים. נכון הדבר שסוקולוב ניהל שיהות דיפלור- מטיות מנומסות עם אישים חשובים בצרפת ובאיטליה, ועד האפסיוור פיוס העשירי הגיע, ונכון שיצא ובאמתחתו כמה הכרוזות של מעין תמיכה צרפתית, איטלקית ואחרת בענין הציוני. הגדול בהישגיו, הצהרתו המעורפלת של ז'יל קאמבון ב־4 ביוני 1917, עיקר תועלתה היה, כמדומה, בכך שסיפקה כלי- שיכנוע נוסף בידי חסידי הציונות בקבינט המלחמתי הבריטי כנגד מתנגדיה. אך גם הישג זה, אולי בלתי-מודע, לא היה לו משקל ממשי בשוק המדיני. בסן-רימו טענה צרפת

שאינו עוד בחיים ושהפרשיות הלא-נעימות של תקופתו מותרות משום-מה לפירסום, ובתוך כך לפאר אדם החי בינינו ושלא כל פרשיות תקופתו מותרות לפירסום.

אם כה ואם כה, על רקע דמותו של איסר בארי אכן מצטייר איסר הראל כטלית שפולה תכלת, הן מבחינה מוסרית והן מבחינה מיבצעית. ד"ר בריזוהר מתאר חלק מהצלחות ה"מוסד" בזמן שהיה איסר הראל הממונה עליו, כגון חיסול המחחרות בראשית שנות ה-50, החזרת הילד יוס'לה שוכמכר להוריו, ועוד. בתיאור ההצלחות של השי"ן ב"ית מצליח המתבר למסור חלק מן האווירה של אנשי-הצללים האלה. מורגשת נאמנות ללא סייג של המבצעים למדינה, ויתור על נוחות אישית ועל פירסום אישי—ואולי על הכל, קבלת סיכונים אישיים מתמידים לאורך- ימים, סיכונים שבדרך-כלל אין הבריות שלשים לקראתם.

עוד חסרון מורגש עם סיום הקריאה בשל היעדר כל נגיעה בתקופה "שלאחר הראל". חלק מן הדברים מותרים כיום לפירסום. תיאור קצר של התקופה המאוחרת יותר לא היה פוגע בשלמות הדמות המרכזית אלא אדרבה, מדגיש היה את עקרון המשכיות ואת העובדה כי לא הממונה בלבד הוא המוסד אלא הצוות כולו.

ב. ש.

אבי נחום סוקולוב

נחום סוקולוב הוא במידה רבה מן המנהיגים הנשכחים של הציונות. שמות אחרים— וייצמן, ז'בוטינסקי ועוד—האפילו על זכרו ועל תפקידו. לא ייפלא כי ברבות השנים חלה רביזיה בקרב חלק מחוקרי הציונות המבקשים לתקן את המעוות ולהציב שם וזכר למנהיגים נשכחים, אולם רביזיה זו נשארת על-הרוב רק עניינם של חוקרים ובקיאים בתולדות הציונות.

* פ'לוריאן סוקולוב: אבי נחום סוקולוב; תרגום: אסתר בלומנצויג; הספריה הציונית, 1970; עמ' 217.

אפשר להתייחס אל מאמריו, מסותיו ורשי-
מותיו כאל משנה אחת אלא יש לראות בכל
אחד מאלה יחידה אוטונומית. פעמים אתה
מסכים עם דבריו של גינזור ופעמים אתה
דוחה אותם, אך התנגדות לחלק זה או אחר
אינה מונעת הסכמה עם דברים אחרים. זה
טיבה של פובליציסטיקה טובה—כמובן,
בנוסף לתכונות הסגנון שלה ולכושר האנא-
ליטי להציג בתמציתיות ובבהירות את הבעיה
ופתרונה.

הקורא היום את מאמריו של גינזור יופתע
עד כמה כל נושא שעליו כתב עומד עדיין
על סדר־יומנו היום: האוניברסיטה העברית,
מוריה ומנהליה, דת ומדינה, לאומיות יהו-
דית, יחסים עם הערבים, ועוד. מעניינות
במיוחד הן המסה על "הדור הצעיר בצרפת",
שנכתבה ב־1914, והמסה "סוציולוגיה ומר-
סר", שנכתבה ב־1943. אלו, יחד עם המסות
מתחום הלוגיקה, שהן ענין למומחים, מגלות
כי גינזור לא היה מסאי פחות־ערכי. אולי
צל אביו שיתק את ידיו והניאו מפתיה
פוריה יותר בתחום זה.

גינזור כפובליציסט אין לו, כדבריו, תורה
ללמדה לקוראיו. יש לו כמה רעיונות־יסוד.
הוא עוסק במיגוון של נושאים. אין הוא נוך־
קונפורמיסט, ורק לעתים הוא מביע דעות
מפתיעות או מלהיבות. תמיד מתגלה הרצון
לדון בענין ביישוב־דעת תוך חיפוש אחר
"שביל־זהב" כלשהו. הוא "אחד־העמי"
בדעותיו. אין הוא מאמין ב"קיבוץ־גלויות".
רוב היהודים יישארו בפוריהם וארץ־ישראל
תשמש להם, לדעת גינזור, לא מרכז רוחני,
כפי שסבר אביו, אלא מרכז אמוציונלי. זוהי
הדעה אליה הגיע במאוחר יותר, בשנות
הששים. עוד ב־1930 הוא כותב: "המרכז
הרוחני של היהדות בארץ־ישראל זקוק
להיקף של הגולה, כשם שהגולה זקוקה
למרכז שבארץ־ישראל". גם אין זה מפליא
שדווקא הוא כותב על "חזונו של הרצל
לאור המציאות", ומצביע על כך שבנקודות
רבות ומרכזיות לא התאמת חזונו של אבי
הציונות המדינית—יריבו ההיסטורי של
אביו.

לא יהיה זה מפליא אם הבא לקרוא את הספר

כי מעולם לא אישרה את הצהרת־בלפור
ו"הצהרת קאמפון" לא יצאה מגדר דברי-
נימוס לפטור בהם אורח טרדן. מדיניותה
של צרפת נשארה איתנה בהתנגדותה לציו-
נות.

שכלן מאמציו הדיפלומטיים אין בו, כמובן,
כדי להפחית מחשיבותו של נחום סוקולוב.
אבל חסרונו של ניתוח בקרתי מקיף לחלקו
של סוקולוב בפרשה זו ובמאמצים הדיפלומ-
טיים שלאחריה הוא אולי הפגם הבולט
ביותר בביוגרפיה זו, שהקורא מסיים קרי-
אתה בהרגשה כי קרא הרבה עובדות אך
בסיכומו של דבר אינו יודע מה היתה משנתו
הציונית של האיש, מה היו נטיותיו המדיניות
והאחרות, לאן חתר באמת, מה השיג, היכן
נכשל, ומדוע. והלא אלו התשובות שביו-
גרפיה, אם אינה באה לספר קורותיו של
"האיש בעלי־בית", מבקשת וצריכה להשיב.

שלמה גינזור: כתבים

שלמה גינזור, בנו של אשר גינזורג
("אחד־העם"), נמנה על אותם אנשים שיש
להם לא מעט משל עצמם אך צלו הגדול
של אב מפורסם מכביד ומעיב עליהם.
בהערכה בולטת, אך לא מופרזת, הוא מנתח
את תכונותיו של אביו. "אמנם גם הוא היה
ספקן, כמובן ידוע שכלתן, אבל היתה בו
גם אמונה. היו לו שרשים, והיתה בו אמונה
בדברים מסוימים, אמונה העומדת בפני כל
דבר כמעט. ואילו אצלי האמונה תמיד
מוגבלת על־ידי השכל. היה לו יותר שכל
משיש לי. אבל אצלו השכל לא הרס את
האמונה. על כן אני יכול לכתוב על כל מיני
דברים, אבל אין לי תורה ללמדה לבני־אדם.
כדי להיות מורה, צריך להאמין לא מכות
השכל".

אכן, גינזור הוא פובליציסט המגיב על
עניינים העומדים ברומם של עולם ומדינה
ומנסה להאירם באור פרשנותו ולא מורה־
הלכה בעל משנה סדורה וסגורה. לכן אי-

* שלמה גינזור: כתבים; הוצ' דביר, 1971;
295 עמ'.

לחת לפנינו ספר מעניין. הסיבה לכשלונו טמונה, בראש־וראשונה, בדלות האינפורמציה של המחבר על־אודות הגיבור. אותן אפיונות ואותן תכונות מיוחדות חוזרות שוב ושוב—כנראה מחוסר חומר. כתוצאה, משה יוליש נשאר חד־ממדי בשבילנו. להמציא היריהורים שלפני המוות לאישיות ריאלית היא פראקטיקה מפקקת כאשר הסופר אינו מעז להמציא חומר באופן חפשי או להאציל ענין על גיבורו בדרך אחרת. יוליש עצמו היה, כנראה, איש־מעשה מובהק ולא השאיר אף בוכרונות משפחתו וידידיו, ובוודאי לא בכתביו, עדויות מספיקות על עולמו הפנימי. אף כי ברור שהמחבר הוא מליץ־יושר ליוליש באשר לחילוקי־דעותיו והתנגשויותיו עם המימסד ההסתדרותי או הממלכתי, הרי החומר שהוא מגיש לנו אינו נותן לנו אפשרות לשפוט מדוע. מצד אחד, שורת הצלחותיו של יוליש אף בתנאים בלתי־אפשריים עושה רושם, כמוכן, בעיקר נוכח היעדר השכלה הנדסית או כלכלית—כנראה בזכות כשרון ארגוני גדול והצלחה בהפעלת אנשים, בעיקר פועלים, על־ידי גילוי יחס אנושי ולבבי. התנופה והדמיון של יוליש היו תכונות גדולות וחשובות. אך, מצד שני, קשה לו לקורא לשפוט האם היו זילזולו של יוליש בהסדרים ובכללים דמוקרטיים ואיוה חוסר כושר לניתוח כלכלי גורמים רציניים עד כדי לשלול ממנו, בסופו של דבר, הנהלת מפעל־ענק כמו "כור".

אשר לבעיה ההיסטורית, יש ענין רב מאד בתפקיד שמילא המשק ההסתדרותי בבניית המשק הישראלי ובתפקיד של ניגודי מוגים ואידיאלוגיות בהתפתחות המשק. אך הספר שלפנינו חלש ביותר, ואף נוסך שיעמום, כשהוא עוסק בו. אודה שהעמודים הספורים של הקדמת השר פנחס ספיר הם אינפורמטיביים ובהירים יותר משאר חלקי הספר. כלום יתן לקוות כי ספר זה יהיה חלוץ של ספרות נוספת—הן תיאורית והן ניתוחית—של התפתחות התעשייה בארץ והמקום שתפסו בה אישים שונים.

יבקש בראש־ובראשונה ללמוד דברים מפי הבן על־אודות אביו. אגב קריאה יתגלה לו מסאי ופובליציסט שדבריו ראויים להיות נקראים—ובהרבה מן הנושאים, גם היום. י. ש.

רזמ"ח

זהו רומן על אדם שחי עד לפני זמן קצר בתוכנו והיה מוכר לרבים, והוא כתוב בצורה נועזת למדי של זכרונות והגיגים משל הגיבור ברגעי חייו האחרונים. הזכרונות מחולקים לפרקים שהם גם פרקי חייו העיקריים. בכל פרק מוספות עדויות של ידיים, שותפים לעבודה, תומכים מגבוה, קצת יריבים, ואף אנשים שעבדו בשבילו וחייבים לו תודה. לעתים המחבר מוסיף הסברים היסטוריים.

הגיבור הוא משה יוליש, יוצא רוסיה, איש "העליה השלישית". כאחרים מקבוצה זו היה כל שנותיו ציוני טוב, אף חבר הסתדרות וחבר מפא"י, שראה את עיקר תוכן חייו בבנין המשק הארצישראלי. המיוחד שבו היה שלא העריך את החקלאות ואפילו סלד ממנה, והקדים לעסוק בבניית בתים וסלילת כבישים—לא כתחליף ארעי לחקלאות אלא כמקצוע. הוא התקדם למיבצעי בנייה גדולים בסולל־בונה, בניית מחנות צבא, תחנות־משטרה, ואף שדות־תעופה בשביל הבריטים, ואחר־כך, בתנאי־חירום, בשביל מדינת־ישׂ ראל הצעירה ("דרך־בורמה"). בשלב הבא מצא את זהותו האישית כאיש של בנין תעשייה, ואף תעשייה כבדה. אפשר לראות בו נציג מובהק של הזרם ה"טכנוקרטי" במדינת ישראל, בניגוד לזרם ה"פלאנטר־קרטי". באותו שלב אחרון, למרות הצלחות רבות, נחל גם אכזבות מרות ועלבונות קשים.

בעיה היסטורית מעניינת, כמדומה גם אישיות מעניינת—ואף על־פי־כן לא הצליח המחבר

* אורי מילשטיין: רזמ"ח; מחברות לספרות, 1970; עמ' 275.

שליחות במוסקבה

במישור השלישי מעלה נמיר את חיי הדיפ-לומטים הזרים במוסקבה, הנתונים בגיטו מיוחד, מנותקים מן האוכלוסיה הסובייטית ואסורים בכל מגע עמה. גם בתחום זה ריכו המחבר חומר רב מנסיונו ומתוך יומניו, והוא נוסך אור נוסף על המציאות הסובייטית כפי שהיא נראית למשקיף שקדן ובעל טבעית-עין.

סיכומו של נמיר על הבעיה היהודית ברוסיה משנת 1949 מסביר את יחסה של המדינה הקומוניסטית ליהודים בכמה גורמים: צמי-חתו של דור משכילים מבני עם-הארץ המבקשים להגיע לעמדות-צמרת, שבמידה רבה היו תפוסות בידי יהודים; אימתה של מלחמת-עולם שלישית והחשש להתנהגותם של מיעוטים בחבלים-ספר; הירושה האנטי-שמית מימי הכיבוש הנאצי; והאנטישמיות המקורית באוקראינה וברוסיה-הגדולה.

הפרק המעניין ביותר הוא, כמדומה, "מול עמי אני יושב", בהו מספר המחבר על המגעים המעטים שהיו לו ולעובדי השגריר-רות עם יהודים ברוסיה. כל מכתב וכל פניה לשגרירות משקפים כאן את הטראגיות שבקיום היהודי בברית-המועצות. אולת-ידם של הדיפלומטים הישראליים לסייע ליהודים, ומאמצייהם הקשוחים של השלטונות למנוע כל מגע בין הצירות לאזרחים היהודיים, ניכרים בכל מקרה. דייקנותו הגדולה של המחבר בהעלת פרטיהם של נסיונות פאת-טיים ליצירת מגע ראויה לכל שבח. דומה שבפעם הראשונה יוצא חומר זה לרשות-הרבים, והוא מלמד הרבה על המצב כיום.

בדברי הקדמתה הקצרים מספרת מרת גולדה מאיר כי "הפגישה הראשונה של נציגי מדי-נת היהודים עם היהדות הסובייטית היתה פגישה אילמת. רק העיניים דיברו. אבל אותו הרגע, רגע של כאב, צער ושמחה, חי ויחיה בלבי כל ימי". ספרו של מרדכי נמיר מדובב אותה פגישה אילמת, ובכוח שפע התעודות שהוא מביא, עלה בידו להאיר את יחסי ישראל עם ברה"מ בראשיתם ואת המצוקה היהודית בארץ הסוציאליזם המתגשם.

מרדכי נמיר שימש יועץ ליצירתה הראשונה של ישראל במוסקבה, מרת גולדה מאיר, ולאחר-מכן היה הוא עצמו הצייר. כשנתיים עשה בבירת ברית-המועצות, והדות לחינוכו ולהשכלתו הרוסית ידע להתמצא יותר מאחרים במציאות החיים ברוסיה. ספרו (המוכתר בשם-המשנה, "ירח-דבש ושנות-זעם", המי-טיב להלום את עניינו) מספר על כך בהר-חבה ובהעמקה ומקיף כמה וכמה תחומים.

המישור האחד הוא תחום היחסים המדיניים שבין ברה"מ לישראל. תמיכתה המודגשת של רוסיה הסובייטית בכינון ישראל העצ-מאית עוררה תקווה כי מדינה גדולה זו תתמיד בעזרתה למדינה הקטנה והחדשה, עד כדי כך שתיענה לבקשות לעזרה כלכלית וצבאית מסוג זו שלמים הורגלה ישראל לקבלה מארצות-הברית. אך "ירח-דבש" ביחסי שתי המדינות נסתים חיש-מהר. הרפכת הרוסית החלה לעבור לפסים פרו-ערביים, ותחלו "שנות הזעם". התעוררותם של יהודי ברה"מ עם הקמת מדינת-ישראל אף לה היה אולי משקל מסוים בקביעת יחסו של סטאלין לישראל. איליה ארנבורג פירסם בספטמבר 1948 את מאמרו הידוע, שחייב את מדינת-ישראל לגבי יהודים שמחוץ לברה"מ, אך פסל כל קשר וכל זיקה אליה מצד יהודי רוסיה. באמצעות הסופר הנודע כמו בישר המשטר על "המדיניות היהודית" שלו.

המישור השני הוא דיווח מוסמך—ככל שהדבר אפשרי בתנאים הסובייטיים—על הפורענות הקשה שפקדה את יהודי רוסיה בשנים האחרונות לחייו של סטאלין. נמיר יודע לצרף צירופים ממקורות רבים ולהגיע לדי צורה של תמונה שלמה ומקיפה, פחות או יותר, על חורבנה של התרבות היהודית הדלה שעוד נשתיירה בברית-המועצות בימים ההם, על הריגתם של סופרי אידיש ועל מצבם הכללי של היהודים בשנים הראשונות שלאחר המלחמה.

* מרדכי נמיר: שליחות במוסקבה (ירח-דבש ושנות זעם); עם עובד, 1971; 386 עמ'.

תחת משטרים שמרניים, בתמיכה בפל"ן באלג'יריה, במלחמה בישראל וכיו"ב דברים שהביאו להתנגשות עם המערב, אשר נכרכו ביקש להקפיא את "המצב הקיים". הרוסיים, לעומת זאת, היו מוכנים לכל שינוי באיזור לפי שממילא לא היו להם בו כל אינטרסים קיימים ועומדים.

היתה זו תקופה בה שאפו הרוסים לשפר את יחסיהם עם המערב ועל כן, לבל תפריע להם בכך עיסקת-הנשק, הציגוה כאילו נעשה תה עם צ'כיה ולא עמהם. הדיבורים במערב על "קץ המלחמה הקרה" ועל "רוח ז'נבה" (בעקבות ועידת-הפסגה של ראשי המעצמות הגדולות בעיר זאת) וכיו"ב הראו לרוסים שלא תהיה התנגדות רצינית למעשיהם מצד המערב. המצרים חששו מהתערבות מערבית (כפי שאירע שנה קודם-לכן בגוואטימאלה, לאחר שרכשה גם היא נשק "צ'כי"), ועל כן נכנסו במשא-ומתן עם האמריקאים, לא כדי להגיע לתוצאות אלא כדי להוכיח ש"לא היתה ברירה". ככל שוויתרו האמריקאים למצרים במהלך המשא-ומתן כך העלו הללו דרישות נוספות. הפשיטה הישראלית ברצועת עזה, מוכיח פרוץ רענן, באה כבר לא תר שנערך הסכם עקרוני מצריו-סובייטי על עיסקת-נשק זו.

ברה"מ היו אז מאבקים פנימיים בצמרת על השלטון, ואחד הנושאים שסביבו נחלקו הדעות היה היחס לעיסקת-הנשק הנ"ל. כרושצ'וב, הכוח העולה בימים הללו, תמך בה; מולוטוב וההוגים השמרניים יותר התנגדו לה. הסינים, שעם ראשי-משלתם צ'ו אנ-לאי נפגש נאצר בוועידת-באנדונג באפריל 1955, ואשר תמכו אז בכרושצ'וב, עזרו לנאצר לשכנע את הרוסים שיבצעו את העסקה.

המחבר מסיק מסקנותיו על סמך ניתוח יסודי של המקורות, כולל אלה שנכתבו בזמן המאורעות עצמם אך משום-מה לא הושם אז לב אליהם. יש בספר כדי ללמדנו על התנהגותם ומעשיהם של הרוסים באזורנו ובמקומות אחרים, ולא בתקופה הנדונה בלבד.

ברה"מ והעולם השלישי

מחבר הספר—פרופסור ליחסים בינלאומיים באוניברסיטה אמריקאית, המופר לקוראים ישראלים ותיקים כעתונאי וכחבר מערכת "הארץ" לשעבר—מונסה בספרו להציג את המדיניות הסובייטית באספקת נשק למדינות מתפתחות על-פי הדוגמות של מצרים ואינ-דונגיה. בדוגמה הראשונה הוא מביא את המשא-ומתן ואת הרקע המדיני שקדמו לעיסקת-הנשק ה"צ'כית" משנת 1955, ובדוגמה השניה מוצגים היחסים בתחום אספקת הנשק בין ברה"מ לאינדונגיה בשנים 1956—1965.

גירסה רווחה של המאורעות אומרת שלאחר הפיכת 1952 פנה גמאל עבד אל-נאצר לארה"ב וביקש ממנה נשק ושאר סוגים של סיוע צבאי. היו דיונים ארוכים, שמתוכם התברר כביכול שהאמריקאים מוכנים לספק נשק "בתנאים משעבדים", וגם זאת לא בכמויות שאותן ביקשו המצרים. הפשיטה הישראלית ברצועת עזה ב-28 בפברואר 1955 הבליטה את חולשתו של נאצר, שאז פנה, מתוסר ברירה, אל הצ'כים (או הרוסים) וקיבל מהם נשק כאוות-נפשו, בלי כל תנאים ועל בסיס מסחרי טהור—נשק חלף כותן.

מתוארים הדברים על-ידי התעמולה המצרית ורבים מלקוחותיה במערב. פרופ' רענן מנתח מה שקרה בימים הללו ומעלה תמונה אחרת לגמרי. לדבריו, באה העיסקה כתגובה, הן מצד המצרים הן מצד הרוסים, על הקמת ברית-בגדאד. הברית כוונה נגד הרוסים, והם חיפשו להם ידידים בערפה של ברית זו. במצרים החלה אז המגמה הנאצרית המובהקת למדיניות פן-ערבית, להתפשטות ולכיבושים, שהתבטאה בהתערבות גוברת בענייני מדינות אחרות באיזור, בחתירה

* Uri Ra'an'an : The USSR Arms the Third World (case studies in Soviet Foreign Policy); The M.I.T. Press, Cambridge, Mass., 1969; 256 pp.

האתגר האפריקני

ספרית "אפקים", ספרית העיון החדשה של הוצאת "עם עובד", מבטיחה לקוראיה "ספרי-מפתח להבנת החברה המודרנית", אך לא תמיד היא מממשת בהטחה זו. הסדרה השניה נפתחה בנכונותיה של סוטלאנה סטאלין והמשיכה בספרו של חנן עינור, שגריר ישראלי לשעבר בשתיים ממדינות אפריקה המערבית. כדוגמת כמה מן הספרים שבסידרה הראשונה, אף אלה קשה להכתירם בתואר המכובד מאד: "ספרי-מפתח" לבעיותיה של החברה המודרנית, תואר שאפשר ליחסו, דרך-משל, לספרו של קנת גלברית "חברת השפע", שתרגומו מובטח לנו במשך השנה. זאת אני אומר הן כדי לציין שאין "אפקים" עומדת תמיד בהתחייבותיה הן כדי להדגיש שספרו של חנן עינור בא תחת כותרת מטה. אין זה ספר עיוני, רצוף הסברים היסטוריים וניתוחים סוציולוגיים או מדיניים על המתרחש בכמה מארצות אפריקה המערבית הדוברות אנגלית וצרפתית. אפילו את שמות הארצות צריך הקורא לנחש מתוך רמזים בגוף הסיפור; ואין זה "ספרי-מפתח" להיסטוריה האפריקאית המודרנית. אך, בגדר מיגבלותיו שלו, הרי זה אחד הספרים הטובים שקראתי על אפריקה בעברית (ולא רק בעברית). רצונו של המחבר להציג את חווייתו של האדם האפריקאי הנקרע בין מסורת למודרניזציה על הרקע המיוחד של היבשת השחורה ואת האפייני בה לכל ארץ וארץ מומחש בצורה מרתקת הודות לגישתו הספרותית. לא יומן יבש כאן לפנינו, לא דו"ח, לא ניתוח עיוני ואף לא ספר-מסעות רפרפני המעלה בעיות על קצה המזלג. בעזרת תמונות אחדות ושיחות כתובות היטב בין טיפוסים ייצוגיים מצליח חנן עינור להציג זו מול זו וזו כנגד זו את הדמויות העיקריות של אפריקה המערבית, על חיבטיהן ולבטי-הן, יצרייה-השררה שלהן ודרכי מאבקן על השלטון ועל מה שקרוי "קידמה".

* חנן עינור: האתגר האפריקני; תרגום: אמנון סלע; ספרית אפקים/עם עובד, 1970; 179 עמ'.

טיב הקידמה ואמצעי השגתה הן בעיותיה המרכזיות של אפריקה המודרנית. המדינות הקולוניאליות לשעבר, ואלו שנספחו אליהן בהווה למיבצע סיוע-החזק, שולחת לאפריקה את נציגיהן הדיפלומטיים ואת אנשי סיוע-החזק שלהן לא רק בשליחות של מיסיונריות ציביליזטורית אלא גם כדי להפיק רווחים כלכליים ומדיניים, והן עצמן עמלות למצוא את הדרך הטובה ביותר להועיל למדינות אפריקה המתפתחות ובכך לאינטרסים שלהן עצמן. זה מול זה עומדים לא רק המסורות העתיקות והעליות החדשות, השואפות למודרניזציה ולעצמה, אלא גם הדיפלומטים, השוקלים הכל באור יחסי-החזק והזירה הבינלאומית, מול אנשי סיוע-החזק, המומחים, המבקשים להצמיח תועלת לאפריקה בעו"ת. הם באמצעות תמונות סיפוריות, כתובות בכשרון ומצטיינות בתיאורי גוף ובהבנתה פסיכולוגית, מצליח חנן עינור למצוא ולהאיר שבסיסי-סכסוכים אלה המלווים את דרכה של אפריקה לקידמה חברתית ולפיתוח כלכלי, "פיתוח כלכלי וקידמה חברתית", הוא מסכם את לקח שהותו והתבוננותו, "מתאפשרים בראש-דבראשונה על-ידי נכונות החברה לסגל לה מערכת-יחסים חדשה ולזנוח ערכי-תרבות-וחברה ארכאיים. המסע אל הקידמה והפיתוח הוא דראמה אנושית, מאבק על סולם-ערכים חדש שעדיין לא התגבש וונחת עולם ישן, בטוח, הם-אנושי, אך נחשל וחסר-תקווה". דראמה זו, שבמרכזה עומד האדם האפריקני, העובר משבר אישי-חברתי חמור, מכאבי והרסני, באה לידי ביטוי משכנע בספר, ולא אחת בדרך סספר עיוני רגיל, ואפילו מקיף ומעמיק, אינו מצליח לבטאה. זו סגולתו העיקרית של "האתגר האפריקני".

שנתון המזרח התיכון

זהו כרך שלישי לשנתון של המכון על-שם ראובן שילוח לחקר המזרח התיכון ואפריקה של אוניברסיטת תל-אביב, והוא מסכם את

אתניים שקצתם עדיין לא הגיעו להכרה-עצמית. ה"סיכסוך" הערבי-הישראלי, אף שמטבע הדברים הוא תופס מקום חשוב בכרך, הוא רק אחד היסכסוכים שבאיזור. בולט בכרך ריבוי בעיות-הפנים של המדינות השונות, שחלק ניכר מהן אינו בא לידי ביטוי בעתונות הימית ואין להן כל קשר לסיכסוך הערבי-הישראלי, ובמובן ידוע הן הן הבעיות החשובות של האיזור. מקום נכבד הוקצה לשאלות כלכליות וחברתיות, שאמנם אינן בגדר "חדשות" אך בלעדיהן קשה להבין תהליכים ומגמות-התפתחות לטווח ארוך.

לצורך הכנת הכרך היה על עובדיו של מכון-שילוח לעבור שיטתית על יותר ממאתיים כתיבת עתונים, שהם הוציאו את החומר הדרוש וסידרוהו בכרסות בהתאם לנושאים. שיטת-מיון מיוחדת איפשרה התמצאות נוחה בכל הכרטיסים העוסקים בנושא מסוים. העבודה חייבה השגת עתונות מכל ארצות האיזור, ומתוך כך נעשה הארכיון של המכון אחד האספים הגדולים בעולם של עתונות מן המזרח והכרסות הג'ל נעשו רבות-ערך כשלעצמן. אגב הכנת הכרך גם העמיקו חוקרי המכון את מומחיותם איש-איש בתחומו.

כל חוקר, היסטוריון או סופר שירצה לכתוב או ללמוד על המאורעות של 1967 באיזור ימצא בספר זה עזר רב ומקורות שספק אם יכול היה להגיע אליהם בכוחות עצמו. לא נגזים אם נראה בשנתון זה את אחד המקורות החשובים ביותר ללימוד האיזור בימינו. מיייתן ויהיה לו המשך רצוף ועקיב.

א. י.

היחסים

אף שמכבר קיים בריציפות "מגע מציאות וחיים" (כשם הפרק הפותח את ספרו של מ. אסף) בין יהודים לערבים בארץ-ישראל,

* מ. אסף: היחסים בין ערבים ויהודים בארץ-ישראל (1948—1960); הוצאת תרבות וחינוך, 1970; 453 עמ'.

המאורעות של שנת 1967 במזרח התיכון. עורכו הוא דניאל דישון, ועל המערכת נמנו שמעון שמיר (ראש המכון), חיים שקד (מרכז המכון), אוריאל דו, דניאל דישון, אביגדור לוי, משה מעוז ואריה שמואלביץ. הפרקים נכתבו על-ידי צוות עובדי-מחקר. חלקי השנתון הם; (1) המזה"ת במדיניות העולמית; (2) היחסים בין ארצות המזה"ת; (3) הסיכסוך הערבי-הישראלי; (4) בעיות-הפנים של ארצות המזה"ת.

לכרך זה קדמו 2 כרכים (על השנים 1960 ו-1961), שנערכו על-ידי יצחק ארון. כשהו-עבר מכון-שילוח ב-1966 לאוניברסיטת תל-אביב הוחלט לצמצם את הפיגור בפירסום הכרכים השנתיים, לדלג על השנים 1966—1967, ולגשת להוצאת כרך על שנת 1967. מלחמת-ימינו ותוצאותיה העלו את הצורך בכרך מקיף יותר מכפי המתוכנן, ומתוך כך חל פיגור בהופעת הכרך.

אחת המגמות העיקריות של העורכים היא להגיע למירב האובייקטיביות שבגדר האפשר, להפריד בין עובדות לפרשנות ובין פרשנותם של אחרים לזו של העורכים, להציג את העמדות השונות והגרסאות השונות של המאורעות, ולאפשר לקורא להגיע למסקנות משלו—לא דווקא אלו המובאות בסיכור-מים שליד כל חלק ופרק שבספר.

די בעילעול טחוף כדי לחזור ולהיכח ברב-גוניותו של האיזור שלנו, ובמפורך שבכיניו "המזרח הערבי". מדינת-ישראל אף היא מיסודותיה של רב-גוניות זו, הכוללת את איראן במזרח ותורכיה בצפון-מערב, וכן עמים לא-ערביים שעדיין לא זכו בעצמאות והם מוסיפים להילחם עליה, כגון הכורדים בעיראק והאפריקאים של דרום-סודאן (סודן) דאן ולוב אינן נכללות בכרך זה אך בהקדמה צוין שתכללנה בכרך הבא), או אף מיעוטים

* Middle East Record, vol. III, 1967; Published for the Shiloah Center for M. E. and African Studies, Tel Aviv University, by Israel Universities Press, Jerusalem, 1971; 637 pp.

הגיתוח שאנו מצפים כי יתלווה להצגת עובדות; חסרים אנו את סיכומי-הביניים ואת הסיכום הכולל שלא ניתנו בספר— לכאורה, במתכוון. ספר היסטוריה המשופע בעובדות ואין בו מיפוי העובדות חזקה עליו שיביך את הקורא שיימצא תועה בסבכו של יער ללא מצפן או מפה. ועוד לאתו ענין:

מקורות העובדות והנתונים המובאים בספר— רובם בכתובים של הצד היהודי ומיעוטם מאלה שהופיעו בכתובים שפירסמה ממשלת המנדט. למרות ריכוזם ונתינתם כשהם ערו-כים ומוצגים לפי הענין, לא נופר, ודומה כי לא נותחו ולא בוקרו די-הצורך עלי-די-המחבר. כך מתקבלת תמונה היוצרת רושם של חד-צדדיות מופלגת. גם גודש הנתונים והאניקדוטות (הגם שבספר זה שופר הסיפור של מראי-המקום לעומת קודמו) תורם לטיש-טוש של תבניות התהליכים שמבקש החוקר להציג לפני הקורא. והרי עיקר תפקידו של ההיסטוריון להבליט את הזרמים, הנטיית והתהליכים—את העובדות כשלעצמן יכול הקורא המעוניין למצוא בקבצי-רשומות ובי-אסופות של נתונים למיניהם.

אשר לתוכן: שוב הצהיר המחבר בהקדמתו שהיה בכוונתו להגיש ספר "חסר הכללות", אך פרקי הספר משופעים בהכללות שלא תמיד הן מוסברות היטב ומאוששות בעובדות או בניתוח יסודי. כך, למשל, תמוה חלק מקביעת-היסוד: "כי המתחיות שגברה-והלכה בין הדינאמיקה היהודית שחדרה אל הארץ יותר ויותר, לבין הסטאטיקה הערבית המכרעת באה לידי ביטוי גם בחיי הכלכלה, התרבות, הדת וכו'" (הקדמה). כוונתנו כאן לביטוי "הסטאטיקה הערבית המכרעת", והרי דיונו של המחבר עצמו טופח על פניו: אפילו מ. אסף אינו יכול שלא להבחין בשינויים הסטרוקטוראליים בתחום הכלכלי (פרק ג) או בתחום התרבותי (פרק ד)— המוכתר בשם "מחברה קופאת לחברה מתי-חדשת". תמיהה מעוררות גם הכללות שאינן מוסברות ואינן נתמכות בעובדות, כגון: "המרד [של 1936—1938] גרם לאכזבות קשות בקרב הערבים מאת מנהיגיהם בכלל ומאת ראשי המרד בפרט, כי הוא השף ועירטל

אין אנו משופעים במחקרים או בספרים למדניים העוסקים בתולדותיהם של ערביי הארץ. לפיכך ראוי לעיין בכל ספר חדש בנושא ובלבד שיהיה זה דיון בקרתי, כי בתחומים שלא נחקרו די-יצרכם יש סכנה שקביעות שקובעים החוקרים המעטים תש-תרשנה לאורד-ימים.

ספרו של מ. אסף הוא השלמה וסיום למלאכת חיבור שהחלה לפני ארבעים-ושלש שנה והגיבה ארבעה ספרים. אף שהספר מסומן כחלק ב' (כחלק א' סומן הספר "התעוררות הערבים ובריהתם"), הרי זה ספר שלם ועצמאי וכך נדון בו. עיקר עניינו של אסף כאן ביחסי יום-יום בין ערבים ויהודים ובתופעות שאינן פוליטיות, מתוך התרכזות בהווי של היישוב הערבי. התקופה בה הוא עוסק מקיפה כמאה שנים—מתקופת ה"תנוי-מאת" עד למלחמת-1948. הפרקים החשובים, ולוא רק על-פי עדותו של המחבר, הם אלה העוסקים בתמורות באיכלוס הארץ; התפת-חות הסקטור הערבי; חיי התרבות; התמורות בהנהלת הארץ (פרק שעיקרו סקירת השלטון העות'מאני והבריטי בארץ-ישראל); ופרק קצר, "חורבן ושיקום", הבא לבחון את הב-ראת הארץ מחורבנה בתקופה העות'מאנית. רקע לסקירת סוגיות אלו משמש הפרק הראשון והארוך בפרקי הספר שעניינו מגעי הערבים והיהודים בארץ, על אורותיהם וצל-ליהם.

מעלתו היתירה של הספר באיסוף אניקדוטות שכבר נתפרסמו, ובמיוחד באיסוף נתונים מרובים, שגם הם כבר נתפרסמו במקומות אחרים, והבאתם כסדרם. דרך הצגתם של הנתונים מובנת גם לאלה שאינם "בעלי-מקצוע" בתחומי הכלכלה, הסטאטיסטיקה או הסוציולוגיה. בתוך כך, יש מקום להערות-מספר באשר למיתודה שנוקט המחבר, בספר זה כבספריו האחרים, כמו גם ביחס לכמה מקביעות-היסוד המצויות בספר.

אל צד המיתודה: הצהיר מ. אסף כי הספר הוא "ספר היסטורי" ומן-הסתם ביקש לומר כי זה ספר שההיסטוריה עניינה; הוסיף ופירש כי "הספר מיוסד על עובדות—רישומן ות-י-אורן—בלבד". אלא שחסרים אנו מאד או

של רשימה זו, מצוי הארגון (וביתר-דיוק : הארגונים) בעמדת התגוננות ביחסים עם המדינות הערביות ובמיוחד עם ירדן, שהיתה בית-גידולן של תנועות אלו כולן. מסעו של המלך חוסיין להרחקת הארגונים מן המרכזים העירוניים הצליח—דבר שתאם את התחזיות הישראליות שיוכל המלך לשלוט בירדן ולהצר כהלכה את צעדיהם של הארגונים. גם תקוותם של הארגונים ליצור בסיס כוח והזדהות ביהודה ובשומרון ובמחנות הפליטים במדינות השכנות נשארה מעל. נראה שפיוס עומדים הארגונים בפני שוקת שבורה מן הבחינה האידיאולוגית, ממש כמו שנכזבו במידה רבה התקוות לגיוס תמיכה תם של הפלשתינאים. בתוך כך גם השכילה ישראל למנוע פגיעות במרכזי-אוכלוסייה עירוניים, הסתננות מבסיסים בתחומי המדינות השכנות ויצירת בסיסים בשטחיה החדשים.

פרקי הספר עוסקים בנושאים הבאים :

לשון נוקרא ולשון חכמים

מאת

אבא בנדויד

2 כרכים

מחקר מקיף ויסודי המעלה את הבעיה של כפילות הלשונות לכל היקפה ההיסטורי, למן ראשיתה במקרא עצמו ועד לעברית המחודשת שבפינו. בכרך הראשון נדונות מאות זוגות של מלים נרדפות וצורות מקבילות משני המקורות. הכרך השני מציג בשיטה סינופטית את שני ענפי הלשון העברית זה בצד זה לפרטיהם הרבים, החל בדרדוק וכלה בסגנון. מפתחות מפורטים צורפו לשני הכרכים כדי לסייע למעיין למצוא כל מלה או צורה הנדונה בספר.

הוצאת דביר

את התנועה הלאומית בתוך חברה מפגרת על כל חולשותיה האנושיות. ויותר מזה : המרד נגמר בכשלון מכריע מבחינה פוליטית, צבאית וכלכלית ולכן גרם לאדישות ולעייפות בשטח הפוליטי והחברתי וללהיטות אחרי ההנאות החמריות הגדולות אשר המלחמה העולמית סיפקה לארץ" (ע' 105). שוב, מערכת קביעות כגון זו מעוררת בעיות סבוכות כגון : מהי חברה מפגרת ? האמנם היתה החברה של ערביי הארץ מפגרת, ובהשוואה למי ? וכן, בחינה היסטורית של התקוממות הערבים בארץ-ישראל בשנות ה-30 על מדיניות בריטניה במזרח התיכון, לכל גילגולי תוצאותיה, עדיין לא העלתה כי בסיכומו של דבר אכן היתה כשלון. דברים אלה וכיוצא בהם אינם מוסברים ומלובנים ויכולים היינו להוסיף ולמנות עוד קביעות והכללות כיוצא באלו (ראה, למשל, עמ' 106—105, 110—109, 115, 120—119), אך יקצר המצע מהשתרע. עיקרו של דבר, קביעות מעין אלו, אם אינן מוסברות היטב, עשויות ליצור אצל הקורא רושם כי התמונה שהוצגה לפניו אינה מאוזנת וכי הצבעים השליטים בה הם השחור והלבן. חרף ריבוי המובאות, הפרטים והנתונים, המקשים לעקוב אחרי רצף הטיעון, וחרף הכללות שאינן מבוססות ומפורטות כל-צרכן, ראוי ספרו של אסף שיקרא בו כל המעוניין בפרטי היחסים בין "היישוב" לערביי הארץ בתקופת-העיצוב-הדהגירה של מה-שקרוי "הסיכסוך הערבי-הישראלי".

"פתח"

ספרו של אהוד יערי באקטואליה הוא עוסק, ובהכרח (אף בהקדם) חל "הוק-ההתישנות" על כמה מפרקיו. בעת כתיבת הספר עמדו ה"פתח" (שתהליך התגבשותו היה אז בעי-צומ, כפי שהכיר המחבר) ושאר "הארגונים הפלשתינאיים" באחת מפסגות כוחם. החל מסוף 1970 ובמחצית 1971, מועד כתיבתה

* אהוד יערי : "פתח" ; הוצאת לוינאפשטיין, 1970 ; עמ' 251.

אצל הארגונים, בין חזית של תעמולה וגרעיני אידיאולוגיה, בין התחנות של תנועת-מרד לקבוצה של מחבלים תועיד-דרך.

לצד השיטה שעל-פיה נכתב הספר: דרך כתיבתו של יערי, כיאה לעתונאי, שוטפת וקולחת והספר נקרא ברהיטות. חרף ההסבר המצוי בהקדמה לספר על הסיבות להשמטת מראי-המקומות והמנגנון המדעי, מורגש החסרון בהפנייה למקורות לשם עיון וקריאה נוספים. ועוד דבר חשוב: מבחינתו של קורא המצוי אצל הנושא עשויה השמטת מראי-המקומות לפגוע מעט מראש במהימנותו של הספר, כי לא חריג הסתמכות ודאית על מקורות פחות-חשיבות כהסתמכות על מקורות עיקריים. ולבסוף, גם אם הספר הוא "ספר עתונאי, נטול יומרות אקדמיות", ראוי הנושא שתורחב יריעתו בכמה מיגזרים ותצומצם בזולתם. מתבקש ניתוח רחב יותר של הגורמים התברתיים וצימצום ההדגש בחלקם של יחידים בתנועה, ולמקרא הספר חסרים היינו ניתוח שיטתי והשוואתי של הארגון עם תנועות אחרות, תוך בלבטל-יתר של המסקנה שכבר הגיעו אליה הרבה משקיפים בדבר חסר-התמיון בין ה"פתח" לתנועות-גרילה שהתימר להידמות אליהן.

ג. ש.

ההתפתחות הכלכלית

הנתונים הסטטיסטיים במחקרו המקיף של יעקב ליפשיץ, לכלכלן בכיר ביחידה לתיאום-הפעולה בשטחים המוחזקים, הם לשון יבשה ונייטרלית. אין תימה שהספר, היוצא בהוצאת משרד-הבטחון, נזקק לשפמותה דווקא. תפקידו של החוקר-הכלכלן למסור נתונים עובדתיים בדוקים לשימושם של הצריכים להכריע הכרעות בתחומי חברה, כלכלה ומדיניות. רק "במקום מבוא" מביא המחבר דברים בשם שר-הבטחון, הקובעים את הצורך החיוני במדיניות של שילוב כלכלי כדרך הטובה ביותר, השקטה והפוריה, ליצירת מגע אנושי של קיים בין שתי האוכלוסיות—קשר ראשוני, מתמיד, בלתי-אמצעי, בתחומי

צעדיה הראשונים של התנועה (1951—1957), וביעקף עלילותיו של יאסר ערפאת ופעילותו במסגרת "התאחדות הסטודנטים הפלשתינאים במצרים", אגב הכחת קשריו אל "האחים המוסלמים" וכן המקורות לנטייתו הימנית-השמרנית; השנים בהן היו מנהיגי ה"פתח" במחירת (1958—1964) ופעולות ההתארגנות על רקע הסיכסוכים בין מצרים הנאצרית ועיראק של קאסם. בתקופה זו גובשה האידיאולוגיה של ערפאת ונוסחה על דפי העתון "פלשתינא" (העתון והדעות שהובעו בו לא הסבו תשומת-לב לא בצד הערבי ולא בישראל); ברית ה"פתח" עם סוריה (1965); המשבר שפקד את ה"פתח" מבחינת פעילות צבאית ב-1966 והמפנה בהשפעתו הישירה והעקיפה של הארגון על המאורעות במזרח התיכון ערב מלחמת-יוני (כאן נורשה להעיר כי דומה שהגוים יערי מאד בקביעתו הבאה, בע' 65: "אין ספק שהשינוי ביחסה של מצרים לפעילות החבלנית היה ענן המלחמה הכבד ביותר שהופיע בשמי המזרח התיכון לפני ה-5 ביוני 1967". ברור לכאורה כי דווקא הגורמים הקשורים במערכת-הכוחות הבינלאומית הם שהביאו למלחמה השלישית בין ישראל לערבים); הדרך למלחמת-יוני, שחתמה את הפרק הראשון בתולדות הארגון לפי גירסתו של יערי; כשלון "המהפכה המזוינת", שהוא כשלון התארגנותו של ה"פתח" ביהודה, בשומרון ובעזה; ולבסוף: הפעילות הצבאית בשנות 1969—1968. פרקים אלה כולם משופעים בנתונים ובתיאורים של מבנה הארגון ושל מנהיגיו ויחסייהם עם המדינות הערביות. פרקים אלה מספקים אינפורמציה רבה ומרוכות וקרוב-לוודאי שיעמדו במבחן של מחקר היסטורי בעתיד על הארגונים המזוינים.

לעומת זה, פרקי הספר המוקדשים ל"אני מאמין" של מוצטפא אחמיס, לדוקטרינה של ה"פתח", לפילוג בתנועת המחבלים, ל"מדינת-המחבלים" בירדן, למבנה ולתע-מולה—אלה חסרים את הגיבוש ואת הפרס-פקטיבה שיוכל הקורא בעתיד למצוא בחיבור מאוחר יותר. חזקה על חיבור כזה שיצליח יותר בנסיון להבחין בין טקטיקה ואסטרטגיה

מכשול לחוקיות זו, לפחות בשנים הקרובות. רמת ההשכלה תעלה ותלך, ישתפר מצב התעסוקה והדיוק. ודאות פוליטית תשמש מגוף רב-חשיבות לאימות התחזיות הללו.

אלא ייחסיים כלכליים אינם אלא תשתית. ברי כי בעקבות פעולותיה המקדמות של ישראל ב"שטחים המוחזקים" סר הפחד מפני "האויב הציוני האכזר וצמא-הדם" ודמותה של ישראל הוצגה באור אמיתי יותר. בחוגים רחבים שזנה היחס לישראל, ואין פלא שהתבטא שינוי זה בצורה קיצונית בצעקות "יחי משה דיין" שהטווח פליטים פלשתינאים כנגד חייליו הברווים של המלך חוסיין, בעת המאורעות בסתיו שעבר בירדן. מכאן פתוחה הדרך להכרעה המדינית, וכאן יכול כל בעל-אסכולה לפרש את המציאות והנתונים כרצונו. חסיד הנסיגה הישראלית יתחלחל מן התחזית של ריבוי טבעי אצל אוכלוסי ה"גדה" ויתחזק בתיבותיו; חסיד הריבונות הפלשתינאית יראה בפעולות השלטון הישראלי קטליזטור לתחושה של עצמיות פלשתינית ולאפשרות מדינית-כלכלית של עצמאות פלשתינית. חסיד הנצחתם של הגבולות החדשים יוכל להצביע על כך כי אין ליהודה ושומרון קיום כלכלי משלהן וכי הן בשר מבשרה של ארץ-ישראל, שישיראל מסוגלת לשלוט בהן לאורך-ימים אם תשכיל ותרצה למצוא את הפתרונות הפוליטיים-הפנימיים המתאימים לשעתם. המטוטלת בין "קללה" ו"ברכה", אם להשתמש בביטוי שטבע שבתי טבת בספרו הדוקומנטרי על השלטון הישראלי בשנה הראשונה לאחר ההלחמה, נעה עד עכשיו מאליה, בתוך חלל של חוסר-ודאות, בין מציאות לבין תחזיות פוליטיות. תנועה מטוטלת זו אפשר לכוון לעבר הברכה באמצעות מדיניות ברורה.

נראה כי הרצון להוכיח לעצמנו כי כיבוש ישראלי אינו בגדר כיבוש קולוניאלי, הרצון לפרוץ את התחום הצר של הגבול והבדידות האזורית, והרצון להעניק ברכה וקידמה גם למי שמוכרזים כאויבים, הוא ששימש עד כה כוח מניע לשלטון הישראלי בשטחים. כך, אחוז סגורים מדיניים, פעל נכונה בידינו וברגליו.

העבודה, האבטלה, שיווק התוצרת, הגנת היבול, המחירים, השיפוץ וההכנסה. אם גם קידמה היא מושג יחסי, נתון לפירור שים שונים, הנה אין כל אפשרות להכחיש כי בתחומים הנמנים, ובעוד אחדים זולתם, זכו "השטחים המוחזקים", ובעיקר יהודה ושומרון, לצעוד צדדים גדולים בכיוון של קידמה ודמוקרטיזציה כלכלית, המשפרת מצבם של רבים ומערערת את מעמדם, תקפם ועשרם של מעטים. הנתונים מצביעים בבי-רור על מהפכה חקלאית שחלה ב"שטחים" בארבע שנות השלטון הישראלי ועל ראשיתה של תמורה כלכלית יסודית.

מחקרו של ליפשיץ מבהיר גם כי "הגדה", ועל-אחת-כמה-וכמה רצועת-עזה, אינן יציריים כלכליים בני-ימים ואין הן מסוגלות לשאת עצמן מבחינה כלכלית. זקוקות הן לשוק פתוח לתוצרת החקלאות ובתי-המלאכה שלהן, ואילו הן עצמן משמשות שוק קולט לסחורות תעשייה. "הגדה" אין לה מה ליצא לשוקי המערב, ושוקיה נמצאים בארצות השכנות. לעומת זאת, ככל שרמת-החיים של אוכלוסייה משתפרת וככל שגובר בטחונם, כך הם הופכים שוק נרחב לתוצרת ישראלית. חשוב גם לציין כי בניגוד לתחזיות פסימיות מוקדמות אין ה"גדה" נטל כלכלי על ישראל—להבדיל מן ה"רצועה", שבעיותיה הדמוגרפיות והכלכליות שונות בהחלט וטעונות פתרון ראדיקלי. השלטון הישראלי ב"גדה" ודאי שפגע בתחושת הכבוד ובסטאטוס החברתי של חוגים עירוניים אך הוא הביא שיפור מופלג במצבה של האוכלוסייה החקלאית. (אין צריך לומר שחלה גם התקדמות גדולה בתחום ידוע של חירויות האזרח וחופש-הביטוי לעומת מה שהיה מקובל בתקופת השלטון הירדני).

קידום כלכלי זה אכן מביא עמו עלייה בריבוי הטבעי, אולם נסיון אחרים מלמד שיתרון זה עשוי, כמדומה, להצטמצם בהדרגה—אם תימשך היציבות—ביחס הפוך לעלייה ברמת-החיים. מסורת חזקה תשמש כאן, כמובן,

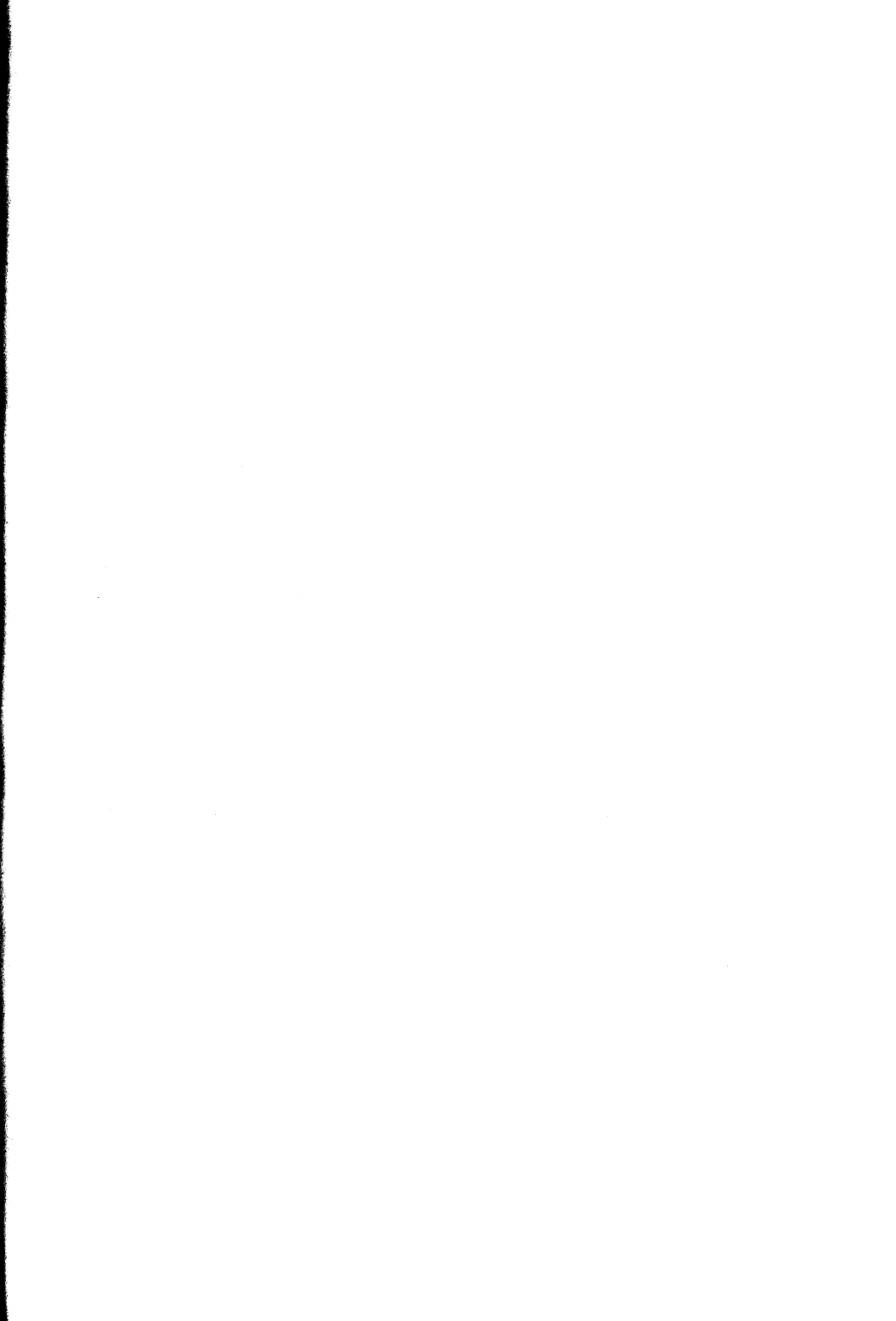
* יעקב ליפשיץ: התפתחות הכלכלית בשטחים המוחזקים (1967—1969); מערכות, 1971; עמ' 298.

המשתתפים בחוברת

ד"ר שמואל אביצור עומד בראש מכון-אבשלום ללידיעת העם והארץ שליד אוניברסיטת תל-אביב ומנהל את המכון "אדם ועמלו" לחקר תולדותיה של התרבות החמרית בארץ. ב"קשת" כד נדפס חיבורו על "שרשי התיעוש בארץ". ד"ר דן אבני, בן 49, הוא פרופיסור-חבר למדעי-המדינה באוניברסיטת חיפה. שנים רבות עשה בשירות-החוץ הישראלי, בתוך השאר — במחלקת אפריקה, יבשת שבבעיותיה הירבה להתמחות ובארצותיה סייר לא מעט. בהוצאת "עם הספר" יצא ב-1967 ספרו המקיף על אפריקה, וזה-מקרוב יצא באנגלית, בהוצאת-אוניברסיטת-אוקספורד, ספרו "ישראל-חברה במעבר". פרופ' יוסף אגסי, בן 41, הוא יליד ירושלים, מוסמך למדעי-הטבע מן האוניברסיטה העברית, דוקטור מטעם אוניברסיטת לונדון, פרופיסור באוניברסיטת בוסטון ועתה פרופיסור-אורח באוניברסיטאות ירושלים וחיפה. ספריו (באנגלית): "לקראת היסטוריה של המדע" (1963). מהדורה שניה מתוקנת, (1967), "המהפכה הנמשכת-תולדות הפיזיקה מן היוונים עד אינשטיין" (1968). בשיתוף עם אהרן אגסי. באחרונה השלים ספר על פאראדיי כאיש מדעי-הטבע. עוד משירי "ארץ אמור" שלו פירסם איתן איתן באחרונה ב"קשת" (מט) ובשאר מקומות. ארז ביטון, תושב אשדוד, החל בפירסום שיריו עוד ב"קשת" כו. אהוד בן-עזר מדפיס בחוברת זו שני פרקים נוספים מחיבורו על י. ה. ברנר, שקודמם ("י. ה. ברנר בין עליבות לצבאיות") נתפרסם ב"קשת" מח, בחוברת שהוקדשה ל"זכרונות ארץ-ישראל". לא מכבר הופיע, בהוצאת לוינ-אפשטיין, הרומן החדש שלו, "לא לגיבורים המלחמה". עידו בסוק פירסם כבר משיריו ב"קשת" (לו, מ). הוא חבר קיבוץ אשדות-יעקב, המסיים עתה באוניברסיטה העברית לימודי תואר ראשון בספרות עברית ובפילוסופיה. ד"ר הלל ברזל, אשר זה לו פירסום ראשון ברבעוננו, הוא מרצה בכיר לספרות עברית ולספרות-עולם באוניברסיטת בריאלין וכן מרצה בכיר לספרות עברית באוניברסיטת חיפה. חקר עגנון הוא מתחומי התמחותו. נורית ברצקי היא עתונאית ב"מעריב", פירסמה שירים בכתבי-עת ספרותיים, וכותבת לילדים. אביבה גור היא שחקנית-תיאטרון, שלמדה פילוסופיה באוניברסיטת תל-אביב וב-1958 החלה לפרסם משיריה. קובץ שירים ראשון, "צליל נודד", הוציאה ב-1965 (בהוצאת "אלף"). יעקב הרמגל, יליד תל-אביב, איש-מחתרת בימי השלטון הבריטי, מוותיקי הימאים העברים, יושב זה תקופה ארוכה בניו-יורק. היה עורך "הימאי הישראלי" ומשמש חבר ויועץ בוועדה למונחי ימאות באקדמיה ללשון העברית. פירסם שירים, סיפורים, מחקרים ומאמרים בתולדות הימאות העברית ובלשון העברית וספרותה. זכה בפרסים ספרותיים שונים, באחרונה ב-1969 (פרס ע"ש ד"ר יעקב שב"מאור, רופא הצוללת "דקר"). ברכה זק, אשר זה לה פירסום-בכורה ב"קשת", היא ילידת חיפה (1933), שלמדה ספרות עברית באוניברסיטה

העברית ושוקדת עתה על עבודה על שלמה אלקבץ. ד"ר נחמיה ירדן, בן 52, עומד כיום בראש המחלקה למדעי־ההתנהגות בקולג' ג'ורג' מייסון שבאוניברסיטה וירג'יניה. הוא יליד ניו־יורק, שסיים בית־ספר תיכון בתל־אביב ועשה אחרי־כן שנתיים בקיבוצים בארץ, עד לשובו לארה"ב. במלחמת־העולם השנייה שירת בצבא ארה"ב בזירת המזרח הרחוק. הוא למד והשיג את תואריו בברוקלין־קולג' ובאוניברסיטת־קנזס, ובשנות 1970—1957 היה איש־סגל במכוני־מחקר־וחשיבה אמריקאיים כגון חברת־ראנד, מכון־האדסון והמכון לניתוחי־הגנה. עסק הרבה בהוראה ובמחקר אף הירבה לפרסם בספרות המקצועית. עמוס לוין, בן 29, הוא מורה בבי"ס תיכון בנתניה. כותב סיפורים לילדים וזכה ב"פרסי־יצוב" לספרות־ילדים־ונוער ב־1969. הוציא ספר שירה, "ברגעי הדממה". "תחת הסככה", סיפורו המפורסם של נגיב מחפוז, הנחשב גדול הסופרים המצריים בימינו, נדפס ב"קשת" מז, בחוברת המיוחדת שהוקדשה "לספרות הערבית אחרי 67". באחרונה יצא בספריית־פועלים קובץ סיפוריו "השווד והכלבים" (תרגום מנחם קפליוק). דוד מלאדינוב, שנולד בעיר ספליט ב־1946, נחשב כוכב עולה בספרות יוגוסלביה, וכבר זכה במספר פרסים ספרותיים בארצו. ב־1969 פירסם בבלגראד קובץ ראשון של סיפורים, "חלון", ומחזה ראשון מפרי עטו, Homo Hero, מוצג עתה בבלגראד. עתה הוא לומד דראמה ותסריטאות באקדמיה הבלגראדית לתיאטרון, קולנוע, ראדיו וטלביזיה. את השיר "על היאנצה, בצפוף אל ההרים" כתב סוֹטוֹן־פוֹ (1101—1037), מגדולי השירה הסינית הקלאסית, בשנת 1059. ד"ר ששון סומך, מרצה לספרות עברית חדשה באוניברסיטת תל־אביב, מופר לקוראינו בעיקר כעורך החוברת המיוחדת (מז) לספרות הערבית מלאחר התבוסה. הוא התמחה במיוחד בנגיב מחפוז, שביצירתו עסק בעבודת־הדוקטור שלו. זאב צחור כבר פירסם משיריו ב"קשת" מה. הוא נמנה עם הסגל של מדרשת שדה־בוקר. עיון קודם בדפוס־הפעולה של השלטון המנדטורי הבריטי בארץ־ישראל פירסם ד"ר גריאל שפר ב"קשת" מח (חוברת "זכרונות ארץ־ישראל"). לאחר שהוכתר בתואר מטעם אוניברסיטת אוקספורד, הוא משמש עתה באוניברסיטת חיפה וירושלים. ויליאם שקספיר הוא מחזאי בריטי המופר ודאי לקוראינו, ברובם. המונולוג המובא בחוברת זו הוא מתרגום עברי של "טוראילוס וקרסידה" שהכין ד"ר אברהם הוס להזמנתו של התיאטרון החיפני. הרי זה נאוומו של יוליסס (מערכה א, תמונה ג) במועצת שרי יוון הצרים על העיר טרויה, שבו הוא מסביר את סיבת הכשלונות ברוח האידיאולוגיה הפוליטית שהיתה מקובלת באירופה בימי־הביניים.

עיצוב העטיפה: גד אולמן. התצלום המשובץ בשער החוברת הוא תצלום־כלולות של י.ח. ברנר ורעייתו. התצלום בגב החוברת לקוח מאלבום ישן של ארץ־ישראל בהתחדשותה, שהופיע בשנת 1914 בווינה.

עס הספר מו"לים ומפיצים בע"מ

רח' ביאליק 9 ת"א, טל. 53040

ח ד ש

ראובן אבינעם / במשעולי

קובץ שירים. כולל סידורה חדשה ביצירתו השירית של המחבר
190 עמ'. 10 ל"י

מיקה ולטארי / הרומאי

רומן היסטורי שזכה להצלחה עצומה בין מאות אלפי קוראים. סיפור מעשה
מרתק וסגנוני המשקף נאמנה את ראשיתה של הנצרות, תקופה שהטביעה
הותמה לדורידורות על המערב והמזרח כאחד.
480 עמ'. 16 ל"י

יעקב משורר / מטבעות היהודים בימי בית שני

סיכום הידע הנומיסמטי הקשור למטבעות היהודים, לעידכון ידיעותינו בשטח
זה על יסוד המחקרים ההיסטוריים והנומימצאים הארכיאולוגיים של השנים
האחרונות. הספר כולל גם 32 לוחות ובהם תצלומי 308 מטבעות.
136 עמ' + 32 לוחות. 25 ל"י

המהדורה האנגלית של הספר כוללת 184 עמ'. מחירה — 35 ל"י.

ספריה מוסיקלית לנוער (6 כרכים)

כלינישפיה, כליהקסון, הפסנתר, כינור, כלינגינה עממיים, ארגונים מוסיקליים.
הוצאת פאר בצבעים. 30 ל"י
מהדורה חדשה

ד"ר ב. ספוק / שיחות עם אמהות

ביעות יום-יומיות של ילדים בגיל 5—13.

264 עמ'. 8.50 ל"י

**13 שנה של נסיון והצלחה של ה"ספריה לעם"
הן ערבות לסידרת 12 הרומנים המצויינים של
השנה המוצעים לה במחיר עממי**

מ. א. אסטוריאס : כבוד הנשיא

שמאי גולן : מותו של אורי פלד

פ. א. סילאנפה : אנשים בליליקין

אהרן אפלפלד : העור והכותונת

חיים גראדה : מלחמת היצר

האלדור לאכסנס : תחנת האטום

חיים גורי : הספר המשוגע

גבריאל ג. מארקס : מאה שנים של בדידות (כרך כפול)

רות אלמוג : בארץ אדום

ארנסט המינגווי : איים בזרם (כרך כפול)

מחיר החתימה השנתית 21 ל"י

החתימה מתקבלת בכל בתי-המסחר לספרים בארץ

הוצאת עם עובד

עבר הווה, הווה עבר

נואת איז'ן יונסקו

פרקי יומן מאת הסופר והמחזאי הבודע. עיקר תכנו זכרונות וחויות משחר הילדות, תהיות על מצבו של האדם ביקום ומחשבות על תמורות ומהפכות בעולם ובחברה המדכאות את הפרט וקובעות את גורל האדם. קטעים רבים בספר מוקדשים למלחמת ששת הימים ולביקורת נגד מדיניותה של ממשלת צרפת.

224 עמודים, המחיר 8.50 ל"י

ש הוצאת שוקן ירושלים ותל-אביב

ספרית פועלים בע"מ

ת"א, רח' אלנבי 73, טל. 611431

זיסקינד כרמל: לחש שרשים

רשימות וסיפורים בהם ניכרים אותות הזמן והמקום. זכרונות ילדות ועלומים, ומאורעות של האתמול והיום, ומעל לכל—הבית הקיבוצי

טוביה ריבנר: אין להשיב

ספר שירים חמישי של המשורר המצוין במקוריות רבה. שירים צלולי-ביטוי, ש-שתיקה גדולה אצורה בהם.

פרץ הירשביין: במהלך החיים

פגישות-מקרוב עם ביאליק ומרכז-אודיסה, י. ל. פרץ (וביתו) וסופרי-וארשה, ומרכז-וילנה. יחסי עברית ואידיש, וכן מקורות-חיות ונפתולים של יוצרים דו-לשוניים; ראשית התיאטרון היהודי. ביוגראפיה של דור-סער-ופרץ בחטיבתו הספרותית-התרבו-תית.

מוסד ביאליק

ספרים חדשים

חנוך ילון

פרקי לשון

מחקרי הלשון המכונסים בספר זה הם פרי עבודתו של גדול חכמי הלשון העברית בדורנו. בקיבוצם יחד הם אוצר בלום של עיונים וחידושים ביסודי הלשון העברית, לשון מקרא ולשון חכמים, לשון מדרש ולשון פיוט, ביאורי מקראות, פשרי פיוטים בסוף הספר נוספו מפתחות מפורטים. והארות בענייני דקדוק.

503 עמ'. — 26 ל"י

כתבי חיים וייצמן

אגרות

כרך שני : נובמבר 1902 — אוגוסט 1903

עורך : גדליה יוגב

בכרך זה מובאות 423 איגרות, בצירוף מבוא, ציונים ביוגראפיים ומפתח מפורט של שמות ועניינים.

ט"ז עמ' + 519 עמ'. — 22 ל"י

להשיג בבת"מסחר לספרים ובמדור ההפצות של מוסד ביאליק, ת.ד. 92 ירושלים

קשת

1971
Summer 71
52

OHIO STATE
LIBRARY
JUN 15 1972
LIBRARIES

רבעון
לספרות
עיון
ובקורת

פרקים
בחוויה
האמריקאית

נב • קיץ תשל"א 1971